

1979

Voorstudies
en achtergronden

Konsumptieverandering in maatschappelijk perspektief

**Vakgroep Planning en Beleid
Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht**

**A. Hogervorst
M. Moussault
B. van Steenbergen
P. Thoenes
R. Zelvelder**

ISBN 90 12 02738 1
925327F-2767

VOORWOORD

Wat is in ons type samenleving het meest verantwoorde konsumptieniveau? De laatste jaren zijn voor de beantwoording van die vraag als gevolg van recente maatschappelijke ontwikkelingen nieuwe argumenten in stelling gebracht.

De auteurs menen met de onderhavige studie een platform aan te bieden waarop de discussie over de consumptieproblematiek kan worden heropend en voortgezet. Dit rapport wil hierover een informatieve bijdrage leveren.

Het doet dit door een historische, een begripsmatige en een empirische analyse. Het beziet tevens welke problemen en welke maatschappelijke krachten en groepen op konsumptief gebied een rol spelen.

Het rapport is in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid vervaardigd door een team van medewerkers van de Vakgroep Planning en Beleid van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Voor enkele onderdelen is assistentie verleend door externe medewerkers. De paragraaf over consumptie en milieu is geschreven door twee medewerkers van het Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit, Drs. P. Ester en Drs. L.J.M. Scheurs, die momenteel bezig zijn met een onderzoek naar de mate waarin consumenten in hun handelen rekening houden met milieu-effecten.

De typering van de levensstijlgroepen is van de hand van M. Theeuwen, die in een vroeger stadium aan dit rapport heeft meegewerkt.

De verantwoordelijkheid voor deze onderdelen berust echter bij ondergetekenden.

juli 1979

A. Hogervorst
M. Moussault
B. van Steenberg
P. Thoenes
R. Zelvelde

Voorwoord	3
Inleiding	7
Hoofdstuk 1: Voorgeschiedenis	10
Inleiding	10
1.1. De feodaal-agrarische periode	10
1.2. De opkomst van het Nederlandse handelskapitalisme	12
1.3. Het Nederlandse handelskapitaal in haar tweede fase	13
1.4. Het industrieel kapitalisme	14
1.5. Konsumptiepatroon als referentiepunt van een cultuur	16
1.6. De verzorgingsstaat	17
1.7. De verzorgingsstaat in haar tweede fase	19
1.8. De jaren '70	23
1.9. Overzicht	24
Hoofdstuk 2: Begrippenkader	25
Inleiding	25
2.1. Het behoeftenpatroon	26
2.2. Drie belangrijke tendenties	29
2.3. Kultuursooiologische begrippen	30
2.4. Het algemene begrip/referentie	31
2.5. Spreiding	32
2.6. Onderscheidingsbehoeften	34
2.7. Het 'anders zijn'	38
2.8. Evaluatie	39
Hoofdstuk 3: Algemene verschuivingen in het konsumptiepatroon	42
Inleiding	42
3.1. Globaal overzicht	43
3.2. Konsumptief krediet en sparen	44
3.3. Voedings- en genotmiddelen	47
3.4. Kleding en schoeisel	50
3.5. Wonen	50
3.6. Huishoudelijke apparaten	52
3.7. Medische zorg	53
3.8. Verkeer en vervoer	54
3.9. Rekreatie en ontspanning	56
3.10. Markante trends	60
Hoofdstuk 4: Effecten van enkele maatschappelijke ontwikkelingen op de consumptie	62
Inleiding	62
4.1. Vergrijzing	62
4.2. Toename van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen	65
4.3. Toename aantal niet-aktieven	68
4.4. Meer en kleinere huishoudens	69
4.5. Balans	71

Hoofdstuk 5: Levensstijlgroepen	74
Inleiding	74
5.1. De zwarte kousen	77
5.2. De oude volksbuurt	78
5.3. De opzichtigers	79
5.4. De Avenue-isten	80
5.5. De nieuwe vrijgestelden	82
5.6. De kritische studenten	83
5.7. De bio-dynamici	85
5.8. Slotbeschouwing	86
Hoofdstuk 6: Knelpunten	88
Inleiding	88
6.1.1. Gezondheid als probleem	88
6.1.2. Alcohol	92
6.1.3. Roken	94
6.1.4. Konklusies	96
6.2. Aspecten van de energieproblematiek	96
6.3. Konsumptie en milieubedrijf	99
6.3.1. Inleiding	99
6.3.2. Waterverbruik en waterverontreiniging	100
6.3.3. Bodemverontreiniging	101
6.3.4. Luchtverontreiniging	102
6.3.5. Geluidshinder	102
6.3.6. Energie en grondstoffen	102
6.4. Het toenemend gebruik van de ruimte	104
6.4.1. Inleiding	104
6.4.2. De groei van de ruimteconsumptie door wonen	104
6.4.3. Toenemende ruimteconsumptie door verkeer	105
6.4.4. Groeiende ruimteconsumptie door recreatie	106
6.4.5. Gevolgen	106
6.5. Konsumptie en arme landen	107
6.6. Balans	108
Hoofdstuk 7: Actores	110
Inleiding	110
7.1. Partikuliere actores	110
7.2. De overheid als actor	112
7.3. Konsumentenorganisaties	115
Hoofdstuk 8: Slotbeschouwing	117
Inleiding	117
8.1. Een voorlopige balans	117
8.2. Evaluatie	119
8.3. De vraag naar het beleidsvermogen	120
8.4. Cultuur en consumptie	122
Geraadpleegde bronnen	126

INLEIDING

Van welk een prettige eenvoud getuigt het konsumptiepatroon van de houtworm. Het hout is altijd rondom hem en nooit heeft hij zijn kastje op. Hij at hout, hij eet hout en hij zal hout eten.

Toen de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid ons vroeg een inventariserende en evaluerende studie te verrichten naar veranderingen in konsumptiepatronen tegen de achtergrond van actuele maatschappelijke ontwikkelingen, meenden we bijna zeker te weten, dat de mens geen houtworm is. We waren ons ervan bewust, dat waar het veronderstelde natuurlijkheid van een konsumptiepatroon betreft, het mogelijkster alleen de ontembare konsumptielust was, die mens en houtworm gemeen hadden.

Waar immers in ons beeld de houtworm van hout alléén leeft, consumeert de mens nu juist in oneindige variatie alles wat de dode en de levende, de wilde en de getemde natuur zich door hem laat ontfutselen.

Er is dan ook buiten lucht en water, vrijwel niets dat we voor de mens zouden kunnen aanduiden als zijn natúurlijke voedsel, zijn natúurlijke kleding, dekking of wapening. Zijn veelzijdigheid, zijn inventiviteit, zijn werklust, te zamen met zijn verspreiding over alle werelddelen onder alle klimaten en ten slotte zijn diep gewortelde neiging tot het inrichten van zichtbare maatschappelijke onderscheidingen, hebben geleid tot zo'n eindeloze variatie in consumptie dat het achtervoegsel 'patroon' bijna aandoet als een vorm van wetenschappelijke hoogmoed. En toch ziet men ons, individualisten die we menen te zijn, massaal onze kachel inruilen voor c.v., onze fietsen voor auto's, onze villa's voor bungalows, onze steden voor voorsteden en onze eerste levenspartners voor tweede.

Deze wirwar van eender en anders hebben we, sinds we begonnen zijn haar wetenschappelijk te analyseren, leren zien als de boeiende entourage van het menselijk bestaan. Het konsumptiepatroon van vele volkeren is ons gedistantieerd en gedetailleerd beschreven in veeldelige Sittengeschieden en we zouden kunnen volstaan met het op gezette tijden publiceren van een Ergängszungsband, als het niet zo zou zijn, dat bij het recentelijk weer zo groot geschreven 'Unbehagen in der Kultur' het huidige konsumptiepatroon daarbij als oorzaak of gevolg betrokken was geraakt.

Het is daarmee een essentieel onderdeel geworden van het huidige onzekerhedenpakket. Het was al lang niet meer een natuurlijke, maar goeddeels een zeer artificiële gedragsvorm. Zolang het in zijn variatie uitdrukking was van een samenleving die we in vooruitgang waanden, achtten we zijn kunstmatigheid een kunst, een positieve verworvenheid. Maar nauwelijks hebben we de nieuwe consumptie als symbool van de nieuwe welvaart in huis en hebben we haar natuurlijke schaduw, de armoede, althans uit dit huis gebannen, of we moeten ons bezorgd afvragen, of die nieuwe huisgenoot nu wel zo'n aanwinst is.

Wat is die moderne consumptie eigenlijk? Is ze wel gezond, lichamenlijk en geestelijk? Is ze wel gerechtvaardigd? Is ze op den duur wel mogelijk? Willen we haar eigenlijk wel zoals ze is? Is ze ons misschien opgedrongen door andere partijen met onakseptabele 'ulterior motives' in het achterhoofd?

De eens zo gezochte consumptie gaat velen van ons niet meer vanzelf af. Ze is onderwerp van discussie en reflectie geworden, om wat ze zelf is en ook om wat ze eventueel indiceert over andere processen, die haar hebben veroorzaakt.

Om deze reflectie meer te laten zijn dan een intuïtieve reactie, is er behoefte aan een grotere kennis omtrent de samenleving, die ons deze consumptie gegeven heeft; de feitelijke konsumptiepatronen in onze cultuur en

aan een begrippenapparaat waarmee het gevondene in beeld kan worden gebracht en geëvalueerd. De behoefte om in deze vorm op deze consumptie te reflekteren, is te recent dan dat er reeds een voldoende ondergrond van wetenschappelijke en aktuele studies aanwezig zou zijn. Deze studie brengt een eerste inventaris en een bescheiden aanzet tot evaluatie.

In het kader van de opdracht is gezocht te komen tot een diagnose van die maatschappelijke factoren en normatieve uitgangspunten, die van invloed zijn op de huidige consumptiepatronen en tot het aandragen van elementen die van belang kunnen zijn voor toekomstige consumptiepatronen of voor een te ontwikkelen consumptiebeleid.

Hoe hebben we gemeend in het kader van deze opdracht de termen patroon en beleid te moeten hanteren?

Konsumptiepatroon is een vertrouwde term. Het woord is een vanzelfsprekend onderdeel van wat we ons gééstelijk konsumptiepatroon zouden kunnen noemen. We veronderstellen ermee, dat datgene wat ter onzer beschikking is, door ons gebruikt wordt volgens bepaalde min of meer algemeen erkende en gekende regels.

Een nadere studie over consumptiepatronen zal dus wel vast willen stellen, wat die regels dan blijken te zijn, voor wie ze gelden, misschien ook hoe ze in een verklaarbaar proces van voortzetting of verandering zijn betrokken.

Over dit alles wordt inderdaad op de hier volgende bladzijden gehandeld. Voor een deel is het het bij elkaar brengen van materiaal dat reeds verzameld is in het kader van het traditionele konsumentenonderzoek.

Het eigen aksent, dat de studie heeft, ligt vooral daarin, dat de belangstelling zich mede richt op de sociale, kulturele en uiteindelijk ook politieke elementen, die een rol spelen in het huidige konsumptiegedrag.

Door deze inzet te kiezen, krijgt de studie een eigen kleur, die er zelfs toe leidt, dat het termgebruik opnieuw is bereflekteerd.

Dat geldt dan in de eerste plaats die term konsumptiepatroon. In het gebruik ervan liggen al twee vooronderstellingen geborgen:

De eerste is, dat het analyseren van konsumptiegedrag bij de mens ertoe leidt, dat er iets vast, geordends, regelmatig zichtbaar wordt, dat als 'patroon' kan worden aangeduid. Daarmee wordt het beschrijfbaar, herkenbaar, daarmee leent het zich voor wetenschappelijke bewerking.

De tweede is, dat het hier over iets diep gewortelds gaat. Patronen, vooral behoeftepatronen, zijn ingeslepen.

Hier ligt een binding met het biologische, het antropologische en, voor zover het al doorverwijst naar de ekonomie, naar een overzichtelijke ekonomie van eerste levensbehoeften.

Wetenschappelijk gezien is het prettig bezig te zijn met iets dat toelaat dat er regelmaat opgespoord wordt. Dat leidt tot inzicht, tot wetmatigheid en voorspelbaarheid. Wil men onderzoek doen naar konsumptie, zegt men, laten we dan proberen de patronen erin te vinden.

Wie dat zoekt, zal op dit terrein dan ook het meeste beloning vinden bij het onderkennen van regelmatigheden die hun oorzaak vinden in onze biologische konditionering, ons levensritme, ons gevoel voor gezondheid, onze zintuiglijke bepaaldheid, eventueel met hedonistische of esthetiserende boventonen.

Van daaruit laat zich dan een konsumptiepatroon ontdekken, dat weer verklarend kan worden ingezet bij de beschrijving van wat we dan in het ekonomische en sociale in feite aan het doen lijken te zijn. Vanuit de idee van oneindige behoeften wordt dan de produktie gericht; vanuit de idee van produktie- en prestatiebehoeften wordt dat gekoppeld met arbeid, de arbeid met erkenning en inkomen, het inkomen met konsumptievermogen, het konsumptievermogen weer met konsumptiepatroon en daarmee is de kring prettig gesloten. Het is zeker niet de bedoeling de waarde van dit proces te bagatelliseren. Hier liggen een aantal belangrijke kerngegevens die met behulp van veler niet geringe wetenschappelijke inspanning zichtbaar zijn geworden.

Ze zullen in het hier volgende dankbaar worden gebruikt en als uitgangspunt

worden gezien voor de expeditie die hier wordt ondernomen. Er leeft daarbij het besef, dat de studie wordt verricht met de idee, dat ons konsumptiepatroon ter discussie staat. Het wordt niet gezien als compleet aanvaard en gedetermineerd, maar als iets dat bepaalde problematische kanten heeft, waar misschien iets aan zou moeten worden bijgesteld.

Het gaat dan niet alleen om het konsumptiepatroon als het onwrikbaar gewortelde, maar als het cultureel bepaalde en daarmee dus ook politiek beïnvloedbare.

De studie zoekt wel degelijk naar patronen, maar interesseert zich daarbij vooral voor die gewenningen, die binnen het raam van de cultuur zijn aangebracht. Die, als we dat willen, voor een zekere prijs ook wel weer zouden kunnen worden vervangen, als er redenen van voldoende kracht waren om zulks te doen. Daarmee wordt dat wat als onveranderbaar en onbeïnvloedbaar moet worden gezien in zijn waarde gelaten, maar het blikveld verplaatst zich naar het gebied, waar beleidsruimte kan worden verondersteld.

Die beleidsruimte ligt zeker niet zo maar voor ons gereed. Ook de sociale en culturele tint van ons konsumptiepatroon is, alhoewel van een andere orde dan de biologisch-ekonomische structuur, wel degelijk kleurecht. Veel erin wordt als natuurlijk ervaren en is het daarmee ook bijna. De sociale wetmatigheden, die er achter schuilen zijn voorwaar geen ééndagsvliegen.

Hier wordt opnieuw de oude vraag gesteld: als we de samenleving gedeeltemet een bepaalde idee hebben ingericht, in hoeverre ligt het dan in ons vermogen die idee te herzien en over welke potenties beschikken we om een herziene idee te realiseren?

De bedoeling van deze studie is mede aan te duiden, waar binnen het veld van de konsumptiepatronen al dan niet sprake is van zelf opgelegde en daarmee van indien nodig en mogelijk weer te vervangen leefgewoonten. Het centrale deel van de studie geeft een gedetailleerd beeld van het Nederlandse konsumptiepatroon zoals zich dat sinds de tweede wereldoorlog heeft ontwikkeld. De hoofdstukken 3 en 4 geven daarvoor het materiaal tegen de achtergrond van enkele zich voltrekkende maatschappelijke verschuivingen van algemene aard.

De vraag, wat de voorgeschiedenis is van die huidige konsumptiekultuur, wordt behandeld in hoofdstuk 1.

In hoeverre het beeld van de consumptie gevangen kan worden binnen meer algemene theoretische opvattingen wordt besproken in hoofdstuk 2.

De aanzet van het geheel is niet zwaar, al is de terminologie het hier en daar wel. Het is vóór alles een smaakmaker voor een nieuw element in het intellectuele konsumptiepatroon: het experimenteren met konsumptiereflectie.

Als eerste aanzet kan en moet ze dit ook zijn. Dat neemt niet weg, dat zaken worden geëntameerd, die door velen worden ervaren als kernvragen van de westerse wereld. Als zodanig is dit intellectuele experiment te zien als een voorproef voor een serieuzer engagement, de poging om door reflectie tot overwegingen voor een konsumptiebeleid te komen.

Het zijn de uitkomsten van die overwegingen, die ons moeten leren hoe de verhouding ligt tussen dat wat we nu willen en dat wat we in een vorige fase hebben opgeroepen. Zijn we toch als de houtworm en eten we moedig door? Of zijn we in staat het kastje waaraan we knagen van buiten te bezien en op basis van het gevondene te komen tot een selektiever knaagbeleid?

HOOFDSTUK 1. VOORGESCHIEDENIS

Inleiding

In een studie zoals de hier volgende is het van belang grote lijnen aan te kunnen geven. Daarvoor is het nodig enkele centrale typering en begrippen te ontwikkelen en te hanteren.

Een vertrouwd instrument dat gebruikt kan worden bij een dergelijk aftastingsproces, is het weergeven van het historisch verloop. Men hoopt daarbij dan aan te kunnen duiden, welke elementen daarin telkens weer naar voren komen en daarnaast welke grote verschuivingen men meent te kunnen constateren. Het doel ervan is, mede een gevoel te ontwikkelen voor wat met name in de huidige konsumptiesituatie al als van ouds aanwezig is en wat als eigentijds kan worden aangeduid.

Volgt men in vogelvlucht de geschiedenis van de consumptieontwikkeling, dan is daarin een bepaald patroon te ontdekken. Er is een grondgegeven van basisbehoeften. Daarbovenuit blijkt men onder meer in onze gebieden in staat te zijn geweest plaatselijke overschotten te produceren. Men slaagde erin die te vergroten, te verduurzamen en te verhandelen.

Bepaalde groepen hadden een extra claim op die surplussen ingevolge gegeven politieke en bezitsverhoudingen. Hoe ze in de achter ons liggende eeuwen over die surplussen beschikten en welke kulturele taboes en rituelen bij de aanwending van belang waren, hebben van periode tot periode het consumptiepatroon gekarakteriseerd.

De huidige verzorgingsstaat ziet opnieuw zijn consumptiepatroon getypeerd door een eigen soort overschotten, een eigen idee over schaarste en een eigen herverdelingsmechanisme.

Hoe het daartoe gekomen is en wat daarbij in de Nederlandse geschiedenis een eigen kleur heeft wordt in het volgende kort geschilderd.

1.1. De feodaal-agrarische periode

Een belangrijke reden om dit historisch overzicht met de feodaal-agrarische periode te beginnen is, dat die in het denken over cultuur in het algemeen, maar zeker ook in het denken over consumptiegewoonten in het bijzonder, de functie heeft van een oerbeeld. De mens staat dan nog dicht bij de natuur, zijn wijze van bestaan is nog simpel en overzichtelijk; zo doet het zich althans op afstand aan ons voor. Bovendien moet gezegd, dat adel en geestelijkheid, die samen de toplaag van die samenleving vormden, zich een bepaald consumptiepatroon hadden aangemeten, dat vermelding verdient, omdat beide belangrijke referentiegroepen blijken voor consumptiegedrag in de perioden erna. Wel is het verstandig, als men zich realiseert dat de hier te geven schets voor een groot deel wordt belijnd via begrippen die in die periode zelf nog niet worden gehanteerd. Het is in dat aspekt een onbereflekteerde samenleving, waarin veel dingen zo zijn, omdat ze er zijn; men doet wat zijn stand doet, men is wat zijn vader was, men gelooft waarin men gedoopt is, men eet wat op tafel komt.

De agrarische samenleving van die dagen biedt relatief ook niet veel speelruimte. Men kan in die tijd in deze gebieden met vrij veel inspanning en een dosis geluk in zijn eerste levensbehoeften voorzien. Een ruige, al redelijk vakbekwame boerenstand produceert het nodige voor haar eigen basisbehoeften. Ze doet dat in een wereld van onzekerheid, gekenmerkt door oorlog, roof,

ziekte en misoogst. De levensverwachting is kort, de gemiddelde huwelijksduur is tien jaar. Toch zijn er agrarische overschotten. Voldoende om via een tiendenstelsel vorst, hof, adel en geestelijkheid — standesgemäss — te kunnen laten bestaan. De heersers vertonen reeds eigenschappen van een leisure class, met eigen vormen van conspicuous waste. De adel vecht, jaagt, eet en drinkt en drukt haar heerlijkheid uit door een deels zeer luxe bezit in wapens, paarden, kleden en honden. 'Het adellijk en vorstelijk leven is opgetooid tot een maximum van uitdrukkelijkheid; alle levensvormen zijn als het ware verheven tot mysterieën versierd met kleur en praal, vermomd als deugd. De levensgebeurtenissen en de aandoeningen daarover zijn geëncadreerd in schone en verheffende vormen' (Huizinga, p. 51).

Ze hadden betrekking op strijd en ontspanning, de keuken en de maaltijd, liefde, geboorte, huwelijk en sterven.

De levensvormen dienden niet alleen om hartstochten en aandoeningen te kanaliseren in een ordelijk patroon, maar evenzeer om tegenover het harde middeleeuwse leven de 'schone schijn' te plaatsen, om het leven als het ware in kunstzinnige vormen te veredelen.

'Het (machtsgevoel) is persoonlijker en de macht moet om erkend te worden zich manifesteren door groot vertoon van talrijk gevolg van getrouwen, van kostbare versiering en indrukwekkend optreden van den machtige. Het besef meer te zijn dan een ander mensch wordt door de feudale en hiërarchische gedachte voortdurend gevoed met levenden vorm: van knielende hulde en dienstbaarheid, van plechtig eerbewijs en ontzagwekkende staatsie, die al te zamen de verhevenheid boven anderen doen voelen als iets zeer wezenlijks en gerechtsvaardigs' (Huizinga, pp. 30-31).

De geestelijkheid is deels gebonden door soberheidsvoorschriften. Niettemin zet ze toch overschotten om in de schoonheid van kerkelijke kunst, in schatvorming en deels ook periodiek, net als ridders, burgers en boeren in geweldige zwelgpactijen, soms in de vorm van het jaarlijks opmaken van niet houdbare overschotten.

Hier mag opgemerkt worden, dat in de middeleeuwen de hogere standen niet zonder meer iets zijn, omdat ze iets hebben. Men zou echter kunnen zeggen: ze zijn iets en daarom zijn ze gerechtigd iets te hebben. Maar ook als ze niet iets hebben, zijn ze toch iets. Een arme ridder is toch ridder, eerst in de periode daarna is een kale jonker onderwerp van spot en is bedelen een schande.

Sombart noemt de rijkdom van de adel 'Machtsreichtum' (Sombart, 1922, deel I, p. 586). Het is rijkdom die verworven is op grond van een bepaalde maatschappelijke positie.

Kortom in het algemeen is er sprake van een echte standenmaatschappij, waarin ascription¹⁾ belangrijker is dan achievement²⁾. Dat element wordt nog ondersteund door de christelijke verplichting de medemens in moeilijkheden te steunen, waarvoor uitgebreide en deels doeltreffende instellingen in het leven waren geroepen.

Dit oerbeeld van samenleving, zoals we het leren kennen uit de geschiedenis (en ook tegenkomen in sprookjes en legenden) heeft in de middeleeuwen zelf al niet onverkort bestaan. Ongetwijfeld was het voor verreweg de meesten de bepalende praktijk van alledag. Maar toch was er bij niet onbelangrijke groepen een weten omtrent een vroeger en een elders, waarin het anders was, of was geweest.

Men wist van een vroeger fabuleus Romeins keizerrijk, van brood en spelen, van de vleespotten van Egypte.

Men wist van kaliefen en keizers in het Oosten met hoven met onvoorstelbare pracht en praal. Trouwens in onze streken zelf geldt het hier gegeven beeld plaatselijk al niet onverkort. In de daarvoor geëigende gebieden ziet men al stedelijke culturen opkomen met een eigen trots en rijkdom, met een eigen soort zuinigheid, eigen overschotten en een eigen investering. De wereld van de

manufactuur met een kommercieel-ambachtelijk gehalte wordt bepaald door andere dan de vertrouwde feodaal-agrarische beginselen.

Het eind van de middeleeuwen kondigt zich hiermee al aan. Na 1550, zegt Kuttner: 'De Nederlandse adel trachtte zijn slinkende betekenis in het openbare leven te maskeren achter een praal en verkwisting, die in schril contrast stonden met haar werkelijke positie en deze uiteraard nog verergerden. Banketten vol luidruchtigheid, het aanrichten van gastmalen waarbij de een de ander met een schijn van weelde trachtte te overbluffen waren bijkans het belangrijkste, waarmee ze zich bezighielden' (Kuttner, p. 71).

1.2. De opkomst van het Nederlandse handelskapitalisme

Met de opkomst van het handelskapitalisme wordt in Nederland de consumptie verder bevrijd van het oorspronkelijk door het niveau van de plaatselijke landbouw bepaalde kader.

Al in het begin van de tachtigjarige oorlog vindt de politieke en militaire omslag plaats, waardoor adel en geestelijkheid hun leidende positie verliezen. In hun plaats gaat de toon aangegeven worden door stedelijke kooplui, fabrikanten, bankiers en kapiteins en reders.

Wat er in die fase aan surplus beschikbaar komt, verschilt in zoverre niet van de fase ervoor, dat het nog overwegend uit de natuur komt: vis, graan, hout, druiven, wol, vlas, specerijen.

Er zijn echter twee belangrijke verschillen:

1. De natuurprodukten zijn verduurzaamd, de haring is gekaakt, het graan is meel, de druiven zijn gebotteld, vlees is gepekeld. Er is zodanige conservering en zodanige opslag, dat de druk van seizoenen en oogsten op de beschikbaarheid is teruggebracht, de Amsterdamse koopman met zijn pakhuis wordt zelf 'Voorzienigheid'.

2. Daardoor verandert ook de aanbieder. Het zijn niet zomaar de produkten van de boer, maar de voorraden van de handel. Het pakhuis is het symbool van de nieuwe rijkdom.

De combinatie van verduurzaming, grootscheeps zeetransport en handelskapitaal leidt tot de inrichting van een stapelmarkt, die Holland plaatst in het teken van de hoorn des overvloeds. Het is niet alleen de koloniale rijkdom van de Heeren XVII, samengepakt in de ruimen van de jaarlijkse retourvloten. De werkelijke moedernegotie is de graanhandel op de Baltische landen, ter zijde gestaan door wat wordt binnengehaald door 2000 haringbuizen uit de Noordzee, dan Neerlands rijkste wingewest.

Hier zijn dan reeds schatrijke handelaars, industriëlen en bankiers; toch is in Nederland in vergelijking met de omringende landen de welvaart al zeer verspreid. Interessant is daarbij met name de handel op aandelen, aandelen in schepen, in vrachten, in bedrijven, van dikwijls kleine stukjes, die leidde tot een zeer algemene bezitsspreiding. Zeer snel is de ontwikkeling gegaan naar een echte geld- en krediethuishouding, soms toch nog van een sterk spekulatief karakter.

Het wordt meer en meer een samenleving waar men is wat men heeft en waar je, al is er heel wat gelukkig en ongelukkig toeval, krijgt wat je verdient.

De burgerlijke ideologie richtte zich op spaarzaamheid, soberheid en ijver, op een konsumptieve onthouding ten behoeve van kapitaalakkumulatie; een levenshouding die cultureel verankerd lag in de calvinistische ethiek. Deze zag in het zich afwenden van het aardse een hoog zedelijk ideaal. Want ook al stond de mens in deze wereld, hij behoorde haar niet toe. Oorsprong en bestemming van de mens lagen daarbuiten. Het was de plicht van ieder mens, rijk of arm, om te werken; niet om dan van de vruchten van de arbeid te genieten, maar ter meerdere glorie gods. Ieder uur doorgebracht in ledigheid was verderfelijk en zondig. Het calvinisme keerde zich dus tegen het aardse genot, maar tegelijkertijd bevrijdde het het winststreven van de boeien van een middeleeuwse ethiek.

Het calvinisme legaliseerde om zo te zeggen de hebzucht als nuttige voortbeweging van de welvaart (Weber, p. 179).

Er is dan zeker in de middenklasse een zich doorzettende arbeidsmoraal. Men moet daarbij wel bedenken, dat het hier gaat om handelskapitalisme, waarin schatten kunnen worden verdiend, soms met vlijt en deskundigheid, maar ook wel met lef en geluk. (b.v. de bloembollenspekulatie). Het konsumptiepatroon heeft als referentiekader de welgestelde burgerij (en daarbij ook hun personeel). De burgerij schuwt het niet het soms breed te laten hangen. Maar in principe en veelal ook in de praktijk erkent ze de samenhang tussen tering en nering. Men dient niet meer uit te geven, dan voor het bedrijf verantwoord is.

Maar zo nu en dan kan er best wat af, men ziet er de schuttersstukken op aan. Opnieuw veel eten, veel drinken en grote veren op de hoeden en verder een gokje op zijn tijd. Verder toch veel solide bezit: huizen, boten, landerijen.

De belastingkohiers uit de Gouden Eeuw wijzen op een relatief sterk gespreide welvaart, een gegeven, dat door buitenlandse bezoekers wordt bevestigd.

Toch was er wel een proletariaat, met voor een deel een eerste generatie gastarbeiders en zeelieden uit Duitsland en België.

De consumptie is dan al van standsboeien ontslagen. Wie het heeft, mag zelf bepalen hoe hij het uitgeeft, desnoods koopt hij er een dubbele naam of een heerlijke titel voor.

Interessante variaties in cultureel bepaalde consumptie ontstaan door de diverse soorten godsdienst. Protestanten en katholieken hebben op sommige plaatsen hun eigen klederdrachten, de joden hun eigen voedsel, de hugenoten drinken wijn en de hernhutters eten hun eigen gebakken koekjes.

Maar het ontwikkelen van een eigen levensstijl is waarlijk geen sinekure voor een klasse, wier uitrusting beperkt blijft tot een zakelijke handelsmoraal en een nuchtere koopmanskwaliteit. Er zat voor de tweede en derde generatie blijkbaar weinig anders op dan de verfijnde cultuur van de buitenlandse adel en vooral de Franse hofcultuur over te nemen.

Maar desondanks blijft ze in de 16e en 17e eeuw nog burgerlijk en zoekt men bijvoorbeeld niet de grandioze koninklijke stijl van haar Noorditaliaanse evenknie.

In 1658 bijvoorbeeld wordt het Amsterdamse stadhuis gebouwd, een monument van burgerlijke trots, maar een paleis is het dan nog niet. De burgerij kocht landgoederen en bijbehorende titels, niet alleen om zich als een nieuwe adel te vestigen, maar evenzeer nuchter als belegging en zomerverblijf. De kleding van de vrouw werd uitgedoster, ingewikkelder en modieuzer, maar de man ging nog in het zwart. Hoge herenhuizen verrezen langs de Amsterdamse grachten, van buiten bescheiden, van binnen met een royale overdaad aan luxe goederen, degelijk en deftig.

Er blijft een directe band met het platteland. De Nederlandse boeren richten zich waar mogelijk naar de stedelijke markt, die hen af helpt van hun overschotten aan gespecialiseerde produkten, melk, boter, kaas en eieren. De commerciële verbondenheid van stad en land verhoogt zowel urbaan als ruraal de consumptiekwaliteit van de samenleving.

1.3. Het Nederlandse handelskapitaal in haar tweede fase

In de 18e eeuw begint de Nederlandse samenleving duidelijk van karakter te veranderen. Ze blijft staan in het teken van het handelskapitalisme, maar dat is dan, voor zover het het bestaan van grote groepen mede bepaalt, van een veranderende signatuur. Er is een verschuiving van stapelmarkt van goederen naar een stapelmarkt van geld.

Daardoor kan er nog veel kapitaal worden behouden en gevormd, maar voornamelijk daar waar het al is. Het handelskapitalisme was al nooit bijzonder arbeidsintensief; de geldhandel is dat zeker niet. In die periode droogt de immigrantenstroom dan ook op en ontstaat er in Nederland zelf een bijzonder grote en hardnekkige werkloosheid.

De kooplieden en kapiteins worden meer en meer regenten, renteniers en bankiers. Hun bestaan staat niet meer in de eerste plaats in het teken van noeste beroepsvlijt, men wil ook geacht worden als maecenas, verzamelaar, of als beoefenaar van wetenschap en respectabele kunst.

Daaronder is een kleine burgerij, die moet gaan leven in het teken van zuinigheid en overleg, voor wie het ophouden van de stand een kunst gaat worden. Onder hen is dan weer een uitgebreid stedelijk proletariaat, waar het Nederlandse kapitaal geen werkgelegenheid aan weet te bieden en dat via een kerkelijk en burgerlijk bedelingssysteem zo goed mogelijk aan het dagelijks hoognodige moet worden geholpen. Roland Holst wijst erop dat tot de luxe uitgaven van de rijken hier in de eerste plaats de filantropie behoorde. 'Liefdadigheid was onder de talrijke schatrijke renteniers en kooplui mode'. Het stichten en financieren van armenvoorzieningen 'gaf een cachet van aanzienlijke deftigheid dat de ijdelheid streelde' (H. Roland Holst, deel I, p. 33).

Maar zolang er nog steeds een vraag naar arbeidskrachten bestond, gaf dit voedsel aan de opvatting dat de arbeiders een apart slag volk waren, dat niet wilde werken en voor wie de bedeling welkom was om de dag in ledigheid te kunnen doorbrengen.

De toestand van het proletariaat was vergeleken met de 17e eeuw aanmerkelijk slechter. Want ook al blonk in de Gouden Eeuw het goud onder alle groepen niet even sterk, de zwaksten zullen daar zeker een graantje van meegepikt hebben. Voeding, gezondheid en huisvesting lieten veel te wensen over, zo zeer zelfs dat iemand spreekt van een bevolking 'volstrekt van het vee niet onderscheiden dan door de menselijke gedaante en het gebruik der spraak' (Roland Holst, p. 39)

'De voeding, in den bloeitijd der Republiek hoofdzakelijk uit tarwebrood, erwten, bonen, gort, 2 à 3 maal per week vleesch of spek en als drank bier bestaande, was op het eind der 18e eeuw veel slechter geworden. Brood van minderwaardige kwaliteit, aardappelen, slappe koffie en genever vinden wij omtrent dien tijd vermeld als de voornaamste voedingsmiddelen van den proletariër' (Roland Holst, p. 38).

In Nederland moet de aangeleerde konsumptie-zuinigheid uit deze stagnatieperiode evenzeer in de beeldvorming omtrent de konsumptie worden meegenomen, als de veronderstelde investeringszuinigheid van de geslaagde ondernemer.

1.4. Het industrieel kapitalisme

Met uitzondering van de 17e eeuwse halffabrikaten-industrie, gebaseerd op de windmolen, en van de pogingen tot bedrijfsvestiging van Willem I na 1815, moet men zeggen, dat het industrieel kapitalisme in Nederland relatief laat tot ontwikkeling is gekomen. Na 1870, misschien zelfs pas na 1890 ontstaat er nieuwe industrie van een zodanig belang, dat ze het bestaan van grotere groepen gaat bepalen.

Minder dan elders ging die komst gepaard met dramatische en ongewenste neveneffecten. Het land was al gewend aan een kapitalistische grondhouding, er was al duidelijk een urbaan grondpatroon.

Al doet de deftige burgerij haar best zich als stand te gedragen, eigenlijk is er al sprake van een klassemaatschappij, met alle mentaliteits- en mobiliteitsvoordelen, die dat voor een Gründerzeit-kapitalisme heeft. De nadelen blijven ons ook niet helemaal bespaard. Steden als Amsterdam en Rotterdam krijgen hun aandeel in de groeistuipe en moeten binnen één generatie grote groepen plattelanders opnemen in wijken die voor een groot deel te laat en te slecht gebouwd worden. De grote stad kent dan al zijn problemen, die de welgestelde burgerij zodra de spoorweg dat mogelijk maakt het omringende platteland opsturen. Na 1900 ontstaan de villadorpen en middenstandswijken, die zo typisch zijn voor de Nederlandse middenstand.

Er is dan nieuw geld beschikbaar, zij het uit de handel, zij het uit de industrie, de scheepvaart of de kolonieën.

De welvarende burger werkt in gepaste deftigheid. Een echte leisure class vormt hij niet, maar hij doet wel zijn best zijn vrouw en dochters er dicht naar toe te brengen.

Er is een sterke familie- en generatiezin, maar men zoekt weinig glorie daarbovenuit. Er wordt op de spullen gepast, maar niet overdreven. Men leeft aangenaam en gezellig en vermijdt het al te dramatische en demonstratieve. Men zoekt het sterk in het huiselijke. Er ontstaat een hoogontwikkelde wooncultuur, waarin de vrouw een relatief grote zeggenschap heeft. (zie Sombart, pp. 112 e.v.). Daarmee gepaard gaat een esthetisering met een gepaste artistieke inslag. Al te uitbundig mag dat ook weer niet zijn, later vindt men gemakkelijker aansluiting bij Rietveld, dan men eerder bij Van der Velde heeft kunnen doen.

Zoals men voorheen met de Franse stijl meeging, neemt men ook nu weer gemakkelijk over: nog steeds de Franse keuken en damesmode, Engelse en Duitse landhuisstijl; Engelse herenkleding en tuinaanleg, en veel Indisch in voedsel, huisgerei, batik en in het algemeen een zeer verbreid gebruik van koloniale waren.

De Nederlandse arbeidersklasse zal dit voorbeeld langzaam maar zeker gaan volgen. Vanuit een wat ruige agrarische achtergrond met dominante mannen die veel drinken, veel beslissen, maar ook veel overlaten, groeit na enkele generaties een imitatie van het burgerlijk patroon: huiselijkheid, gezinsoverleg, spulletjescultuur.

De socialistische beweging zoekt weleens een enkele maal aanzetten tot een eigen cultuur, maar het reikt niet verder dan een gekontinueerde jeugdbewegingsstijl met een voornamelijk eigen type platen en liederen. Het veroveren van een aandeel in de burgerlijke welvaart is belangrijk genoeg om de opkomst van een mogelijke tegencultuur te verhinderen.

Ook het platteland is niet uitgestrekt en autonoom genoeg om een eigen cultuurpatroon te handhaven of tot ontwikkeling te brengen. Zoals de visserij bij ons haar nauwe banden heeft met de handelsvaart, zo heeft de landbouw die met de industrie. Er ontstaat een agrarisch kapitalisme en de opvoeding van de boer is er vooral een tot economisch en efficiënt denken. Sommige streken blijven wat feodaal, maar de landelijke adel heeft nergens voldoende kracht en geld om een van het burgerlijke werkelijk afwijkend patroon in stand te houden.

Zo blijft ook het hele ambitieniveau, Indië daargelaten, binnen de Nederlandse ruimte gespannen. Men neemt kennis van wat er elders gebeurt, richt er zijn consumptie gaarne naar in, maar alles binnen het burgerlijke privé-bestaan. Wie die wereld te klein vindt, vertrekt, naar Parijs, Indië of Amerika. Thuis blijft men gepast meegaan, geen wereldpretentie, neutraliteit, een redelijk gespreide, gestadig groeiende welvaart, waarbij voor alle klassen een groeiend aandeel beschikbaar komt aan redelijke voeding, verantwoorde huisvesting en gezellige vrijetijdsbesteding.

Deze zo belangrijke ontwikkeling wordt dan voor een periode van 20 jaar plotseling onderbroken. Tussen 1930 en 1950 krijgt het toch wel wat zelfgenoegzaam konsumerende neutrale Nederland zijn aandeel in de wereldpolitiek te betalen. Wereldkrisis, wereldoorlog, verlies van kolonieën. Het lijkt of een wereld ten gronde gaat.

Een enorme schrik, maar toch niet zodanig, dat vierhonderd jaar burgerlijke levensstijl er blijvend door zal worden geschokt. Integendeel, al spoedig blijkt, dat onder een nieuw regime, aangeduid als de periode der verzorgingsstaat, de vaderlandse deugden zich zowel in de diepte als in de breedte van de consumptie kunnen gaan ontwikkelen als nooit tevoren.

1.5. Konsumptiepatroon als referentiepunt van een cultuur

Wat heeft het hiervoor gegeven overzicht ons nu geleerd, wat betreft de vraag over de relatie tussen consumptiepatroon en levensstijl en eventueel ook over de relatie tussen levensstijl en maatschappelijke gelaagdheid?

We zouden dan kunnen zeggen, dat het geschetste historische proces berust op een min of meer a-historische basis: een kernconsumptiepatroon dat direkt afgestemd is op de voorziening in biologische behoeften: bestrijding van honger, dorst, koude en onveiligheid. De grenzen dat kernpatroon zijn niet gemakkelijk vast te stellen, maar het is van belang het te noemen, omdat in de geschetste periode er ook steeds grotere of kleinere groepen zijn, voor wie die basis-eisen niet zijn vervuld. Tot ver in de 20e eeuw zal de kerk haar leden blijven manen dat de armen altijd bij ons zijn en dat het christenplicht is in de nooddurft van anderen te voorzien.

Evenzeer wordt de gehele periode gekenmerkt door het bestaan van groepen die over extra middelen beschikken en op basis daarvan mede hun consumptiepatroon kunnen bepalen. Wat nu door de geschiedenis heen varieert, is de keuze die deze groepen maken, als hun consumptiepatroon op bepaalde wijze hun geprivilegeerde positie moet uitdrukken. Dat begint al bij de adel. Het is echter goed hierbij opnieuw te zeggen, dat de levensstijl van de ridder gekenmerkt was door een eigen gedragskode van een zodanige kracht, dat zij afstand laat tot het consumptiepatroon. De goede ridder wordt niet vóór alles gekend aan zijn consumptiepatroon en ook niet aan zijn bezit. Men kent hem aan zijn gedrag: hij is hoofs, moedig en gastvrij.

Bij de burger is het anders. De burger is een arbeidszaam producent. Zijn waarde komt tot uitdrukking in wat hij heeft. Als hij niet meer heeft is hij ook geen burger meer. In zijn levensstijl vervult het materiële element dan ook een veel direktere rol. Zijn consumptiepatroon moet uitdrukken, dat hij iets te verteren heeft.

De burger is trots op zijn bezit. Hij erkent dat als verworven en vergankelijk. Hij wil wel weten dat hij het heeft, maar hij weet evenzeer dat het behoed moet worden. Hij heeft als belangrijke functie zichzelf te reproduceren.

In de burgerlijke cultuur is produktiviteit een sleutelbegrip. Het is onder een christelijke ideologie een materialistische cultuur, waarin de natuurlijke uitkomst van de produktie de konsumptie is. Het is uiteindelijk om bezit begonen, het is de finale waarde. De realisering ervan wordt in bedwang gehouden door de voorwaarde dat ze de produktie (als drager der konsumptieve vooruitgang) moet steunen. Een cultuur die de produktie zo hoog eert, eert dan natuurlijk ook de arbeid.

Zonder haar kan er geen produktie zijn. Daarom eert zij nog niet automatisch de arbeider. Er is een periode waarin produktie-uitbreiding gekocht wordt door konsumptiebeperking in bepaalde sectoren, om elders de voor de produktie nodige kapitaalvorming mogelijk te maken. Als de produktie steeds overvloediger wordt, dan zijn het merkwaardig genoeg de arbeiders, die nog het langst als armen bij ons zijn. Zodra zij óók in staat zijn een consumptiepatroon te ontwikkelen, waarin keuzemomenten zijn ingebouwd, eerst dan wordt het proletarisch consumptiepatroon opgeschoven in de richting van het door de burgerij gegeven voorbeeld. Welaan, de goede arbeider hoort erbij. Hij wordt gekenmerkt door het goede loon en wat hij daarvoor aan verstandigs heeft weten te kopen.

Hiermee is het beeld voltooid van een burgerlijke materialistische bezitscultuur, die uit alle macht en met sukses gestreefd heeft naar welstandsverhoging. Wie daarin succesvol was, werd beloond met extra bezit, dus met extra konsumptievermogen. De variatie in consumptiepatroon werd in belangrijke mate de uitdrukking van maatschappelijk sukses. Natuurlijk is de historische werkelijkheid oneindig veel rijker, dan wat in deze samenvattende abstrahering wordt gesuggereerd.

Onze cultuur is nooit volledig een burgerlijke cultuur geworden. Er zijn feodale elementen in bewaard, elementen uit oorstere culturen overgenomen, erotiserende en esthetiserende factoren hebben een eigen rol gespeeld. Zeker geldt ook voor onze calvinisten, dat, zolang ze niet rekkelijk zijn, de innerweltliche Askese hun konsumptie onder controle houdt.

Met inachtneming van het daaruit voortvloeiende is het desalniettemin essentieel, indien men wil begrijpen in hoeverre het konsumptiepatroon in de huidige verzorgingsstaat afwijkt van dat in de periode daarvoor, als centrale vraag te stellen in hoeverre die verzorgingsstaat nog de onverminderde uitdrukking is van een burgerlijke, materialistische bezits-, produktie- en konsumptie-cultuur, die haar vooruitgangsethos getekend heeft gezien door haar behoefte te kunnen bewijzen, dat de armen niet werkelijk altijd met ons behoeven te zijn. Die, Adam Smith volgend, heeft kunnen vinden waar de 'causes of the wealth of nations', werkelijk liggen.

1.6. De verzorgingsstaat

Een konsumptiepatroon kan zich alleen maar vormen op basis van een daartoe leidende produktiewijze. We hebben nu kort aangegeven wat de ontwikkeling daarvan was. Vanuit een agrarische samenleving die periodiek bepaalde overschotten kon opleveren, ontwikkelde zich een handelskapitalisme dat via de zeevaart bewerkte, dat de overschotten (voor zover te verduurzamen) beter konden worden verhandeld.

Daarna komt er een industrieel kapitalisme dat de machine en de wetenschap weet in te zetten ter verveelvoudiging en verrijking van de ambachtelijke produktie. In dezelfde tijd slaagt men erin de agrarische produktie sterk op te voeren en de wereldhandel erin uit te breiden. Zo ontstaan er grote gebieden waar men over goederenvorraden beschikt van ongekende omvang. Het erbij funktionerende distributiesysteem moet dan ook, naar de wereldkrisis had geleerd, worden herzien om te voorkomen, dat grote voorraden onverkoopbaar blijken bij gebrek aan koopkrachtige bevolking.

Deze ontwikkeling zit men pregnant gedemonstreerd aan de geschiedenis van de reklame. Eén van de oudste pogingen die de maatschappij zelf aan het werk zet om het konsumptiepatroon te beïnvloeden, loopt via de reklame. Men wil de grote produktie kwijt aan dat deel van de bevolking, dat over koopkracht beschikt, maar dat nu extra gestimuleerd moet worden om die ook te gebruiken. Dat gaat al via de naamsverandering van de winkels. Van ijzerwaren, grutterswaren, koloniale waren naar handel in huishoudelijke artikelen, kruideniers kondiserie en delikatessen. Het werkt ook door in het winkeltype, waarin steeds uitdagender en dichter naar de klant toe wordt geëtaled.

Opvallend en luxueus wordt ook de verpakking, waar mogelijk van extra attracties voorzien als plaatjes en bonnetjes. Het machtigste ontwikkelt zich echter de echte reklame in woord en beeld. Oorspronkelijk is ze zuivere informatie voor de verstandig geachte koper, op zoek naar een speciaal produkt of een speciale prijs.

In tweede instantie krijgt de reklame iets agressiefs. Er moet nodig worden aangekondigd, dat een bepaald produkt beter is dan een ander. Maar in haar volledig ontplooid fase gaat het de reklame er vooral om de mensen te brengen tot ongedwongen konsumptie van wat lekker, behaaglijk, verleidelijk, mooi of indrukwekkend is.

De reklame is machtig en slaagt er veelal in de potentiële koper tot aanschaf te brengen. Dat kan echter alleen als er werkelijk voldoende aanbod is van potentiële koopkracht, die de essentiële bijdrage van de verzorgingsstaat is, in de hier geschetste geschiedenis van de toenemende welvaart en konsumptie. De moderne reklame is het symbool van een samenleving waarvan de voornaamste zorg niet het tekort, maar het overschot is.

Het gehele kapitalistische stelsel van produktie en konsumptie is in beginsel gedacht als een zichzelf regelend marktsysteem. Doordat er veel gewerkt werd, ontstond er veel produkt en ook veel loon. Het loon werd omgezet in aankoop, aankoop vroeg om produktie, produktie vroeg om arbeid, arbeid leidde tot loon en zo maar door.

De crisis van de dertiger jaren wordt nu over het algemeen geduid als een overproduktie-onderkonsumptie-krisis. Het systeem had wel voldoende goederen geproduceerd, maar had niet genoeg beschikbaar aan bijkomende koopkracht.

Na de tweede wereldoorlog komt dan een gemengde economie tot ontwikkeling, waarbij met name de overheid als taak heeft regulerend op te treden en ervoor te zorgen dat ze via belasting en herdistributie erin slaagt zowel voldoende investeringsvermogen als voldoende koopkracht in stand te houden.

In feite is het tot stand komen van de verzorgingsstaat het produkt van een groter aantal overwegingen en tot gelding gebrachte factoren. Voor dit overzicht hier is het vooral van belang aan te duiden, dat in een land als Nederland dit type gemengde economie inderdaad in staat is gebleken zowel de produktie als de konsumptie te stimuleren.

Niet onvermeld mag blijven, dat de interne politieke rust er mede toe geleid heeft, dat het land zich vele jaren lang in een kader van volledige werkgelegenheid en akseptabele lonen heeft kunnen wijden aan ongelimiteerde welvaarts-groei.

Ook is het goed erop te wijzen, dat dankzij wetenschap en techniek er ook van alles nieuw werd aangeboden dat de moeite van het aanschaffen waard was. Een rijke Bourgondiër kon zich alleen uitleven in een nog fijnzinniger harnas, een nog bonter kleed of een nog uitvoeriger maaltijd. De moderne mens kan daarnaast onder meer zijn huishouding mechaniseren, zijn reislust bevredigen en zich telekommunikatie- en reproductiemedië aanschaffen van allerlei type.

Zo groeide in Nederland het reëel inkomen tussen 1950 en 1970 met het tweevoudige. Deze verdubbeling van koopkracht leidde ook (in volume-eenheden) tot verdubbeling van de konsumptie. Voor duurzame konsumptie-goederen stegen de uitgaven zelf met meer dan het tweevoudige.

Achter deze simpele cijfers gaat een hele veranderende samenleving schuil. De armoede, die metgezel van eeuwen, heeft ons verlaten. Het gehele land wordt gekenmerkt door een grote, redelijk gespreide welvaart. Maar zoals altijd zijn hier economische veranderingen niet alleen maar economische veranderingen. Zij hebben mede geleid tot veelomvattende sociale en kulturele herstrukturering, die op haar beurt weer belangrijke konsekwenties gaat hebben voor het gehele systeem van produktie van konsumptie.

Als zodanig zijn te noemen:

1. De gegroeide sociale zekerheid.

Grote groepen van personen, die vroeger periodiek afhankelijk waren van anderen, hebben nu vormen van gegarandeerd inkomen. Men denke daarbij aan bejaarden, zieken, weduwen, wezen, studenten, werklozen, die allen vallen onder de een of andere uitkeringsregeling van de verzorgingsstaat. Het besef in geval van moeilijkheden waarschijnlijk wel te kunnen worden geholpen heeft belangrijke pre-okkupaties weggenomen. Men hoeft persoonlijk minder te sparen en te zorgen en houdt meer aandacht, energie en geld over voor het bezig zijn met de dingen van de dag.

2. De enorm vergrote rekreatie-vrijheid. Dit is het gevolg van werktijdverkorting en vakantie-besteding, terwijl men daarnaast ook gemakkelijker vrij neemt, of niet meer aan het werk gaat. In ieder geval is er meer tijd die men niet in een georganiseerd arbeidsverband doorbrengt. Hoe vrij die tijd is, is niet altijd zeker, maar zonder meer is men vrijer dan voorheen om zelf te beslissen, hoe men die besteden wil.

3. De hogere levensverwachting.

Niet alleen de armen, maar ook de zieken zijn minder bij ons. We worden ouder. Voor zover er langdurig zieken zijn, worden die meer dan voorheen uit de dagelijkse samenleving weggehaald en ondergebracht in speciale verzorgingsinstellingen.

4. De onderwijsexplosie.

Een gehele generatie groeit op, die niet alleen dubbel inkomen heeft te besteden, maar ook een dubbel zo lange opleiding als cultuurpakket heeft meegekregen. Vaak worden we getroffen door het feit, dat bij bepaalde groepen het gestegen inkomen niet wordt vergezeld door evenredig gestegen ontwikkeling. Dat de groei van die laatste toch indrukkend is, moet in haar gevolgen, onder andere voor het consumptiepatroon, niet uit het oog worden verloren.

5. De verschuiving van hand- naar hoofdarbeid.

Dit heeft geleid tot het prevaleren van andere werktypen, andere werkhouding en andere werktrots. Lichaamskracht en handbekwaamheid worden meer en meer vervangen door verbaliteit en denkvermogen. Het verdwijnen van het krachtbeginsel opent met name interessante perspectieven voor de vrouwenemancipatie in de beroepswereld.

6. De toeneming van het eigen bezit.

Iedereen heeft dingen en moet tijd en zorg besteden aan bezitsonderhoud, het huis, de tuin, de auto, de boot. Dit te meer omdat personeel dat daarvoor zou zorgen in de hier geschilderde periode van de markt verdwenen is, of onbetaalbaar is geworden.

7. De toegenomen mobiliteit.

Het is de toegenomen mobiliteit van iedere dag, de vergroting van woon — werk afstand en de woon — recreatie afstand. Maar dat geldt ook voor het weekend-verkeer en voor het familie-verkeer. Dat geldt nog meer voor het gehele vakantie-beslag, dat langzamerhand wereldomvattend begint te worden.

Van nog groter belang is de verhuismobiliteit.

Vrijwel niemand sterft meer waar hij geboren is. Men gaat van plaats tot plaats om geschoold te worden; daarna verhuist men vanwege de carrière of vanwege de gestegen woonwensen. Dit alles leidt tot het verdwijnen of doorbreken van stabiele, dicht gestructureerde woongemeenschappen. Dorp en buurt worden vervangen door wijk en voorstad met een ander woontype en daarmee met een ander soort sociale relaties.

8. Toegenomen democratisering.

Die wordt zichtbaar uit de, zij het door sommigen functioneel gezien te traag geachte, toeneming van inspraak en medezeggenschap. Cultureel gezien is minstens zo belangrijk, dat de mededeling 'dat is niets voor ons soort mensen', zo aan kracht heeft verloren. Meer en meer lijkt het erop of alles door iedereen gedaan kan worden en mag worden. Natuurlijk zijn er nog vele drempels, maar hun slijtage is evenzeer onmiskenbaar. Als er al werelden zijn, waar men nog niet indurft, dan worden ze op zijn minst aan huis bezorgd via het stripverhaal, het damesblad, het tijdschrift en de televisie.

9. De toenemende esthetisering.

In het kader van bovengenoemde veranderingen is er nu een veel grotere kans tot het uitleven van de aloude verfraaiingsbehoefte. Verhoogde rijkdom, meer vrije tijd, feminisering, vergrote ontwikkeling leiden tot verfijningen die zich ook gaan uitkristalliseren in esthetische richting.

10. De toenemende individualisering.

Een groeiend aantal alleen wonenden, jongeren, niet gehuwden, gescheidenen, zelfstandig gebleven bejaarden.

1.7. De verzorgingsstaat in zijn tweede fase

Zo hebben we tussen Vaals en Vlieland een niet onaangename wereld weten in te richten. Met vlijt, inventiviteit en doorzettingsvermogen is het land geëxploiteerd, een historische erfenis goed behoud en een geografische situatie goed

gebruikt. Opnieuw is Nederland naar mondiale maatstaven een rijk land met veel kapitaal en veel goederen.

Bovendien heeft een nieuw distributiebeginsel zijn intreden gedaan, dat de welvaart redelijk weet te spreiden over een bevolking met een ontwikkelingspeil dat het in staat stelde, het nieuw beschikbaar gekomene op akseptabele wijze te savoueren. Daarmee zijn een aantal problemen die onze samenleving zo lang hadden geplaagd tot een goede oplossing gebracht.

Het is waarschijnlijk niet helemaal gepast om op dit punt te verwijzen naar de parabel van de Japanse steenhouwer, maar het is wel zeker, dat de verzorgingsstaat een tweede fase is binnengegaan, waarboven geschreven staat 'en tevreden was hij niet'.

Die ontevredenheid, of misschien beter gezegd, die bezorgdheid, geldt niet alleen vraagstukken van produktie en konsumptie.

Toch worden die wel in ons huidig probleembesef groot geschreven en zijn zij eigenlijk de indirekte aanleiding tot deze studie.

Voorzichtige kritiek vóór 1965

Met name in de Verenigde Staten, het land dat voor Nederland zo'n belangrijke referentie was en dat als eerste het stadium van de massakonsumptie was binnengegaan, was al in een vroeg stadium sprake van kritiek op de samenleving. Men omschreef die veelal als een konsumptiemaatschappij, waarbij het woord konsumptie een duidelijk pejoratieve betekenis had gekregen.

In 'The stages of economic growth' (1960) schildert W.W. Rostow vijf universele ontwikkelingsstadia. De Verenigde Staten zijn als eerste in het laatste en hoogste stadium aangekomen. Wat voor ons van belang is, is dat dit stadium als 'the age of high mass consumption' wordt aangeduid. Volgens Rostow is massakonsumptie namelijk het meest opvallende kenmerk van dat laatste en hoogste stadium. Hoewel Rostow, wiens boek grote invloed heeft gehad, in het algemeen zeer positief is over de 'age of mass consumption' en hoopt dat veel landen in korte tijd dit 'bijna-paradijs' zullen binnentreden, zijn er enkele voetnoten en tussenpassages die duidelijk maken dat ook hij zijn twijfels heeft. Hij ziet twee problemen in een samenleving 'beyond consumption'.

Het eerste heeft te maken met het menselijke *aspiratie-niveau*. Hij wijst in dit verband op wat hij noemt de Buddenbrooksdynamiek. Het gaat hierbij om een drie-generatie-roman van Thomas Mann. 'The first (generation) sought money; the second, born to money, sought social and civic position; the third, born to comfort and family prestige, looked tot the life of music' (p. 66).

Wat hier aangestipt wordt is een veranderend aspiratie-niveau, dat wil zeggen iedere nieuwe generatie kent een relatief geringe waarde toe aan wat ze al heeft en zoekt nieuwe vormen van satisfaktie. In dit specifieke geval zou dat betekenen dat een nieuwe generatie, geboren in een samenleving met een hoog konsumptieniveau, konsumptie als prioriteit minder interessant gaat vinden.

Het tweede probleem is dat van de *verveling*.

Hoewel hij niet zeker is van het antwoord, stelt Rostow zichzelf toch de vraag 'are poverty and civil strife a necessary condition for a truely human existence?' Zullen er in deze maatschappij van overvloed nieuwe uitdagingen gevonden worden of zullen de mensen zich dood vervelen? Met andere woorden we vinden bij Rostow een angst dat die konsumptiemaatschappij een erg vervelende maatschappij zal worden. De vervulling van de materiële onderbouw brengt ons misschien niet in het rijk der vrijheid van Marx, maar in het rijk der saaiheid.

Deze thema's zijn opgenomen en uitgewerkt door auteurs als Riesman, Packard en Galbraith.

De laatste publiceerde in 1958 een scherpe kritiek op de 'affluent society', de Amerikaanse maatschappij van de overvloed, waarin een krampachtige jacht op konsumptiegoederen en een gevaarlijk streven naar opdrijving van de behoeften van de konsumenten heersen.

Galbraith onderzocht ook de oorzaken hiervan en meent die gevonden te hebben in het feit dat de denkbeelden en houdingen op economisch gebied vooral zijn gevormd in een tijdperk van armoede. Het vasthouden daaraan in een tijdperk van overvloed moet als een anachronisme worden beschouwd. De toeneming van de produktie mag dan van belang zijn voor de werkgelegenheid en de onzekerheid en ongelijkheid worden erdoor verminderd, maar verdere economische groei in de zin van uitbreiding van de partikuliere produktie wordt zo langzamerhand zinloos. De werkelijk urgente behoeften zijn reeds lang bevredigd, of zouden bevredigd kunnen zijn. De overige behoeften, die door het produktieproces zelf worden opgewekt, zijn niet urgent, ook al laten de konsumenten zich daardoor meeslepen, aldus Galbraith, die eraan toevoegt dat het tijd wordt een groter deel van de voor investering beschikbare middelen over te hevelen naar de voorziening in kollektieve behoeften.

Tenslotte is door Herbert Marcuse gewezen op de spanningsrelatie tussen toenemende materiële konsumptie en maatschappijverandering. Zijn boek de 'Eédimensionale mens' dat grote invloed had op de maatschappijkritische generatie van de jaren zestig is gebaseerd op twee tegengestelde hypothesen. De eerste luidt dat de hoog-industriële samenleving in staat is de kwalitatieve veranderingen in de naaste toekomst in te kapselen. Om dit te bereiken heeft de gevestigde maatschappelijke orde de beschikking over een aantal middelen. Eén daarvan is de moderne konsumptie, die er met name voor gezorgd heeft dat de moderne arbeidersklasse zijn revolutionair elan verloren heeft, want deze arbeider heeft tegenwoordig heel wat meer te verliezen dan zijn ketenen, namelijk zijn ijskast, kleurentelevisie, etc. Met de moed der wanhoop ontwikkelt Marcuse echter ook nog een tweede hypothese, namelijk dat er krachten zijn, die dit vermogen tot inkapseling kunnen overstijgen en het bestaande maatschappelijke systeem kunnen doen exploderen.

De tragiek van onze tijd is gelegen in het feit dat we de wetenschappelijke en technische middelen hebben om het rijk der vrijheid binnen te gaan; de mens is niet langer de speelbal van de onbeheersbare krachten, van hongersnoden, epidemieën, armoede, etc. Echter die zelfde wetenschap en technologie blijken in hun sociale gebruik niet alleen een middel tot natuurbeheersing, maar ook tot beheersing van de mens door de mens en dat laatste in de zin van manipulatie en onderdrukking.

Terzijde dient opgemerkt te worden dat Marcuse geen asceet was: in zijn toekomst-utopie staat de bevrijding van de eros, de ludieke esthetische zelfverwerking van de mens centraal. Met name dit aspekt van de grote weigering is bij de radikale generatie van de jaren zestig aangeslagen. Deze beweging, die in vrijwel alle hoog-industriële landen opkwam was vooral een beweging van jongeren die zich afzetten tegen de maatschappij van hun ouders. Men verweet de ouders dat in hun welvaartsmaatschappij:

- Welvaart te veel betrekking had op kwantiteiten en op dingen (konsumptiegoederen) en te weinig op de kwaliteit van het bestaan (welzijn), op het immateriële en de intermenselijke relaties.
- Te veel het harde economische en technologische en te weinig het sociale en het kulturele benadrukt werd.
- Te veel op individuele wensen en te weinig op kollektieve maatschappelijke behoeften gelet werd.
- Men te veel gericht is op de middelen en te weinig op doeleinden.

Het moderne konsumptiepatroon is dan een uiting van al deze bezwaren, omdat het op het materiële, op kwantiteit, of het economisch/technologisch en op individuele wensen gericht is.

Veel progressieve subkulturen zijn het (volgens Schwendter) in de praktijk in grote lijnen eens over de volgende konsumptiebehoeften:

- a. Afwijzing van de geldeconomie.
- b. Neiging tot het dragen van bijzonder eksentrieke of bijzonder praktische, maar in ieder geval zo goedkoop mogelijke kleding.
- c. Neiging tot marginale deelname aan de massakonsumptie (tweede-hands-artikelen, oude goederen, etc.).

d. Druggebruik.

Samenvattend zou men kunnen zeggen dat als beginsel tot deze tegenkulturele levensstijl behoort een vanzelfsprekend aksepteren (en ook vinden dat dit voor iedereen gratis toegankelijk moet zijn) van een aantal basisvoorzieningen die een aantal basisbehoeften bevredigen. Behalve de traditionele vier: voedsel, onderdak, edukatie en gezondheidszorg, wil men ook kommunikatie en vervoer hiertoe rekenen. Bovendien zal men de nadruk leggen op kollektief gebruik en minder op individueel bezit.

Wat hier aan konsumptieve behoeften bovenuit komt zal een betrekkelijk ascetisch karakter hebben. In de tegenkulturen richt de aandacht zich dan meer op andere (immateriële) zaken.

Hoe hebben deze overwegend Amerikaanse ideeën zich in Nederland gerealiseerd? Sinds 1968 hebben zij zich hier duidelijk gemanifesteerd. Ze vormen een essentieel element in de toen ontstane generatiekloof en de toen begonnen tweede golf van de vrouwenemancipatie.

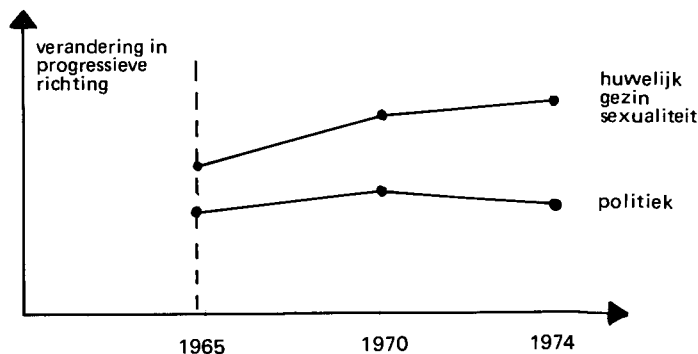
Hoe zijn we sinds die nieuwe aanzet van 1968 gevaren?

Het Sociaal en Cultureel Planbureau constateert in haar rapport van 1976, dat er een 'knik' te constateren is in het verloop van de opvattingen tussen 1966 en 1975. Vanaf 1970 begint zich namelijk een tendens naar konsolidatie, rust en orde af te tekenen. Deze knik is ook gesignaleerd in het onderzoek van Middendorp over kulturele veranderingen in Nederland in de periode van 1965-1970 en 1970-1974.

In zijn konklusies over de eerste periode merkt Middendorp op, dat vrij overtuigend kan worden aangetoond dat in Nederland in de tweede helft van de jaren zestig een breed proces van kulturele verandering heeft plaatsgevonden. Terzijde dient opgemerkt, dat Middendorp tot deze konklusie komt op basis van zogenaamde longitudinale studies over de veranderde opvattingen van mensen op verschillende terreinen. De veranderingen, die alle in progressieve richting wijzen, hebben zich in geringe mate voorgedaan op sociaal-ekonomisch gebied, iets meer op politiek gebied, nog wat meer op het gebied van de religie en het meest op het gebied van huwelijk, gezin en seksualiteit. Kortom, de 'kulturele revolutie' in Nederland die zich in die periode voornamelijk in de huiskamer en in bed voltrok met de kerk als goede derde, is een typische 'bovenbouw'-revolutie.

Wat de periode 1970-1975 betreft, op politiek gebied constateert Middendorp stagnatie en teruggang, zij het niet tot het niveau van 1965. Op het gebied van huwelijk en gezin en seksualiteit heeft hij in zijn onderzoek een zekere stabilisatie en zelf een voorzichtige uitbouw gevonden.

Schematisch krijgen we dan het volgende beeld:

Er kan echter zeker niet worden gesproken van ééndimensionaliteit. Zo is er ook sprake van een privatiserings-tendens in positieve zin. Veranderingsgezindheid is dan wel niet meer gericht op de maatschappij of op het politieke en ekonomische systeem, maar er blijft wel een veranderingsgezindheid, die zich

richt op het individu en de kleine groep. Het gaat nu niet meer om bevrijding van de maatschappij, maar van het eigen ik. De belangstelling voor de maatschappijwetenschappen (sociologie, economie, politikologie) maakt plaats voor belangstelling voor de psychologie. De encountergroep, de sensitivity-training, de psychotherapie, de opkomst van de humanistische en de Gestaltpsychologie zijn uitingen van deze nieuwe mentaliteit. Ook de zogenaamde transcendentale stromingen (Zenboedhisme, transcendentale meditatie) zijn uitingen van deze 'bevrijding van het ik'-beweging. Heel tentatief willen we nog opmerken dat deze beweging meer gericht is op immateriële dan op materiële behoeften en dat ze haar distantie ten aanzien van de materiële consumptie gemeen heeft met de maatschappijkritici uit de jaren zestig. Ook politiek is er nog beweging.

1.8. De jaren '70

Om te beginnen is er de bezorgdheid over de wereld buiten Nederland. Veel van onze welvaart berust op een ruilsituatie met de andere landen binnen en buiten Europa. De ongerustheid is voor een groot deel het Club van Rome-effect. Kan de wereld als grondleverancier wel bijbenen, wat wij als grote exploitanten van haar vragen?

Daarbij wordt nog een tweede zorg geuit: Kunnen wij in gemoede zo welgedaan zijn, als men elders er zo slecht aan toe is? Bovendien vraagt men zich af in hoeverre onze rijkdom de schuld van hun armoede is.

Een groeiend mondiaal besef is relativerend gaan werken op de nationale euforie.

Maar ook binnen Nederland is de aarzeling gegroeid. De zorg van het natuurlijke milieu in de wereld wordt nog toegespitst, als men ziet wat 14 miljoen grootverbruikers in het eigen land aanrichten. Is de manier waarop we onze bodem, ons water en onze lucht in onze productie en consumptie betrekken, nog wel te zien als verstandig rentmeesterschap?

Een verdere beperking van het onbekommerd genieten wordt opgeroepen door de vraag, of we niet bezig zijn boven onze stand te leven. In feite heeft de Keynesiaanse opvatting het moeilijk gemaakt de traditionele scheidslijn tussen verstandig investeren en gepast opmaken in het oog te blijven houden. Kunnen we ons onze luxe permitteren, of gaat er toch, eventueel voor een volgende generatie een vervelende rekening gepresenteerd worden?

Conspicuous waste is altijd het symbool bij uitstek geweest van groepen die vanuit een grote kulturele zelfverzekerdheid wilden laten zien, wat ze zich allemaal konden permitteren. Traditionele vormen daarvan, zoals het openbaar banket en de parade en de prachtige optocht zijn vrijwel verdwenen. De nieuwe rijkdom wordt meer toevallig zichtbaar in de karretjes bij de kassa's van het grootwinkelbedrijf of in de files op de snelwegen. Misschien zou men nog met enige moeite de ruimteraket als laatste door onze cultuur geaccepteerde overvloedssymbool kunnen zien.

De zekerheid van de consumptiesymboliek moet zich baseren op de zekerheid van de cultuur, die ze tot uitdrukking brengt.

In de verzorgingsstaat in haar tweede fase is nu juist over die cultuur als geheel een grote onzekerheid ontstaan. Een aantal oude vraagstukken dachten we opgelost en er is onzekerheid, of dat werkelijk zo is en als het zo zou zijn, wat dan de nieuwe reisdoelen zouden mogen wezen. De aarzeling omtrent de waardering voor het huidige consumptiepatroon is voor een goed deel een economische aarzeling. Kunnen we ons in het kader van de bekende productieverhoudingen nog lang permitteren zo gul te consumeren? Evenzeer echter wordt de onzekerheid gevoed door een eronder liggende cultuurkrisis. Als de wereld nog verder moet, welke kant wil men dan op? Gaat het er vooral om elders mogelijk te maken, wat wij nu al genieten? Of hebben we teveel in het materiële geïnvesteerd en zouden we een nieuwe ascese moeten zoeken? Zou er een grotere behoefte zijn aan immateriële goederen? Zo Middendorp al gelijk

heeft, als hij spreekt van consolidatie, dan is dat niet op basis van het terugwinnen van essentiële zekerheden.

Een goede analyse van de consumptieproblematiek vraagt ook om een goede kennis van de cultuurproblematiek. Sterker nog, een goede advisering over consumptiebeleid vraagt tevens om het beschikbaar zijn van voorstellen op het terrein van de cultuurkrisis.

1.9. Overzicht

Overziet men het verloop in het consumptiepatroon in de afgelopen eeuwen, dan kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat men te doen heeft met iets, dat in het verre verleden vrij stabiel was, dat in de industriële samenleving in kwantitatieve en kwalitatieve zin in beweging is gekomen en in de verzorgingsstaat tenslotte vrij essentiële nieuwe kenmerken heeft gekregen.

Natuurlijk is er een zeer ruim kader, van bijna antropologische aard, dat zich heeft gehandhaafd. Nog immer zijn goederen en diensten meer dan alleen het voor leven noodzakelijke. De konsument gebruikt ze om er veel meer mee uit te drukken: zijn persoonlijkheid, zijn vermogens, zijn perspectief, zijn wensen voor contact of afzondering.

Nog steeds zijn de consumptiegoederen ongelijk verdeeld; aan de top kunnen personen er op basis van hun inkomen, hun positie, hun relaties, hun eruditie ruim over beschikken, naar beneden toe neemt die mogelijkheid af. In een wereld waarin geld een centrale rol speelt, betekent dit, dat zeldzame goederen en diensten nog steeds overwegend in het bezit of ter beschikking zijn van een relatief kleine groep uitverkorenen. Daarnaast echter vindt men als nieuwe elementen in onze verzorgingsstaat:

1. Het verdwijnen van de basisarmoede, het minimaliseren van de groep die balanceert op of onder het biologische bestaansminimum.

2. Een enorme spreiding en democratisering in het recht op en de beschikbaarheid van voor ieder van belang geachte goederen en diensten.

3. De produktie is niet meer overwegend gericht op basisvoorzieningen voor voedsel, kleding en dekking. Haar voornaamste inzet geldt goederen die onze samenleving het etiket hoog-industrieel en verzorgingsstaat hebben gegeven.

4. Er is een grote verschuiving van materiële naar andere voorzieningen (b.v. diensten). Het gebruik van deze laatste is gebonden aan een bepaald kennisniveau, dat door de onderwijsexplosie is geleverd.

5. Nog steeds is het consumptiepatroon de uitdrukking van kulturele gegevens, die zo zichtbaar gemaakt werden. Voor een deel zijn het nog de oude uitdrukkingen van materiële welvaart, macht en gespecialiseerde kennis van een toplaag.

Nieuw is de toegenomen onzekerheid, onder meer in die zelfde laag, over het waardepatroon, dat men uit wil drukken. Evenmin is men zelfs, indien nog in het bezit van een duidelijk waardenprofiel, altijd zeker, hoe dat dan in de consumptie kan en mag worden uitgedrukt.

Noten

- 1) Datgene waar men van nature recht op heeft.
- 2) Datgene wat men verwerft door verdienste.

HOOFDSTUK 2: BEGRIPPENKADER

Inleiding

Een begripsmatige reflectie over het consumptieverschijnsel kan beginnen met een korte beschouwing over het woord consumptie zelf.

In de uitdrukking — een consumptie gebruiken — ziet men een, zij het op taalkundig wat onbeholpen wijze, belangrijk element naar voren komen. Een consumptie is iets, dat men ter beschikking krijgt en waarmee men dan iets gaat doen. Wat men ermee gaat doen, wordt dan weer aardig uitgedrukt in het oorspronkelijke Nederlandse ekwivalent — vertering —. Men gebruikt het aangeboden en daarna is het — op —.

In die zin is de consumptie een omzetting, een vernietiging van het oorspronkelijke, het is gebruikt voor iets anders en in de oorspronkelijke vorm niet meer beschikbaar.

In oorsprong wordt bij consumptie nog veel gedacht aan voedsel, dat via de spijsvertering wordt gebruikt. Het is daarbij echter niet gebleven en bij gangbaar geworden begrippen als de woonruimtekonsomptie, de wapenkonsomptie, boekenconsumptie is een overgang opgetreden naar aanschaf. Men heeft goederen in bezit genomen en ze daarmee uit de markt genomen. Op zichzelf leidt die aanschaf niet tot vertering van het betrokken goed. Nog ruimer kan consumptie worden gelezen bij een uitdrukking als ruimtekonsomptie. Daar wordt iets met ruimte gedaan, maar niet per se en alleen via verandering, omzetting of aanschaf.

De ruimte wordt ergens voor gebruikt; het is een vorm van beslag, die suggereert dat er eerst een voorstadium was, waarin er een vrijere, misschien ongelimiteerde beschikbaarheid kon worden verondersteld.

Daarna is er een activiteit ontwikkeld, waardoor die vrijheid is vervangen door bestemming.

Zo gezien betekent consumptie in de ruimste zin, dat er goederen, diensten, vermogens en beschikbaarheden zijn, die als aanbod hebben bestaan. Op dat aanbod is ingegaan door een cliëntèle die gebruik heeft gemaakt van haar rechten, plichten en vermogens tot aanschaf, beheer of gebruik.

Dit ruimere taalgebruik is niet toevallig ontstaan. In de hoog-industriële samenleving is een groot deel der aanbod- en afname-activiteiten gericht geraakt op allerlei onderwerpen van voorwaardescheppende en indirecte aard. Consumptie betreft dan het materiële en het immateriële, het individuele en het kollektieve, het marktgebundene en het openbare. De daarmee gepaard gaande complexiteit van alles wat daarmee consumptie geworden is heeft geleid tot een voor bepaalde gebruikers(groepen) groeiende onzekerheid over de uiteindelijke omvang en beschikbaarheid van sommige aanbiedingen. Problematisch was dit niet, zolang men vagelijk meende dat er wel genoeg was, of altijd nieuw gemaakt kon worden. Nu hier en daar een gevoel van begrensdheid ontstaat, groeit ook de behoefte om de consumptie nader te analyseren. Een werkelijke theorie daarover is niet beschikbaar. In de volgende pagina's worden een aantal begrippen aangeboden, die bij de analyse behulpzaam kunnen zijn.

Het betreft dan begrippen, ook wel ideeën en opvattingen, die bij het beschrijven of analyseren of verklaren van consumptie worden of kunnen worden gebruikt.

Zoals gezegd, ze leiden gezamenlijk niet tot een sluitende theorie. Ze overziende kunnen ze fungeren als een instrumentarium. Dat instrumentarium is dan allerminst van een tijdeloze verhevenheid, integendeel het overzicht van de begrippen is duidelijk tijdgebonden. Het kan op zichzelf weer als aspect van

een tijdsbeeld worden gezien en krijgt daardoor ook een eigen kultuursociologische waarde.

Het is ook niet waarschijnlijk, dat er spoedig een aparte theorie over consumptie beschikbaar zal komen. Daarvoor is konsumptie in onze huidige perceptie te veel een afgeleid begrip.

In origine wel gedacht als afleidbaar van behoefte-opvattingen, later meer geïmpregneerd beschouwd met sociaal-kulturele bindstof.

In die volgorde worden de begrippen hier dan ook behandeld. Eerst komen de behoeften aan de orde, al spoedig geplaatst binnen een hiërarchisch verband. Op dat gegeven verband wordt vermeld wat daar aan kritisch commentaar is en welke andere opvattingen worden gehoord.

Geen van die interpretaties is eigenlijk los genoeg, om in onze huidige situatie een kader te kunnen leveren. Daarom gaan we daarna na, welke algemene processen in ons type samenleving een rol kunnen spelen bij het bepalen van consumptiepatronen. Extra nadruk wordt gegeven aan die begrippen die behulpzaam kunnen zijn bij het duiden van actuele ontwikkelingen.

2.1. Het behoeftenpatroon

Vrijwel iedere wetenschappelijke discussie over behoeften heeft zich bezig gehouden met de vraag naar een behoeften-*hiërarchie*. Het gaat daarbij om een aantal (clusters van) behoeften die een zodanige relatie ten opzichte van elkaar hebben dat een redelijke mate van vervulling van een 'lagere' behoefte voorwaarde is voor het ontstaan van een 'hogere'. Het bekendste is de behoeftenhiërarchie van Maslow. Deze onderscheidt (van 'laag' naar 'hoog') fysiologische behoeften (sexualiteit, voeding), de behoefte aan veiligheid, de sociale behoeften, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen de meer passieve (ergens bij horen) en actieve (liefde voor anderen), de erkenningsbehoeften (erkenning door anderen en zelfrespekt) en tenslotte de behoefte aan zelfverwerkelijking.

Een dergelijke hiërarchie van behoeften is voor het consumptiepatroon van eminent belang. De hiërarchie suggereert, dat binnen een cultuur 'lagere' behoeften eerst worden vervuld en het consumptiepatroon van de meerderheid kleuren; naarmate de lagere vervuld raken, komen de hogere aan de beurt en bepalen dan op hun beurt weer het karakter van de consumptie.

Als leidraad is een dergelijke hiërarchie interessant, al is voorlopig nog onduidelijk in hoeverre de Maslow-hiërarchie een algemene empirische wet is en in hoeverre de fasen door ons zelf opgesteld mijlpalen ter oriëntatie van het vooruitgangdenken zijn.

Mocht het zo zijn, dat de Maslow-hiërarchie vooral de uitdrukking is van een binnen de westerse cultuur opgestelde wensenlijst, dan ontstaat er natuurlijk onmiddellijk discussie over aard en invulling der hiërarchie. Is ze werkelijk meer natuurlijk of toch meer cultureel bepaald? Wat of wie bepaalt of behoeften al manifest worden of nog even latent blijven? Welke behoeften zijn al echt en welke worden gesuggereerd? De huidige cultuur kent zoveel aarzeling over de richting waarheen ze zich kan en mag ontwikkelen, dat een Maslow-hiërarchie bijzonder hard gezocht en tegelijkertijd bijzonder moeilijk geaccepteerd wordt. Duidelijk uitgewerkt vindt men deze spanning bij de beschouwing die Marcuse aan het behoeftebegrip wijdt.

Al bij Karl Marx vinden we het onderscheid tussen 'wahre' en 'falsche' behoeften die het kapitalistische systeem bij de mens oproept en tegelijkertijd vervormt.

Marcuse gaat wat dieper op dit onderscheid in. In *De ééndimensionale Mens* merkt hij op dat we echte en onechte behoeften kunnen onderscheiden. 'Onrecht zijn dan die welke aan het individu worden opgedrongen door bepaalde belangengroepen die gebaat zijn bij onderdrukking: de behoeften die zware arbeid, agressiviteit, ellende en onrechtvaardigheid laten voortbestaan'.

De bevrediging van deze behoeften kan best heel aangenaam zijn voor het individu, maar die bevrediging is toch ongewenst, omdat ze een rem vormt op de verdere ontwikkeling, op de emancipatie van mens en samenleving (Marcuse, 1968, p. 25).

Dit onderscheid roept weer de vragen op:

- Welke behoeften kunnen als echt en onecht gezien worden?
- Wie bepaalt welke echt en welke onecht zijn?

Marcuse merkt, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, op dat de vraag wat echte en wat onechte behoeften zijn beantwoord moet worden door de individuen zelf, echter, zo voegt hij er uitdrukkelijk aan toe, pas in laatste instantie. Het probleem is namelijk dat deze individuen in een toestand gehouden worden, waarin zij niet tot autonomie in staat zijn. Zolang zij geïndoktrineerd en gemanipuleerd worden (tot zelfs in hun instinkten), zolang kan hun antwoord op deze vraag niet als hun eigen antwoord beschouwd worden.

Hiermee zitten we wel in een moeilijke situatie: er is sprake van onechte, opgedrongen behoeften, maar de maatschappelijke subjecten die deze behoeften opgedrongen hebben gekregen zijn zich daar volstrekt niet van bewust.

Het zal duidelijk zijn dat dit probleem niet door middel van traditioneel sociologisch onderzoek in de vorm van een survey ('ask the people') opgelost kan worden.

Marcuse probeert hier een oplossing te vinden die wijst in de richting van biologische behoeften. In feite beroept hij zich op antropologisch-biologische behoeftenkonstanten. In zijn 'Versuch über die Befreiung' probeert hij een biologische basis voor het socialisme te vinden; hij verstaat dan onder biologie die tendenties, gedragswijzen en wensen tot vitale behoeften welke, wanneer ze niet bevredigd worden, de dysfunctie van het organisme veroorzaken. Biologische behoeften worden gedefiniëerd als die, welke bevredigd moeten worden en waarvoor geen adekwate vervanging (in de zin van 'Ersatz'), gevonden kan worden, dan kunnen bepaalde kulturele behoeften in 'die Biologie des Menschen hinabsinken'.

We kunnen dan bijvoorbeeld van een biologische behoefte aan vrijheid spreken of van esthetische behoeften, die in de organische structuur van de mens, in zijn natuur of beter in zijn tweede natuur verankerd zijn. De biologische behoeften van Marcuse zijn dus niet noodzakelijk fysiologische behoeften.

De opvatting van Marcuse dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen echte en onechte behoeften, dat er, nu in de hoog-industriële maatschappij een groot aantal materiële basisbehoeften bevredigd schijnen en de productie-konsumptie-spiraal-beweging onverbiddelijk verder dient te gaan, geappelleerd gaat worden aan drijfveren die weinig meer met menselijke behoeften te maken hebben, heeft veel weerklank gevonden.

Zoals eerder opgemerkt wordt de behoeftenproblematiek in de jaren zeventig grotendeels bepaald door de diskrepantie tussen de wensen en verlangens van het individu en de behoeften van de maatschappij. Het lijkt erop dat er grenzen zijn aan wat de samenleving kan tolereren van het individu in het uitleven van zijn wensen en verlangens. Vanuit Marxistische hoek en met name door de filosoof Wolfgang Harich is een nogal rigoreuze oplossing voor dit probleem voorgesteld.

Volgens hem is het uiteindelijke doel van het kommunisme, namelijk het 'ieder naar zijn behoefte', aan een kritische revisie toe. Hij merkt hierover op dat milieubewust gedrag, het zinnig omgaan met grondstoffen en energie, ekologisch bewuste consumptie en dergelijke tot de eerste levensbehoefte moeten gaan behoren in die zin, dat dit vanzelfsprekende gewontes geworden zijn vóórdat aan de uitspraak 'ieder naar zijn behoefte' gedacht kan worden.

Uit dit kommunistisch grenzen-aan-de-groei-denken komt Harich tot een ascetische rantsoenerings-ekonomie. Een straf regiem zal zorg dragen voor een gelijke konsumptieve verdeling. De proletarische staat is niet alleen bezitter van

de produktiemiddelen, maar ze zal ook over de machtsmiddelen dienen te beschikken om het konsumptiepatroon van de individuen te beheersen en wel op basis van ekologische criteria.

Voor het vaststellen van wat dan aanvaardbare behoeften zijn, koestert Harich hoge verwachtingen van de wetenschap. Deze zou moeten zorgen voor een lijst van die behoeften, waarin alle (wereld)burgers gelijkelijk voorzien moeten kunnen worden.

Overziet men de door Maslow, Marcuse en Harich naar voren gebrachte punten, dan lijkt het volgende voor de hand liggen.

1. Elke opvatting heeft haar eigen sterke punten maar geen ervan is voldoende empirisch ondersteund of algemeen geaccepteerd om ons als richtlijn te kunnen dienen.

2. De maatschappij kent in haar ontwikkeling een zekere volgorde van eerder en later te vervullen behoeften. Voor een deel kan dat geduid worden als een spontaan proces, waarbij bepaalde voorhoedegroepen een zekere signaalwaarde kunnen hebben ter aanduiding van een komende fase. Op deze notie wordt later ingegaan in het hoofdstuk over levensstijlen.

3. Het zonder meer vertrouwen op een spontaan en natuurlijk proces lijkt in de huidige situatie te optimistisch. Er is behoefte aan een zekere bewaking. Hierop wordt nader ingegaan in de hoofdstukken over knelpunten en acties.

4. Een simpele opsomming lijkt ook voor onze situatie wel te kunnen gelden.

Tentatief zou ze als volgt kunnen worden benoemd:

1. Behoeftte aan veiligheid (intern en extern).
2. Behoeftte aan welvaart (materiële verzorging).
3. Behoeftte aan welzijn (immateriële verzorging).

Een samenleving kan zich zo onveilig voelen dat vrijwel alle aandacht naar dit niveau gaat (in financiële, politieke en psychologische zin).

Israël lijkt een voorbeeld van een samenleving waar de welvaarts- en welzijnsbehoeften niet optimaal ontplooid kunnen worden ten gunste van de behoefte aan veilige grenzen. Voor Nederland is dit probleem op het ogenblik minder interessant. Men kan stellen dat in de jaren vijftig de dreiging vanuit de Sowjet-Unie een rol speelde, maar het valt moeilijk te zeggen of dit de welvaartsgroei heeft afgeremd. Op het ogenblik is er sprake van een groeiende belangstelling voor het bewaken van de interne veiligheid door vergroting van zekerheid tegen inbraken, roofovervallen en terroristen.

Onze samenleving lijkt vooral in de spanning te staan tussen niveau 2 en 3. Aan het eind van de jaren zestig leek het erop dat de doorstoot voor de deur stond, dat de aandacht leek te verschuiven van de verdere groei van materiële welvaart naar zaken als democratisering, ontplooiing en dergelijke, of zoals het ook wel eens is uitgedrukt een verschuiving van 'hebben' naar 'zijn'.

Hier was ook sprake van een behoeftenverandering tussen de generaties. Empirisch onderzoek van o.a. Inglehart heeft laten zien dat de behoeften van de nieuwe generatie, die met welvaart en zekerheid is opgegroeid, minder bepaald worden door het uitbreiden van die elementen en meer door zaken als zelfverwerkelijking, democratisering, e.d. In de jaren zeventig is twijfel ontstaan over dit vrij optimistische ontwikkelingsperspektief. De economische recessie bracht een hernieuwde nadruk op welvaart en economische zekerheid met zich mee.

Er is echter nog een andere verschuiving in die zin dat bij het hoger komen in een behoeftenhiërarchie de vraag rijst hoe behoeften bevredigd kunnen worden op een wijze die acceptabel is voor zowel het individu als de samenleving.

Het gaat hier om de altijd wel bestaande, maar in hevigheid toenemende spanning tussen de wensen, verlangens van het individu en wat de samenleving als geheel op dit punt kan dragen.

2.2. Drie belangrijke tendenties

Nemen we nu aan, dat we ons wat de Nederlandse samenleving en haar consumptiepatroon aangaat, wat onzeker bewegen in het terrein tussen fase 2 en 3. Wat zien we dan als belangrijke elementen, die daar het consumptiepatroon bepalen? Ofschoon er veel is, dat moeilijk verklaarbaar en bijna toevallig lijkt, zijn er toch enkele algemene tendenties te noemen. Deze hebben waarschijnlijk door alle culturen heen voor de consumptie gegolden, maar kennen per fase telkens hun eigen mengverhouding.

In trefwoorden uitgedrukt gaat het om de volgende:

- Spreiding.
- Onderscheiding.
- Anders zijn (door middel van anders hebben).

We zullen deze tendenties eerst algemeen aanduiden om vervolgens hun relatie met een aantal kultuursociologische opvattingen aan te geven.

Spreiding

Zeker wanneer men in termen van een proces denkt is spreiding ongetwijfeld één van de meest opvallende kenmerken van onze hedendaagse cultuur. Dit geldt niet in alle sferen even sterk, maar zeker wel bij consumptie. Betekent dit nu ook een tendens naar uniformering?

In sommige hoog-industriële landen is daar wel sprake van. Wie bijvoorbeeld in Japan op straat loopt of sterker nog in een station rondkijkt wordt getroffen door een zeer uniform beeld van duizenden Japanners die allemaal hetzelfde donkerblauwe pak met een wit overhemd en een donkere das dragen.

In onze westerse samenleving is dat niet gebeurd; dit heeft te maken met het feit dat – in tegenstelling tot het nog zeer kollektivistische Japan – bij ons het individualisme diep geworteld is (Galtung, p. 5). Het colbert-pak, als het uniform van de bourgeoisie, moge zich dan wel verspreid hebben over de gehele bevolking, een zeker individualisme heeft ons de grens gesteld voor een groter uniformisme op dit punt. Dit brengt ons op de tweede centrale tendentie, namelijk de onderscheiding.

Onderscheiding

Dit is in zeker zin een tegentendentie. Mensen hebben behoefte zich van anderen te onderscheiden, ook in hun consumptief gedrag.

Mensen mogen dan wel niet direkt herkenbaar zijn aan hun klasse of stand, de traditionele onderscheidingssymbolen mogen grotendeels verdwenen zijn, wie wat nauwkeuriger kijkt kan zien, dat nieuwe symbolen weer opduiken, zij het dat deze wat minder opvallend zijn.

Men hoeft maar een 1e klas coupé binnen te gaan om te zien dat de daar zittende heren hun pakken niet bij C&A gekocht hebben.

Dit type onderscheiding speelt zich echter wel af *binnen* de bestaande dominante cultuur. Men wil exclusiever zijn dan een ander om daarmee aan te geven dat men hoger op de maatschappelijke ladder staat.

Anders zijn (door middel van anders hebben)

Het gaat hierbij om een type onderscheiding waarmee men zich in meer of mindere mate wil onderscheiden, niet binnen maar van de dominante cultuur. Men staat aan de rand ervan of zelfs erbuiten. In een aantal gevallen betekent dit 'anders zijn' ook uitdrukkelijk een protest tegen die dominante cultuur. Daarmee komen we op het terrein van de sub- en de tegenkulturen.

Ook hier kan het voorbeeld van de kleding verheldering brengen en bovendien duidelijk maken wat nu het verschil is tussen dit 'anders zijn' en de hierboven genoemde 'onderscheiding'.

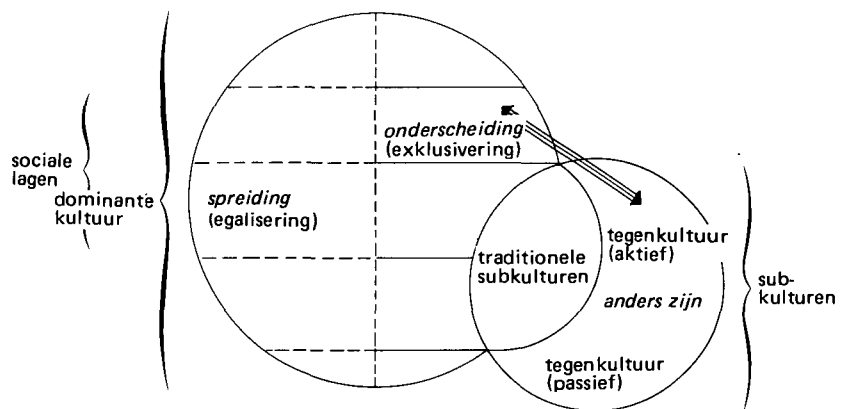
We beperken ons hier tot de betekenis van de kleding voor dat type subcultuur dat in de jaren zestig als existentiële protestbeweging naar voren is gekomen.

Oppervlakkig gezien lijkt het erop, dat we ook hier weer te maken hebben met een (sub)cultuur van uniformisme en konformisme, uitgedrukt in het spijkerpak.

Er is sprake van gemeenschappelijkheid ten aanzien van bepaalde basisprincipes, maar daarbinnen is ruimte voor individualiteit.

Het gemeenschappelijke is dat kleren goedkoop in de aanschaf en het gebruik dienen te zijn. Verder drukken ze een directe relatie met de natuur uit; ze zijn verder uitdrukking van een nieuwe vrijheid omdat men alles in diezelfde kleren kan doen: werken, slapen, ontspannen, etc. Men past de kleren niet aan aan de sociale situatie waar men in terecht komt, wel geeft men er een persoonlijke 'touch' aan door bepaalde decoraties, waardoor het een combinatie wordt van een goedkoop massaproduct en iets ambachtelijk-kreatiefs (Reich, pp. 251-256) In onderstaand schema is een poging gedaan om deze drie centrale tendenties te verduidelijken.

SCHEMA: Spreiding, onderscheiding en anders zijn in de samenleving;

2.3. Kultuursociologische begrippen

De vraag is nu welke kultuursociologische begrippen aansluiten bij deze drie tendenties dat wil zeggen bij alle drie of bij één van deze drie afzonderlijk.

Er is niet direkt sprake van één omvattende theorie die alle drie de tendenties verklaart. Wel bestaat er een theorie die voor al deze tendenties een zekere relevantie bezit namelijk die van de referentiegroepen.

Verhelderend voor de spreidingstendentie zijn inzichten die vooral te maken hebben met verschijnselen als innovatie, diffusie en adoptie en met bewuste kultuuroverdracht.

De maatschappelijke onderscheidingstendentie wordt vooral door beschouwingen over elites, over status en prestige en over de zogenaamde positionele goederen verhelderd.

Het 'anders zijn' tenslotte vinden we terug in verhandelingen over sub- en tegenkulturen en in de zogenaamde maatschappij-kritische theorieën. In een schematisch overzicht ondergebracht zien de aksenten er als volgt uit:

tendenties begrippen	spreiding	onderscheiding	anders zijn
1. Referentiegroepen	x	x	x
2. Innovatie/diffusie/adoptie	x		
3. Kultuuroverdracht	x		
4. Elite		x	
5. Status/prestige		x	
6. Positionele goederen		x	
7. Sub- en tegenkulturen			x
8. Maatschappijkritiek			x

2.4. Het algemene begrip referentie

Een referentiegroep is een groepering waarop een persoon zich in gedrag en houding oriënteert en waaraan hij zijn referentiekader ontleent. Een referentiekader is dan het geheel van waarden, normen en overtuigingen op grond waarvan een groepering of individu oordeelt en handelt (De Jager en Mok, pp. 316-317).

De referentiegroeptheorie gaat ervan uit dat personen en groepen zich in hun gedrag (en dus ook in hun consumptiegedrag) laten leiden door sociale groeperingen om hen heen.

Een groep kan een referentiegroep zijn voor een groep of individu, zonder dat die daar zelf deel van uit maakt. De referentiegroep is dan een niet-lidmaatschapgroep (Van Mechelen, p. 14).

Dit is belangrijk want het betekent dat bijvoorbeeld bepaalde levensstijlgroepen (hoofdstuk 5) met een specifiek consumptiepatroon referentiegroep kunnen zijn voor anderen die daar niet toe behoren.

De vraag is nu of het fenomeen referentiegroep in onze tijd nog wel zo belangrijk is en of andere gedragsopties niet veel belangrijker zijn. Laten mensen zich in hun (consumptie)gedrag nog wel zo leiden door andere groeperingen? Zijn de mensen niet veel autonomer dan we denken of zijn er ook andere mechanismen die veel belangrijker zijn in deze? Het zal duidelijk zijn dat het in beide gevallen niet om een 'of-of'-situatie gaat, maar om 'de mate van'.

Wat dat eerste punt, de mate van autonomie, betreft noemen we de indeling van Riesman in een autonome 'inner directed' mens die kenmerkend zou zijn voor de eerste fase van de industriële revolutie, en de op anderen gerichte 'other directed' mens die kenmerkend zou zijn voor onze tijd (Riesman, pp. 13-24).

Wanneer onze tijd inderdaad gekenmerkt wordt door een op anderen gericht menstype, dan zou dit betekenen dat de referentiegroeptheorie een zeer hoog verklaringsgehalte zou hebben.

Riesman houdt echter geen rekening met het verschijnsel van de *konflikterende* referentiegroepen. Zeker in ons type samenleving is vrijwel ieder individu onderhevig aan invloeden van groeperingen met verschillende en vaak tegen-gestelde waarden- en normenpatronen.

Een bekend voorbeeld is dat voor jongeren zowel de ouders als de leeftijdgenoten als referentiegroep kunnen optreden. Uit onderzoek is gebleken dat men deze tegenstrijdige impulsen voor zichzelf oplost door een *partiële* overname van bepaalde waarden en normen van een specifieke referentiegroep. Zo bleek dat jongeren zich voor zaken als het toekomstperspektief en de carrière meer op de ouders richten en voor zaken die verband houden met feestjes, kleding (kortom consumptie) e.d. de 'peers' als referentiekader akseptereren (Brittain, p. 388).

Dit betekent dat er wel sprake moet zijn van een vrij grote mate van autonomie: men moet zelfstandig een keuze doen uit de veelheid van referentiegroepen en -kaders; er is namelijk niet één dwingende autoriteit.

Wat betreft de spanningsrelatie tussen referentiegroepen en massamedia is gebleken dat deze laatste een centrale rol vervullen waar het gaat om het niveau van de *kennis* van een konsumptiegoed, maar voor de stap naar het *aanschaffen* blijken referentiegroepen en in het algemeen directe interpersoonlijke kontakten nog altijd van doorslaggevend belang. Vervolgens de vraag *welke* groeperingen (of categorieën) als referentie optreden.

Om te beginnen de sociale lagen of klassen.

Uit onderzoek is gebleken dat: hoe meer twee sociale groeperingen elkaar rangschikken als 'hogere' of 'lagere', hoe groter de kans dat de 'hogere' groepering voor individuen uit de 'lagere' groepering gaat fungeren als referentiekader. Verder blijkt dat die 'hogere' groepering meer gaat fungeren als positief referentiekader voor mensen uit de 'lagere' lagen, naarmate die 'hogere' groepering ook meer mogelijkheden tot sociale stijging biedt. Dit heeft betrekking op het proces van anticiperende socialisatie (Lammers, p. 28).

Als tweede de leeftijdsgroepen als referentiegroepen.

Richten ouderen zich naar jongeren, of andersom, of helemaal niet?

In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat veel meer dan vroeger het cultuurpatroon van jongeren als referentiekader gebruikt wordt in onze samenleving. Een weerspiegeling hiervan vinden we in het reclamewezen, dat het jong zijn als normatief referentiekader verheven heeft.

Komt dit omdat de jeugd een voor de kommercie aantrekkelijke categorie is of hebben we hier met een min of meer autonoom cultuurverschijnsel te maken?

Als de eerste hypothese juist is, zou dit betekenen dat de jeugd als referentiekader in belangrijkheid afneemt nu haar aantal relatief afneemt. Zou dit een verschuiving inhouden in de zin dat 65-plussers in de toekomst de toon gaan aangeven voor bijvoorbeeld het consumptiepatroon?

Op basis van vergelijking met andere landen, waar al veel langer sprake is van een stabiele of zelfs teruglopende bevolking, zijn we geneigd hier van een autonoom cultuurverschijnsel te spreken.

2.5. Spreiding

Spreiding lijkt een van de centrale kenmerken te zijn van onze moderne verzorgingsmaatschappij.

Met betrekking tot de spreiding van consumptiegoederen kunnen we twee stuwende krachten onderscheiden.

Allereerst is er sprake van een *strukturele* druk in de richting van spreiding. Deze vindt haar oorsprong in twee systemen, namelijk de moderne economie, die de koopkrachtige konsument ontdekt heeft, omdat met name de Keynesiaanse economische theorie duidelijk maakte dat een hoog produktieniveau alleen maar mogelijk is bij een hoog konsumptieniveau; en de moderne verzorgingsstaat, die er vooral door zijn sociale verzorgings- en herverdelingspolitiek voor zorgt dat alle lagen van de bevolking (en niet alleen van het werkende deel, maar ook de zogenaamde niet-aktieven) in redelijke mate in het konsumptiegebeuren kunnen participeren.

Daarnaast is er ook sprake van een *kultureel*, of gepreciseerder, een ideologisch moment ten aanzien van de spreiding. Men kan dit terugvoeren tot het tweede grote ideaal van de Franse Revolutie, namelijk de gelijkheid. De burgerlijke revolutie schafte de standen af, en verklaarde alle burgers als in principe gelijkwaardig, dat wil zeggen met gelijke plichten en rechten.

Beide stuwende krachten te zamen hebben geleid tot een hoog en gespreid niveau van consumptie bij de gehele bevolking.

Een verschil schuilt mogelijk daarin dat het economische moment voor sommigen het karakter heeft van een konsumptiedwang, terwijl het kultureel-ideologische meer de vrijheid tot consumptie benadrukt. In een samenleving waarin toenemende economische groei en overvloed als probleemloos ervaren wordt, lijkt deze spanningsrelatie nog wel oplosbaar. De jaren zeventig echter

worden gekenmerkt door een zekere aarzeling op dit punt.

We worden ons er steeds meer van bewust dat spreiding van consumptiegoederen, hoe goed voor een (groei) economie en hoe juist vanuit een gelijkheidsideaal ook tot een groot aantal maatschappelijke problemen leidt. Wat betekent het voor de claims op de (met name rekreatieve) ruimte wanneer we die gaan spreiden over 14 miljoen Nederlanders. Wat betekent het wanneer we bepaalde zogenaamde riskante gewoonten (roken, alcohol, e.d.) gaan spreiden over alle (leeftijds)groepen? Wat heeft een hoog en gespreid consumptieniveau voor invloed, wanneer die spreiding bij de grens (van ons land of van de rijke landen) ophoudt? Wat voor nieuwe spanningen treden er op tussen een gespreid consumptieniveau en de zogenaamde nieuwe schaarste (energie, grondstoffen, milieu)?

Wat kunnen we nu in de theorievorming terugvinden over dit spreidingsverschijnsel?

Hier willen we ingaan op twee theorieën, namelijk die van innovatie, diffusie en adoptie en die betreffende kultuuroverdracht.

Innovatie, diffusie, adoptie

De eerste vraag is, hoe bepaalde consumptiegoederen en -patronen zich over (al of niet) brede lagen van de bevolking verspreiden.

Uit een synthetiserend onderzoek bleek dat een innovatie, wil zij geaccepteerd worden, moet voldoen aan een aantal criteria. Ze moet relatief voordelig zijn ten opzichte van de gangbare praktijken en denkbeelden, ze moet goed verenigbaar zijn met wat gangbaar is, dus niet te revolutionair zijn, de resultaten van een innovatie moeten duidelijk waarneembaar zijn en er moet met de innovatie geëxperimenteerd kunnen worden. (Rogers, hoofdstuk 4).

Verder heeft men onderzocht welke kenmerken de zogenaamde vlotte en de zogenaamde late overnemers van innovaties hebben. (Rogers, hoofdstuk 5).

Interessant is dat er geen leeftijdsverschil blijkt te bestaan tussen beide categorieën. Dit strookt namelijk niet met de in onze samenleving bestaande opvatting dat jongeren meer open zouden zijn voor vernieuwingen (en dus meer tot de vlotte overnemers zouden behoren) en dat de ouderen conservatiever zouden zijn (en daarom tot de late overnemers gerekend zouden moeten worden).

Op een aantal andere terreinen bleken er wel verschillen te bestaan. Zo zijn de vlotte overnemers rijker, hoger opgeleid dan hun trage broeders. Ze hebben een hogere status en ze bewegen zich sneller omhoog op de maatschappelijke ladder. Ze hebben verder een meer commerciële instelling, ze zijn minder dogmatisch, rationeler, meer veranderingsgezind, intelligenter, meer prestatiegericht en ze hebben een hoger aspiratieniveau.

Bovendien zijn ze meer geïntegreerd in het sociale systeem, meer gericht op de massamedia en vaker opinieleider.

Het totale beeld dat hier uit naar voren komt is vrij consistent.

Binnen een hoog-industriële samenleving met een groei-economie zijn deze vlotte overnemers het symbool van de vooruitgang. Zij hebben de ideologie van dat systeem geïntegreerd, zij 'bejagen' in alle opzichten het systeem. Door deze benoeming tot een tweedeling is het beeld echter vrij grof. Aan de rand van of zelfs buiten het dominante systeem bewegen zich allerlei meer of minder maatschappijkritische groeperingen, die een hoog niveau van veranderingsgezindheid en intelligentie hebben, maar die zeker waar het om de adoptie van consumptiegoederen gaat, zeer bewust tot de achterblijvers behoren.

Kultuuroverdracht

Er zijn verschillende vormen van kultuuroverdracht te onderscheiden, in de tijd, in de geografische en in de sociale ruimte.

De sociale wetenschappen hebben altijd veel belangstelling gehad voor verti-

kale kultuuroverdracht in die sociale ruimte. In de oudere literatuur wordt in dezen vrijwel uitsluitend van een beweging van 'boven' naar 'beneden' gesproken. De omgekeerde beweging werd wel als theoretische mogelijkheid erkend, maar men veronderstelde dat deze zich in werkelijkheid niet of nauwelijks zou voordoen.

Een verklaring hiervoor werd dan gevonden in de *prestige-* en de *faciliteiten-*theorie (Munters, p. 38).

De eerste stelt dat 'hogere' groeperingen meer prestige hebben dan 'lagere', zodat mensen uit die 'lagere' sociale lagen zich in hun gedrag eerder zullen laten leiden door mensen uit 'hogere' lagen dan andersom.

De tweede theorie stelt dat 'hogere' lagen — ten gevolge van een betere opleiding — over gunstiger mogelijkheden beschikken om hun kultuurbezit naar beneden door te geven dan andersom.

Empirisch onderzoek heeft aangetoond dat ook de beweging van beneden naar boven voorkomt. Het dragen van een pet, het roken van shag en het hebben van een volkstuintje zijn nu kultuuruitingen, die zich in een sociale stijging mogen 'verheugen'.

Dat deze opwaartse beweging pas vrij recent empirisch nader onderzocht is kan verklaard worden uit het feit dat deze beweging vaak gekamoufleerd plaatsvindt. In het algemeen erkent men niet graag dat men kultuurgoederen uit een 'lagere' sociale laag overneemt. Soms betreft het echter een bewuste keuze. Zo is het in bepaalde linkse kringen van studenten en intellektuelen 'bon ton' om 'arbeideristische' levensstijlelementen over te nemen om op die manier de solidariteit met de arbeidersklasse tot uitdrukking te brengen. Het drinken van bier uit een fles in plaats van uit een glas is hiervan een voorbeeld.

In de meeste gevallen zal een (kultuur)goed pas kunnen stijgen wanneer het een soort 'Umwertungs'proces heeft ondergaan, zodat associaties met de laag van herkomst vermeden worden.

Een voorbeeld hiervan is de spijkerbroek, oorspronkelijk werkkleding van arbeiders, maar nu door alle lagen gedragen, waarbij iedere associatie met arbeiderskleding verdwenen is (Munters, p. 118).

2.6. Onderscheidingsbehoeften

Naast en gedeeltelijk tegenover spreiding en overname staat de tendentie tot onderscheiding.

Het eerste is vooral verbonden met het begrip gelijkheid, het tweede lijkt meer in verband te staan met ongelijkheid.

In veel opzichten is dit ook zo, maar de werkelijkheid is iets gekompliceerder. In dit verband is het onderscheid tussen de Engelse begrippen 'equal' en 'similar' verhelderend. Beide worden vaak met 'gelijk' vertaald. Het eerste slaat echter op gelijkheid zoals in de vorige paragraaf besproken, terwijl 'similar' meer verwijst naar gelijksoortig en gelijkvormig en het is vooral daartegen dat deze onderscheidingsbehoefte zich afzet. Men wil niet hetzelfde zijn als de ander, niet gelijkvormig zijn.

Struktureel wordt de onderscheiding bevorderd door het proces van arbeidsdeling, dat in onze hoog-technologische maatschappij op een steeds hoger niveau plaatsvindt. Onze maatschappij heeft behoefte aan zeer ongelijksoortige mensen, die zich in kennis en bekwaamheden van anderen onderscheiden.

Op cultureel vlak wordt onderscheiding door twee zeer verschillende zaken gevoed. Om te beginnen zijn er nog ideologische restanten van de standenmaatschappij. Daarnaast heeft deze onderscheidingsideologie wel degelijk enige binding met het individuele vrijheidsideaal, dat juist het ongelijksoortig zijn van mensen benadrukt.

Er zijn drie soorten theorieën, die ons meer helderheid verschaffen over onderscheidingstendenties, namelijk de élite-, de status/prestige- en de positionele-goederentheorie.

Elite

De begrippen elite en voorhoede hebben gemeen dat ze verwijzen naar maatschappelijke groeperingen die op enigerlei wijze apart staan van de rest van de bevolking. Ze staan in zekere zin zelfs 'boven' de anderen en ze geven in enigerlei zin leiding.

Soms zoeken ze deze status te benadrukken, door exclusieve gedragingen of symbolen.

Een voorbeeld van *élitaire* exclusivering is het 'U' (van upperclass) – non-U-verschijnsel, dat we in de taal, maar bijvoorbeeld ook in het vakantiepatroon zien.

Het gaat hier dan om een proces van *verschuivingen* in gedrag, omgangssymbolen, e.d., waarmee die 'hogere' sociale laag zich wil afschermen tegen 'lagere', maar oprukkende sociale groeperingen, die klaar staan de gedragspatronen van die 'hogere' laag te imiteren.

Een enkel voorbeeld: tot voor twintig jaar was het bepaald 'U' om de vakantie door te brengen aan de Côte d'Azur. Mede door het toegankelijk worden van dit vakantiegebied voor 'lagere' sociale lagen is het nu uitdrukkelijk 'non-U'. Soms lijkt exclusivering een grens bereikt te hebben. Het aantal unieke konsumptiegoederen, vakantieplekjes is uiteindelijk beperkt. We zien dan dat weer 'U' wordt wat in oorsprong tot de cultuur van de lowerclass behoort.

(Deze lowerclass is namelijk geen bedreiging van de exclusiviteit, daarvoor is de sociale afstand te groot; de bedreiging schuilt meer in de opklimmende middle class.)

In de sfeer van de taal is dit heel duidelijk. W.C. (desnoods plee) is 'U', toilet is 'non-U'. Dag mijnheer X is 'U', aangenaam kennis te maken, zeer 'non-U'. Ook in de sfeer van de consumptie zijn voorbeelden aan te geven: een vakantie in Hulshorst, het dragen van een pet, het drinken van jenever zijn of worden weer 'U'.

Voor de sociale klimmers betekent dit een permanente kwelling; door middel van wat zij zien als gedragsaanpassing aan dat van de 'hogere' sociale laag hopen zij tot die laag te worden gerekend, maar door het bovengeschetste proces missen zij telkens de aansluiting. Men spreekt in dit verband wel van 'Fehlanpassungen'.

Status en prestige

Het gaat hier om theorieën, die zich bezighouden met de vraag welke gedragingen iemand een hogere of lagere sociale status of sociaal aanzien geven of die zijn sociale status ondersteunen of bevestigen.

De relatie met de onderscheidingsbehoefte is gelegen in het feit dat men aanzien verwerft door op enigerlei wijze anders te zijn dan anderen.

Ook konsumptief gedrag kan status-verhogend, -verlagend of -bevestigend werken. Op het eerste gezicht zal men geneigd zijn statusverhoging te koppelen aan *konsumptievermeerdering*. Dit kan wel, maar hoeft niet. Statusverschaffende mechanismen werken namelijk veel subtieler (Munters, pp. 116 e.v.).

We onderscheiden hier vier vormen van konsumptief gedrag, die op enige wijze statusverhogend of -bevestigend werken. Deze vier vormen duiden we aan met de trefwoorden 'meer', 'minder', 'equivalent' en 'anders'.

Meer

De Amerikaanse socioloog Veblen had al aan het einde van de vorige eeuw het verschijnsel van de 'conspicuous consumption' ontdekt. Het gaat daarbij om het verschijnsel dat mensen hun eigen relatief al hoge status willen bevestigen of verder verhogen via een uiterlijk vertoon van konsumptieve symbolen die een grote geldswaarde vertegenwoordigen, zoals een dure auto, een kapitale

villa e.d. Een dergelijke vorm van konsumptie zal in Veblens tijd vermoedelijk in de Verenigde Staten gemakkelijker en eerder statusverhogend gewerkt hebben dan in Europa, omdat men toen in die typische immigrantenmaatschappij niet beschikte over andere statusverhogende symbolen zoals afkomst, stand en dergelijke, die in Europa wel voorhanden waren. Zeker in de 'oude wereld' was en is een dergelijke vorm van opvallende consumptie niet zonder gevaren, dat wil zeggen het kan juist tot statusverlaging bijdragen.

Men kan dan namelijk aangezien worden voor een 'nouveau riche', die zich met geld in de betere standen probeert in te kopen. Zo kan men voor a-sociaal aangezien worden als men te nadrukkelijk consumeert, omdat men aantoonde de waarschuwingen van de Club-van-Rome-rapporten aan zijn laars te lappen.

Minder

Dit brengt ons op de tweede mogelijkheid, namelijk dat men juist prestige verwerft door een meer bescheiden en sobere levensstijl; die versobering moet dan wel een vrijwillig karakter hebben. Het gaat om mensen die (op zijn minst potentieel) redelijk welgesteld zijn en desondanks afzien van een uitbundig konsumptief gedrag.

Dit verschijnsel van de zogenaamde 'Konsumaskese' van de hogere welstandsklassen is niet nieuw. In onze door het Calvinisme sterk beïnvloede cultuur heeft een vrijwillig sobere levensstijl altijd al een zeker prestige gehad. Bovendien moet men deze sobere levensstijl niet verwarren met een armoedige levensstijl, want in die soberheid zit vaak (subtiel verborgen) een hoge mate van exclusiviteit, die mede bereikt kan worden door de nadruk te leggen op de esthetisering (sober maar smaakvol).

In de jaren zeventig heeft deze vrijwillige soberheid er een nieuwe prestige-impuls bijgekregen ten gevolge van die genoemde Club-van-Rome-rapporten. Door de auto te vervangen door de fiets, de vaatwasmachine door de afwas-kwast kan men zijn prestige verhogen, omdat men daarmee 'aantoonde' gevoelig te zijn voor de nieuwe mondiale schaarsteproblematiek en (indirekt) voor de noden in de arme landen.

Equivalent

Een derde mogelijkheid ligt in zekere zin tussen 'meer' en 'minder' in. Gedoeld wordt op de mogelijkheid van een keuze van een — naar zijn geldswaarde — equivalent, maar 'sociaal' net iets exclusiever alternatief. Twee voorbeelden om dit te verduidelijken, namelijk de auto en de vakantie.

'Meer' betekent twee auto's en/of een dure slee, wanneer mensen in een gelijksoortige positie één — betrekkelijk eenvoudige — auto hebben.

'Minder' betekent dan het afschaffen van de auto en vervangen door de fiets (het exclusieve zit hem dan veelal in de keuze voor een race-fiets).

'Equivalent' betekent de gewone, niet noodzakelijkerwijs goedkope, maar dertien-in-een-dozijn-auto (de Chevrolet bijvoorbeeld) vervangen door een vrijwel even dure, maar meer exclusieve en aparte auto (een Saab of een Volvo).

Wat de vakantie betreft, 'meer' betekent twee, drie vakanties, bij voorkeur in het buitenland. 'Minder' is een fiets-kampeervakantie door Drenthe.

'Equivalent' kan dan inhouden dat men zijn vakantie doorbrengt in Polen of Tsjecho-Slowakije wanneer 'iedereen' nog naar Spanje of Tunesië gaat.

Anders

Naast opvallend meer, minder of equivalent kan men ook aanzien verwerven door wat we als opvallend 'anders' willen aanduiden.

Het gaat hierbij om een verschuiving in die zin dat het status verwerven in de materieel-konsumptieve sfeer (uitbundig of ascetisch) vervangen wordt door het

verwerven van prestige door middel van het tonen van vermogens op immaterieel vlak, esthetisch, intellectueel, of creatief.

Positionele goederen

Bij Hirsch sluit de verhandeling over positionele goederen aan bij die over status en prestige. Ze is vooral in de economie ontwikkeld, maar ze heeft een niet-ekonomische basis.

Om duidelijk te maken wat bedoeld wordt gaan we in op het onderscheid tussen 'materiële' en 'positionele' economie.

Het eerste type leidt tot democratische welvaart. Het is het traditionele beeld van de economie van massaproductie en -consumptie. Van ieder produkt kan in principe een onbeperkte hoeveelheid worden gemaakt zonder dat de kwaliteit erop achteruit gaat. Bovendien laat deze produktie het nationale inkomen groeien, waardoor een koopkrachtige konsument ontstaat, die al die goederen kan kopen. Dit sluit aan bij de spreidingsbehoefte.

De economie van de positionele goederen daarentegen is gebaseerd op de zogenaamde oligarchische welvaart.

Het gaat hier namelijk om goederen en diensten die nimmer kunnen worden gedemocratiseerd tot massa-artikel, ook al is de technologische vooruitgang nog zo groot.

Positionele goederen zijn namelijk goederen die benijdenswaardig zijn omdat ze schaars zijn en *zolang* ze schaars zijn.

De positionele economie heeft betrekking op goederen, diensten en maatschappelijke posities, die hetzij schaars zijn in absolute zin; hetzij in door de maatschappij opgelegde zin; hetzij onderworpen zijn aan kongestie ten gevolge van massaal gebruik (hetgeen de kwaliteit doet achteruitgaan).

Een enkel voorbeeld om dit te verduidelijken:

De wat oudere villa's 'met karakter' in groene dorpen of wijken zijn schaars en zullen dat ook blijven. Een groot deel van de aantrekkelijkheid van antiek is gelegen in de schaarste, de zeldzaamheid ervan. Vakantiehuizen in rustige en fraaie streken zijn aantrekkelijk, zolang die streken nog niet 'aangetast' zijn door het massatoerisme.

De centrale these is nu dat met het toenemen van de welvaart en het beschikbaar zijn van steeds meer massa-konsumptie-artikelen voor alle lagen van de bevolking, de betekenis van de materiële economie *relatief* zal afnemen en die van de positionele economie zal toenemen waar het gaat om het bevredigen van behoeften.

Wanneer namelijk de eerste levensbehoefte bevredigd zijn, zal men zich in de strijd om het verwerven van die positionele goederen werpen. De vraag naar dat type goederen stijgt onevenredig, het aanbod ligt per definitie vast.

Deze 'run' op de positionele goederen heeft betrekking op de behoefte aan 'meer' en 'equivalent' en in ieder geval exclusiever. Wanneer iedereen een kleurentelevisie heeft is daar geen eer meer mee te behalen en dan gaat men over op antiek.

Wat er nu gebeurt is een enorme prijsstijging van die positionele goederen. Indikatief is de huizenmarkt. De prijs van koopwoningen is de laatste vijf jaar over de gehele linie enorm gestegen. De prijs van fraaie villa's in het groen is in die tijd helemaal de pan uitgerezen en in tegenstelling tot die van andere huizen is hier ook nog geen sprake van stabilisatie.

Positionele goederen zijn daardoor een gesloten systeem geworden, alleen toegankelijk voor hen die al in een vroeg stadium in dat systeem zaten.

De moraal is nu dat we onszelf steeds meer onderwerpen aan de strijd om deze schaarse goederen, waarbij met name de laatkomers, ook al is hun welvaart behoorlijk meegestegen, altijd gefrustreerd zullen zijn, omdat ze of nooit aan de 'bak komen' (villa's in het groen), of gekonfronteerd worden met de kwaliteitsvermindering ten gunste van het massale gebruik (files ten gunste van het massaal willen bereiken van het week-end-huis).

Nu is het prijsmechanisme niet de enig denkbare oplossing voor de verdeling van deze positionele goederen. Een vorm van distributie is namelijk ook denkbaar. (Zoals bijvoorbeeld in de Sowjet-Unie waar de paleizen aan de Krim als vakantieoord beschikbaar zijn voor de meer dan gemiddeld verdienstelijken volgens een bepaald 'vakantiedagen in de Krim'-toekenningssysteem). Dit betekent dan wel dat we een 'demokratische dwang' van de overheid zullen moeten aksepteren.

Wanneer we deze onderscheidingstheorieën nader bekijken en vergelijken met de spreidingstheorieën, dan valt op dat de eerstgenoemde zich in twee opzichten van de laatste onderscheiden.

In de eerste plaats is er sprake van een grotere probleemgevoeligheid. De idee van onderscheiding sluit meer aan bij maatschappelijke knelpunten. Dit is vermoedelijk het sterkst bij de theorie van de positionele goederen, die de spanning tussen de behoefte aan en de mogelijkheden tot onderscheiding door middel van een specifiek consumptiepatroon aantoonst. Bovendien geven deze theorieën al aanzetten tot de oplossing van bepaalde exclusiveringsproblemen. Prestige kan men verwerven door een uitbundig en extravagant consumptiepatroon, maar ook door een sober, een milieu- en energiebewust patroon.

2.7. Het 'anders zijn'

Zoals reeds eerder opgemerkt hebben de begrippen spreiding en onderscheiding vooral betrekking op processen die zich binnen de dominante cultuur afspelen. Het 'anders zijn' heeft te maken met het scheppen van een zekere afstand ten opzichte van die cultuur.

We komen hiermee op het terrein van de *subkulturen*.

Zoals uit het schema in het begin van dit hoofdstuk blijkt is er wel een verschil te zien in de mate van distantie van die dominante cultuur. In sommige gevallen is hoogstens sprake van een zekere marginalisering, in andere gevallen kunnen we spreken van een proces van uittreding of uitstoting, van vervreemding, animositeit en protest.

In dit verband kunnen we een onderscheid maken tussen wat we zullen aanduiden als traditionele subkulturen en tegenkulturen en binnen die laatste categorie onderscheiden we passieve en actieve tegenkulturen.

De traditionele subkulturen bevinden zich aan de rand van en maar gedeeltelijk buiten de dominant. Men zoekt dan naar een eigen identiteit, zonder die dominant uitdrukkelijk af te wijzen. Men wil zich wel onderscheiden, maar niet direkt afscheiden.

Deze neiging tot afscheiden is wel aanwezig bij de tegenkulturen, omdat deze veel meer vervreemd zijn van de dominant.

De vraag is dan nog van belang of en in welke mate men erop uit is die dominant ook te veranderen. Actieve tegenkulturen hebben deze missiedrang in hoge mate; passieve tegenkulturen trekken zich terug en wensen de dominant te laten voor wat hij is. De New Left is een voorbeeld van het eerste, de hippies van het tweede model.

Wat zijn nu de *strukturele* en de *kulturele* processen die het ontstaan en de groei van deze sub- en tegenkulturen bevorderen?

Wat het eerste betreft is het vooral het proces van de schaalvergroting, dat tot vervreemding heeft geleid en de behoefte heeft doen ontstaan aan meer op menselijke maat gesneden subkulturen.

Het kulturele proces, dat de opkomst van subkulturen bevordert heeft betrekking op de in opmars zijnde ideologie van de pluriformiteit als nieuwe kulturele waarde. Daarnaast is kenmerkend voor onze maatschappij de betrekkelijk grote waarde die gehecht wordt aan het (op kleine schaal) experimenteren.

Het aantal en de reikwijdte van de traditionele subkulturen is een uiting van de mate van pluriformiteit van een cultuur, terwijl het aantal en de reikwijdte

van tegenkulturen een uitdrukking kan zijn van de mate waarin een cultuur zich in een crisis bevindt.

Onze samenleving kent zowel van sub- als van tegenkulturen een betrekkelijk groot aantal, zij het dat de reikwijdte van de tegenkulturen vermoedelijk is afgenomen vergeleken met de relatieve hausse in de tweede helft van de jaren zestig.

Hoe zit het nu met het konsumptiepatroon van de drie onderzochte typen subkulturen?

De traditionele subkulturen zullen zich veelal alleen maar partieel van het dominante konsumptiepatroon onderscheiden. Een voorbeeld is het Carnavalsgebeuren, met zijn fantasiekostuums, drinkgelagen, e.d., waarmee de Brabanders en de Limburgers zich van de andere Nederlanders onderscheiden. Voor de rest passen zij in het algemene patroon.

Passieve tegenkulturen distantiëren zich van de hoog-technologische, geurbaniseerde en naar hun opvatting 'artificiële' dominant.

Kenmerkend zijn de plattelandskommunes.

In het konsumptiepatroon zoekt men opnieuw een directe relatie met het natuurlijke; kunststoffen, zoals nylon, plastic worden zo min mogelijk gebruikt; men geeft de voorkeur aan hout, wol e.d. Wat de voeding betreft zoekt men naar wat het land te bieden heeft aan (uiteraard onbespoten) groentes, vlees (meestal weinig), zuivelprodukten, e.d. Hier spelen zowel elementen van gezond leven als van onafhankelijkheid van de dominant een rol.

De actieve tegencultuur is veel meer gebonden aan het stedelijke leefpatroon. Men omhelst het massakonsumptiepatroon niet, maar men doet er ook niet helemaal afstand van. In sommige opzichten (bijvoorbeeld op het gebied van de stereo-apparatuur) is sprake van verworteling in de hoog-technologische maatschappij. Wel worden de konsumptiegoederen intenser gebruikt, vaker gerepareerd in plaats van vervangen en verder koopt men bij voorkeur tweedehands goederen.

2.8. Evaluatie

Wat voor betekenis kan deze inventarisatie van begrippen, klassifikaties, en theoretische opvattingen hebben voor een analyse en duiding van ons konsumptiepatroon en voor de wijzigingen die bezig zijn zich daarin te voltrekken?

Het komt ons voor, dat het niet goed mogelijk is uit het hier vermelde een zodanige keuze te maken dat er één min of meer bevredigende, het voornaamste omvattende, redelijk verklarende theorie over de totstandkoming of ontwikkeling van ons konsumptiepatroon is af te leiden.

Wel worden er aanzetten zichtbaar en begrippen onderkend die min of meer eklektisch gebruikt kunnen worden om bepaalde aspecten van de konsumptiecultuur te verhelderen.

Uit het gegeven overzicht blijkt het mogelijk tot een groepering te geraken waarbij drie clusters van begrippen, ieder van een eigen type worden onderscheiden:

- a. Konsumptie-behoefte-relaties.
- b. Algemene handelingscategorieën.
- c. Pluriformiteitsbeschouwingen.

ad. a. Konsumptie-behoefte-relaties

Op het eerste gezicht lijkt het niet alsof de terugvertaling van konsumptiegewoonten tot behoeftecategorieën een nuttige reductie is, waardoor veel aan abstraktievermogen wordt gewonnen. Indelend, herindelend en vergelijkend lijkt het alsof er een evengroot veelvoud aan behoeften is, als we hierna aan konsumptievariëaties zullen aantreffen.

Toch geeft Maslow ons in zijn hiërarchie een mogelijkheid onderscheid aan te brengen in lager en hoger, iets dat in een historisch proces geplaatst, eventueel doorvertaald zou kunnen worden naar eerdere en latere fasen. In een

samenleving die op langere termijn over voldoende consensus zou beschikken over haar uiteindelijke doelstellingen, zou het zeker mogelijk zijn een dergelijke hiërarchie zowel te zien als een zich voltrekkend natuurlijk verloop, alsook als een taakstelling, waarnaar zowel personen als groepen in de maatschappij als bijvoorbeeld de overheid zich zouden kunnen richten.

Als men de kommentatoren hoort, lijkt het niet of wel al zo ééndimensionaal zijn geordend. Marcuse, als duidelijke opponent, zegt dat de mens die politiek en cultureel nog niet bevrijd is, niet werkelijk iets kan weten over het natuurlijk verloop. Daarvoor acht hij onze huidige situatie en daarmee ons blikveld te onnatuurlijk.

Wie mocht hopen, dat althans de post-revolutionaire mens dan toch een verbeterde Maslow uitgave zou kunnen verzorgen, vindt Harich op zijn pad. Die waarschuwt hem, dat ook de politiek bevrijde mens in het socialisme geen natuurlijke en verantwoorde beklimmer der behoeftenhiërarchie is. Zelfs na de revolutie zal een sterke staat de klimneigingen van leden van de hoog-industriële samenleving moeten bedwingen en hem terwille van een goede relatie met de natuur, dwingend terug verwijzen naar soberheid.

Het hanteren van een als natuurlijke richtlijn veronderstelde uitgewerkte behoeftenhiërarchie als een soort historische peilschaal, lijkt voornog niet eenvoudig. In de volgende hoofdstukken is ze toch niet geheel verlaten. In een voor de huidige situatie akseptabel geachte vorm is gekozen voor de reeds vermelde simplificatie in drie fasen. Verondersteld wordt dat de verzorgingsmaatschappij met alle andere een basisbehoefte deelt aan interne en externe veiligheid.

Op basis daarvan is men erop uit te voorzien in die behoeften, die kunnen worden aangeduid als kenmerken van welvaart. Daarboven of daarachter wordt een derde mogelijkheid zichtbaar, het verzorgen van het welzijn. De overgang kan ook worden genoemd als de stap van meer materiële naar meer immateriële voorzieningen. Hoe dicht we nog bij welvaartzorg zitten en hoe ver we al kunnen doorlopen naar welzijnsbevordering lijkt nogal konjunkturbepaald. Een eventueel konsumptiebeleid zal juist op dit tussenterrein moeten vinden, wat haar vrijheden zijn.

ad. b. Algemene handelingscategorieën

Als de duiding van historische faseringen in een behoeftenhiërarchie voorlopig slechts beperkt mogelijk is, zijn er dan wellicht historisch minder gebonden begrippen, die ons op het spoor kunnen brengen van bepaalde konstanten in het konsumptiepatroon?

De algemene gedragstheorie levert hier het begrip referentie, met haar twee konsekwenties, spreiding en onderscheiding.

In de volgende hoofdstukken zal men telkens weer die begrippen gehanteerd zien, expliciet, ook impliciet. Vooral het spreidingsbegrip is, om reeds aangegeven politieke en economische redenen hier vrij algemeen bruikbaar.

Een zekere reserve moet hier toch in acht worden genomen. Deze begrippen worden vaak gehanteerd in de konteksten van een overzichtelijk geachte, gekende samenleving. Zij zijn onderdeel van een functionalistische theorie, die er vanuit mag gaan, dat de maatschappij zich aan bepaalde regels houdt en dat die regels bij de wetenschap bekend zijn. Gelukkig is dit tot op vrij grote hoogte waar. Men moet daarbij dan wel beseffen, dat juist op het terrein van de consumptie dit regelgehalte op het ogenblik beïnvloed wordt door wisselende opvattingen over het mogelijke en behorende.

ad. c. Pluriformiteit

Voor het bovenstaande zou als uitzondering kunnen gelden het begrip onderscheiding als men dat doorvertaalt naar pluriformiteit.

Onderscheiding is daarbij gedacht als het zoeken van het statusverlenende binnen het systeem, pluriformiteit als een 'anders zijn' een mogelijk alternatief tegenover het systeem.

Bij het vermelden van sub- en tegenkulturen is reeds gewezen op de historiciteit van dit verschijnsel, pluriformiteit in die zin is konjunctuurgevoelig en treedt in de ene fase duidelijker naar voren dan in de andere. Daarbij moet de vraag gesteld worden, hoe nu een bepaalde mate van pluriformiteit kan worden geduïd. Is geringe pluriformiteit te zien als aanduiding van een samenleving die haar koers gevonden en geaccepteerd heeft? Of is het ook wel een teken van negatieve ééndimensionaliteit of onderdrukking? En grote veelvormigheid daarentegen? In hoeverre mag men die eren als rijke bloei en zelfontplooiing en in hoeverre vrezen als een signaal van overprivatisering en desintegratie?

Zo gezien gaat de analyse van pluriformiteit in de consumptie-sektor het karakter krijgen van een cultuur-evaluatie. Ofschoon dat niet is, wat in dit rapport in de eerste plaats gezocht wordt of mogelijk lijkt, is het leggen van een dergelijk verband toch niet te vermijden. De bandbreedte van de consumptiemogelijkheden binnen een gedemocratiseerde hoog-industriële samenleving is zo groot, dat variatie zonder meer mogelijk is.

Ligt ze eenmaal voor de hand, dan spreekt het vanzelf dat ze gebruikt wordt om achterliggende waarden te symboliseren en zichtbaar te maken.

Daar waar men dat wil als hiërarchie-vorm binnen het systeem, daar waar men anders wil, als kommentaar op het systeem.

Er is een bepaalde kerndeterminatie, biologisch en economisch gegeven en sociaal en cultureel uitgewerkt. Dit stelsel van voorgegevenheden gaat op niet altijd duidelijke wijze over in deeldeterminaties en deelvrijheden, in veronderstelde dwang en veronderstelde vrijheid.

Waar de grenzen tussen dwang en vrijheid of anders tussen determinisme en onzekerheid liggen kan noch uit het huidige theoriebestand over de cultuur noch uit dat over de consumptie scherp worden afgelezen.

Wel ligt het voor de hand te veronderstellen dat de hoog-industriële verzorgingsmaatschappij zich in het consumptiepatroon steeds meer kan permitteren wat biologisch-economisch niet is voorgeschreven. In hoeverre de oude bindingen door nieuwe van sociaal-kulturele aard worden vervangen en wat daar dan toch nog als keuzevrijheid kan worden gezien is een essentiële vraag voor elk sociaal-kultureel en daarmee ook voor elk consumptiebeleid.

In het hierna volgende geeft hoofdstuk 3 het algemene overzicht van de huidige consumptiesituatie.

Hoofdstuk 4 belicht de verandering erin als gevolg van externe determinaties.

Het daaropvolgende hoofdstuk over levensstijlgroepen belicht weer de variaties die ontstaan door bewuste keuzen bij bepaalde groepen.

Het knelpuntenoverzicht daarna beklemtoont hoe consumptieontwikkeling als marktproces de samenleving voor lastige problemen stelt.

De vermelding van acties in het op één na laatste hoofdstuk, toont wat zich hier aan bewustwording voltrekt.

Elk der hoofdstukken heeft zo zijn plaats in het gamma van mogelijkheden tussen determinatie en vrijheid, dat in dit begrippenhoofdstuk is aangeduid.

HOOFDSTUK 3: ALGEMENE VERSCHUIVINGEN IN HET KONSUMPTIE-PATROON

Inleiding

Aansluitend op wat er in de voorgeschiedenis naar voren is gebracht en min of meer vooruitlopend op het hoofdstuk over knelpunten, wordt in dit en het volgende hoofdstuk, als centraal onderwerp in dit rapport, nagegaan welke verschuivingen zich in de laatste tijd hebben voorgedaan in het konsumptiepatroon van de Nederlanders.

Dit hoofdstuk tracht een beeld te geven van wat recentelijk aan spreidings- en diffusietendenties heeft plaatsgehad.

De hier gebruikte gegevens zijn geaggregeerde grootheden en geven derhalve nog geen zicht op de variaties die binnen dat patroon te onderkennen zijn (hoofdstuk 4 en 5). Wel is hier en daar een eerste differentiatie aangebracht op basis van traditionele variabelen zoals leeftijd, sexe en welstand.

De systematiek van de hier gekozen opzet wordt tot op zekere hoogte bepaald door wat er aan empirisch materiaal over konsumptieve trends beschikbaar is. Bij de indeling van de konsumptiesektoren is dan ook in grote lijnen de recente indeling van het Centraal Bureau voor de Statistiek gevolgd.

Geprobeerd is tot een zo volledig mogelijk beeld te komen, maar wanneer aan een trend vanuit een ruimer kader een bepaalde signaalwaarde toegekend kon worden, is daar meer de nadruk op komen te liggen.

Zo is vanuit een zeker probleembesef en vooruitlopend op het hoofdstuk over knelpunten bijvoorbeeld meer aandacht besteed aan ontwikkelingen op het gebied van alcohol en tabakgebruik. Meer aandacht ook voor die ontwikkelingen die gezien kunnen worden als de uitdrukking van meer algemene maatschappelijke ontwikkelingen in de verzorgingsmaatschappij; gedacht is daarbij bijvoorbeeld aan het eigen-woning bezit, het autoverkeer en de vrijetijdsbesteding.

Daarmee is de beeldvorming over consumptie al in eerste aanzet in het teken geplaatst van een ruimer probleembesef.

De voornaamste gebruikte bronnen vormen het Centraal Bureau voor de Statistiek, de Stichting Nationaal Onderzoek Persmedia en de Nederlandse Stichting voor de Statistiek.

Het C.B.S. publiceert regelmatig, naast de budgetonderzoeken, statistieken met overzichten van de binnenlandse omzet. De indeling die in deze omzetstatistieken gehanteerd wordt, is rond 1970 gewijzigd, zodat vergelijkingen over een groot aantal jaren niet goed mogelijk zijn.

De na 1970 ingevoerde indeling 'naar verbruiksfuncties' is hier in grote lijnen gevolgd. Deze is echter uitgebreid met gegevens over kredietopname, sparen en eigen huizenbezit; sectoren die strikt genomen niet onder consumptie vallen.

De Stichting Nationaal Onderzoek Persmedia heeft in het kader van de advertentie-akkwisitie in 1967, 1970, 1972, 1975 en 1977 onderzoek op nationale schaal gedaan naar bezits- en gebruiksgewoonten. De lijst van produkten, waarnaar geïnformeerd werd, heeft in de loop der jaren nogal wat veranderingen ondergaan, zodat slechts van enkele produkten vergelijkingen gemaakt kunnen worden over een aantal jaren. De bezitsgegevens in dit materiaal zijn uitgesplitst naar sexe, leeftijd en welstand. Leeftijd is ingedeeld in een zestal categorieën, die vrij aardig parallel lopen aan een mogelijke indeling in gezinsfasen.

- 13-20 jaar: veelal nog in gezinsverband levende jongeren.
- 20-25 jaar: merendeel nog ongehuwd.
- 25-35 jaar: merendeel is gehuwd en heeft jonge kinderen.
- 35-50 jaar: met opgroeiende kinderen.
- 50-65 jaar: de inmiddels volwassen kinderen hebben het huis verlaten.
- 65 jaar en ouder: vrijwel niet meer in beroep werkzaam.

Het zal duidelijk zijn dat de gezinsfase waarin men verkeert mede van invloed is op het type bestedingen dat men verricht. De indeling in welstands-klasse geschiedt op basis van het beroep van het gezinshoofd, gekombineerd met gegevens over diens opleiding, leeftijd en mate van leiding geven. Welstands-klasse is ingedeeld in de categorieën A, B, C en D, waarbij klasse A de hoogste en D de laagste welstandsklasse vertegenwoordigt.¹⁾

De Nederlandse Stichting voor de Statistiek tenslotte heeft recentelijk een onderzoek uit 1947 voor een gedeelte herhaald, zodat voor een beperkt aantal items vergelijkingen over een periode van dertig jaar mogelijk zijn.

Op basis hiervan is de gehanteerde indeling dan als volgt:

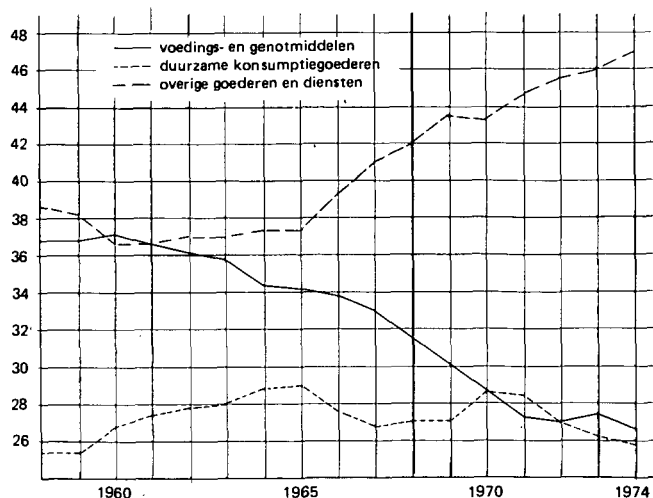
1. Globaal overzicht.
2. Konsumptief krediet en sparen.
3. Voedings- en genotmiddelen, waaronder dranken en tabak.
4. Kleding en schoeisel.
5. Wonen.
6. Huishoudelijke apparatuur.
7. Medische zorg.
8. Verkeer en vervoer.
9. Rekreatie en ontspanning.

3.1. Globaal overzicht

In de afgelopen twintig jaar zijn de konsumptieve bestedingen enorm gestegen. In 1959 werd 22,1 miljard uitgegeven aan particuliere consumptie; voor 1978 is dat geraamd op 162,2 miljard. In konstante prijzen is dat een stijging van 150%. (C.E.P., 1978, pp. 316-319).²⁾

Aangenomen dat deze stijging niet over alle sectoren dezelfde is, is het van belang te zien welke verschuivingen in het consumptiepatroon zijn opgetreden. Onderstaande grafiek laat het verloop zien in de onderlinge verhouding tussen een drietal consumptiegoederen en overige goederen en diensten.

GRAFIEK: relatieve aandeel van een drietal sectoren in het totaal van de binnenlandse consumptie (in percentages)

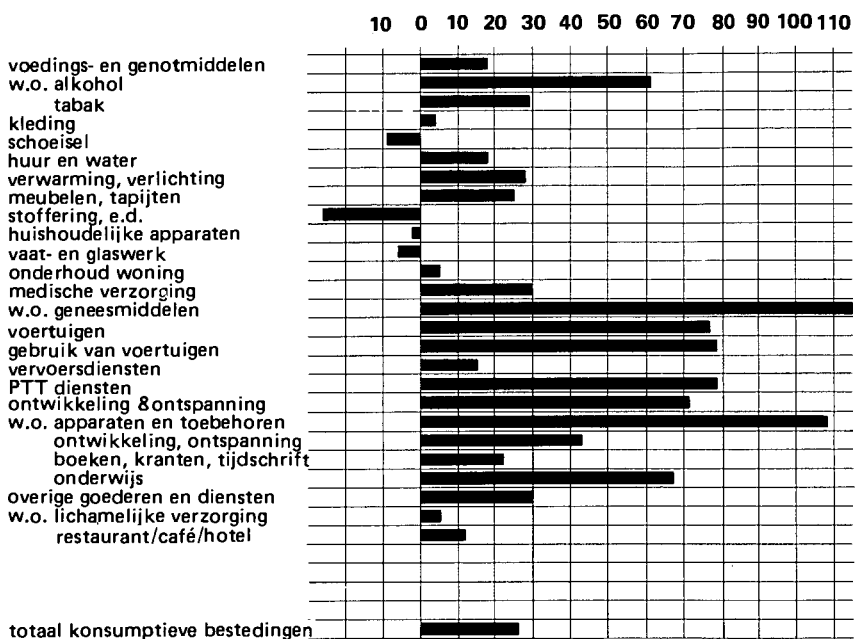

BRON: C.B.S. Maandstatistiek van de binnenlandse handel 1970, pg 627-629
1975, pg 689-691

Het aandeel van de voedings- en genotmiddelen vertoont een vrij konstante daling; de duurzame consumptiegoederen schommelen rond de 27% en 28%, hoewel er binnen deze categorie nog opmerkelijke verschuivingen zijn opgetreden, zoals we nog zullen zien. Opvallend is verder de niet onaanzienlijke stijging van het aandeel 'overige goederen en diensten' na 1965, echter voor een belangrijk deel ten gevolge van prijsstijgingen in deze sektor. De indeling naar verbruiksfuncties die het C.B.S. vanaf 1970 hanteert geeft een meer genuanceerd beeld.

Onderstaande grafiek laat zien hoe over de periode 1970-1977 belangrijke verschuivingen zijn opgetreden in de consumptie.

GRAFIEK: BESTEDINGEN IN 1977, IN MUTATIES T.O.V. 1970
(in konstante prijzen; prijsniveau 1975)

Bron: Nationale Rekeningen 1977, CBS, pg 69

Niet geringe stijgingen in het gebruik, c.q. het bezit, hebben zich voorgedaan op het gebied van alcohol en tabak, vervoer, recreatie, vakantie en wonen. Voordat dieper ingegaan wordt op deze verschuivingen, is het dienstig eerst te kijken wat er aan inkomsten tegenover deze uitgaven staat.

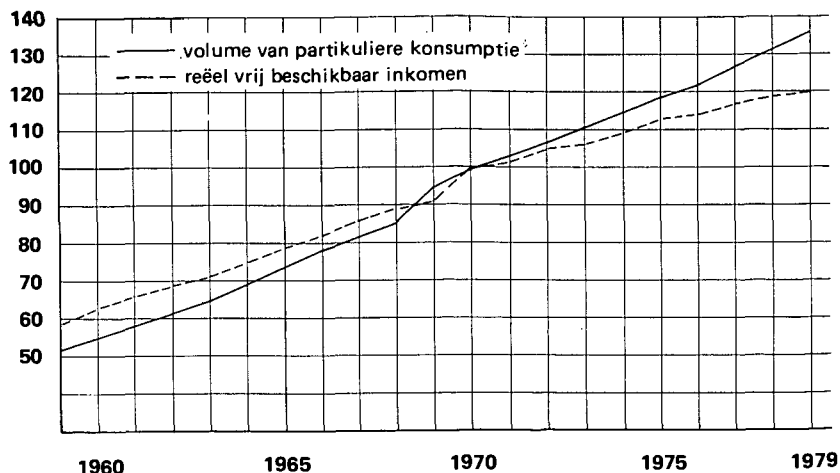
3.2. Konsumptief krediet en sparen

Terwijl de consumptieve bestedingen in de afgelopen twintig jaar met 150% zijn gestegen, steeg het reëel nationaal inkomen over diezelfde periode met 130% (C.E.P., 1978, pp. 322-323).

Dit betekent dat de consumptieve bestedingen sneller zijn gestegen dan de inkomsten; het verschil is weliswaar nog niet spektakulair, maar het gaat hier om een tendens die zich vooral de laatste jaren in steeds sterkere mate voor- doet.

GRAFIEK:

Volume van partikuliere konsumptie en het reëel vrij beschikbaar inkomen (1970 = 100)

Bron: Centraal Economisch Plan 1978, pg 322-323.

Dit zou erop kunnen duiden dat het sparen wat is afgenomen en/of dat het 'sparen achteraf', in de vorm van het konsumptief krediet is toegenomen. Het totaal bedrag dat in het afgelopen decennium aan konsumptief krediet is verstrekt, is vrij fors gestegen. In reële termen was er sprake van een jaarlijkse groei van circa 14,2%, een groeipercentage dat aanzienlijk hoger ligt dan de groei van het nationaal inkomen.

De groei van deze marktsector wordt niet alleen veroorzaakt door een toename van het aantal *kredietnemers*, maar evenzeer door een toename van het gemiddeld *kredietbedrag*, alsook door een langere looptijd (Van de Brink, p. 5).

In 1964 werd 1,8% van de partikuliere konsumptie verricht met behulp van een konsumptief krediet; in 1977 bedroeg dat percentage 5,3%.

In absolute bedragen betekende dat een stijging van 0,6 naar 8 miljard gulden.

Tabel: Verstrekt konsumptief krediet, absoluut en in percentages van de partikuliere konsumptie

	1964	1974	1975	1976	1977
Absoluut in mld gld	0,64	3,64	4,24	5,96	7,99
In percentages	1,8	3,5	3,6	4,4	5,3

N.B.: Woninghypotheek worden i.h.a. niet tot het konsumptie-krediet gerekend.

Bron: — Kwartaalfacetten, september 1976.

— C.B.S. Maandstatistiek van de binnenlandse handel, 1978, p. 251.

Binnen de sector van het konsumptief krediet hebben zich nog opmerkelijke verschuivingen voorgedaan. Er wordt steeds minder op afbetaling gekocht. Het aandeel van de afbetalings-/huurkoopsector daalde in de periode 1964/1977 van 57% tot 13,5%. Daarentegen vertoonde het doorlopend krediet over die zelfde periode bijna een verviervoudiging.

Tabel: Verschuivingen in het konsumptief krediet (in percentages)

	1964	1974	1975	1976	1977
Geldleningen	35	51,5	50,2	56,7	54,9
Doorlopend krediet	8	19,9	23,1	24,1	31,6
Totaal geldkrediet	43	71,4	73,3	80,8	86,5
Huurkoop personenauto	—	20,2	19,5	13,1	—
Overige huurkoop	—	8,4	7,2	6,1	—
Totaal afbetalingskrediet	57	28,6	26,7	19,2	13,5
Konsumptief krediet	100	100	100	100	100

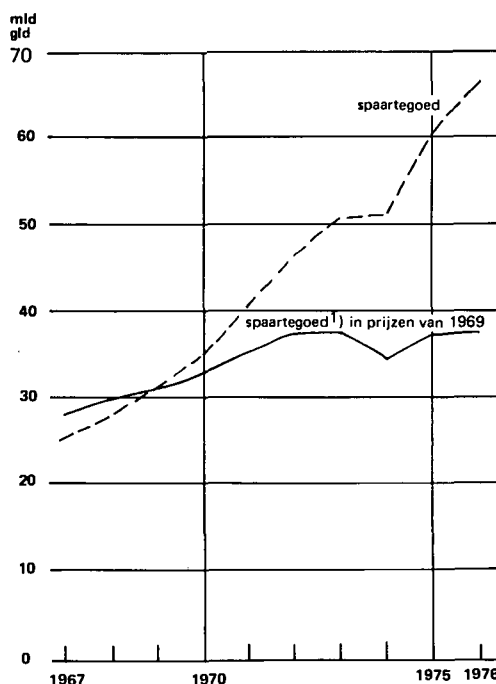
Bron: Kwartaalfacetten, september 1976; en: CBS Jaarstatistieken.

Bij het doorlopend krediet kan de kredietnemer op elk willekeurig moment krediet opnemen en is hij niet verplicht de schuld binnen een bepaalde periode tot nul terug te brengen. Het is mogelijk dat het doorlopend krediet het consumeren vergemakkelijkt of zelfs stimuleert.

Werd vanouds vooral door de sociaal zwakkeren gebruik gemaakt van het konsumptief krediet, nu zijn het vooral de middengroepen en in toenemende mate de hogere inkomensgroepen die gebruik maken van het konsumptief krediet (Van de Brink, 1976, p. 6).

Wat betreft het sparen, laat onderstaande grafiek zien dat in het afgelopen decennium het totale spaartegoed (de resultante van de stortingen plus de rente minus de terugbetalingen), een constante groei heeft doorgemaakt. Wanneer echter het spaartegoed gecorrigeerd wordt voor prijsstijgingen, dan blijkt dat het spaartegoed na 1972 niet meer is toegenomen.

Totale spaartegoed in constante prijzen

1) Spaartegoed gecorrigeerd voor het prijsindexcijfer (uit dec.) van de gezinsconsumptie.
Reeks voor werknemersgezinnen 1969 = 100.

Bron: C.B.S. Maandstatistiek financieewezen, 1977.

3.3. Voedings- en genotmiddelen

Het aandeel van de voedings- en genotmiddelen in het totaal van de particuliere uitgaven is de laatste twee decennia vrij sterk gedaald.

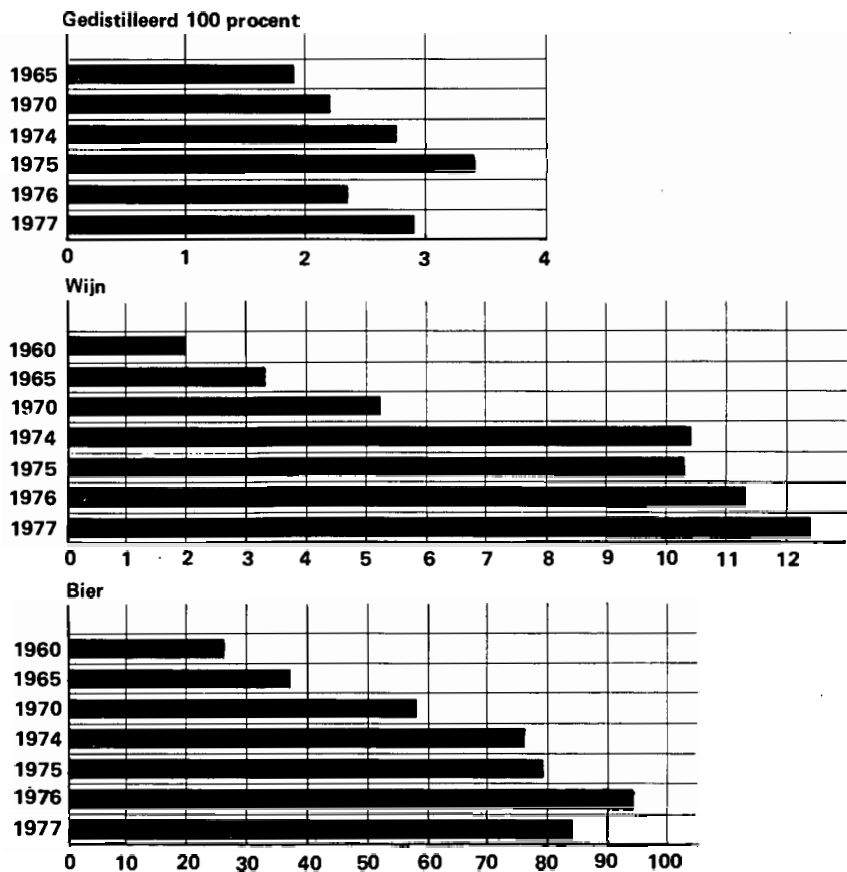
In 1958 ging nog 38,6% van het huishoudbudget naar deze sektor, in 1977 was dat percentage gezakt tot 22,9%. Dit is overeenkomstig de zogenaamde wet van Engel, die zegt dat bij een stijgend inkomen c.q. een stijgende welvaart het aandeel van de voedingsmiddelen in het geheel van de uitgaven terugloopt. Het verteringsvermogen van de mens is tenslotte beperkt.

Desalniettemin vertoonde deze sektor een jaarlijkse groei van 2% per hoofd van de bevolking; een cijfer dat gekorrigeerd is voor prijsstijgingen. D.G. Schenk, (1974, pp. 33-34) die de verschuivingen in deze sektor over de periode 1960-1972 nader onder de loep genomen heeft, komt tot een drietal factoren die verantwoordelijk zijn voor de jaarlijkse groei van 2%:

- a. Een toename van het volume per hoofd aan dranken en tabaksartikelen.
- b. Verschuivingen binnen het pakket 'vaste' voedingsmiddelen naar andere en duurere soorten.
- c. Een samenstel van andere factoren, waaronder een toename van het huishoudelijk afval (weggoaien van eten) en een stijgende behoefte aan voeding voor huisdieren.

Als het om *dranken* gaat, is de grens van wat een mens kan consumeren zeer rekbaar. Vooral het alcoholgebruik is fors toegenomen, zoals onderstaande grafiek laat zien.

GRAFIEK: Verbruik per hoofd per jaar in liters.

BRON: C.B.S, statistieken

Een aardig voorbeeld van hoe het alcohol drinken in populariteit is gestegen, geven de volgende gegevens over Hollands sterke drank bij uitstek, de jenever.

Tabel: het in huis bezitten van jenever (in % van alle ondervraagden)

	1947	1977	verschil
Totaal	22	74	+52
Naar sociale klasse			
A (hoog)	63	84	+21
B	27	78	+51
C	14	73	+59
D	0	62	+62

Bron: Dertig jaar later, N.S.S., Den Haag, 1978, p. 31.

Opmerkelijk is, dat het zeer grote verschil dat in 1947 tussen de sociale klassen bestond, dertig jaar later voor een niet gering deel is verdwenen. Mogelijk speelt de relatief geringe prijsstijging van de jenever hier een rol. Opvallend is verder dat het vloeibare graan op het platteland aanzienlijk rijkelijker stroomt dan in de stad (Dertig jaar later, p. 31).

Parallel aan het toegenomen drankgebruik, staat een toename van het aantal drinkers.

Tabel: Percentage drinkers naar geslacht in 1958 en 1975.
(Zij die in de afgelopen week alcohol gedronken hebben)

	1958	1975	verschil
Mannen	56	89	+33
Vrouwen	30	75	+45
Totaal	42	81	+39

Bron: G.M. Schippers e.a.: Het gebruik van alcohol; een 'sample-survey' naar drinkgewoonten; in: T. soc. Geneesk. 56 (1978) 536-543, 561.

Het aantal drinkers nam maar liefst met 39% toe, bij vrouwen zelfs met 45%. Het verschil tussen mannen en vrouwen is daarmee kleiner geworden. Hetzelfde beeld treffen we ook aan, als gekeken wordt naar de voorkeur voor bepaalde dranksoorten.

Tabel: Voorkeur voor dranksoort naar sexe in 1958 en 1975 (in %)

		bier	wijn	gedistilleerd	totaal
Mannen	1958	73	11	16	100
	1975	57	20	23	100
Vrouwen	1958	17	68	15	100
	1975	20	53	27	100

Bron: G.M. Schippers e.a.: Het gebruik van alcohol; een 'sample-survey' naar drinkgewoonten; in: T. soc. Geneesk. 56 (1978) 536-543, 561.

De voorkeur van mannen verschuift van bier naar wijn en gedistilleerd; bij vrouwen van wijn naar bier en gedistilleerd. In de voorkeur is duidelijk sprake van een nivellering, hoewel bier nog een mannendrank en wijn een vrouwen-drink is.

Het zwaardere type drinker (degenen die in de week voorafgaand aan het onderzoek gemiddeld drie of meer glazen per dag dronken) komt vooral voor onder de mensen jonger dan 45 jaar. Van de jongeren onder de 25 jaar behoort een derde tot dit type. Verder blijkt dat in de hoogste inkomensklasse dit type drinker sterker vertegenwoordigd is dan in de laagste inkomensklasse. (Schipper, p. 539).

Ook het verbruik van *tabak* is gestegen. Het roken van sigaretten nam ten opzichte van 1960 met ruim 60% toe; het verbruik van kerftabak met 43%; het roken van sigaren nam daarentegen met 34% af.

Tabel: Verbruik van tabakswaaren per hoofd per jaar

	sigaretten	sigaren	kerftabak (kg)
1960	1198	120	0,8
1972	1625	93	0,9
1975	1751	88	1,0
1976	1637	86	1,0
1977	1939	79	1,14
Mutatie t.o.v. 1960	+62%	-34%	+43%

Bron: C.B.S. statistieken.

Een aantal jaren geleden leek het roken af te nemen; maar in 1977 werd er gedampt als nooit tevoren: 1 miljard sigaren, 27 miljard sigaretten en 15 miljoen kilo tabak gingen in rook op, met een totale waarde van 3,4 miljard gulden. Hierbij moet wel bedacht worden, dat het *aantal* rokers is afgenomen, bij de mannen met 9% en bij de vrouwen met 5% over de periode 1970/1977. De rokers zijn dus meer gaan roken.

Tabel: Percentage rokers van sigaretten/shag naar sexe en welstand in 1970 en 1977

	Mannen					Vrouwen				
	totaal	A	B	C	D	totaal	A	B	C	D
1970	58	52	55	64	56	41	43	45	42	31
1977	49	35	48	55	58	36	33	37	37	36

Bron: Nationaal Onderzoek Persmedia, 1970, 1977.

Uit de tabel blijkt dat het aantal rokers in de welstandsklasse A sneller afneemt dan in de overige klassen. In welstandsklasse D is zelfs sprake van een toename van het aantal rokers, en dan vooral bij de vrouwen. Het roken lijkt aldus een dalend kultuurgoed te zijn.

Bezien over een periode van dertig jaar is het percentage rokende mannen sterk teruggelopen, terwijl het percentage rokende vrouwen juist is toegenomen. De vrouwen hebben daarmee een stuk van hun 'achterstand' ingelopen.

Tabel: Rokers naar sexe in 1947 en 1977 (in % van bevolking van 18 jaar en ouder)

	1947	1977	verschil
Mannen	94	63	-31
Vrouwen	21	39	+18

Bron: Dertig jaar later, p. 30.

Konkluderend kan men stellen dat behalve in de laagste welstandsklasse het roken in populariteit afneemt; dat het inhaaleffect van vrouwen in dezen zich nog uitsluitend in de laagste welstandsklasse voordoet; maar dat degenen die roken, wel meer zijn gaan roken.

Binnen het pakket 'vaste voedingsmiddelen' hebben zich eveneens allerlei verschuivingen voorgedaan. Het verbruik van zichtbare vetten zoals in boter, margarine e.d. is afgenomen, maar daar tegenover staat een toename van het verbruik van onzichtbare vetten, vooral door een hogere konsumptie van kaas, vlees en noten. Uit onderstaande tabel blijkt ook dat het brood niet meer zo lekker smaakt als vroeger. Per inwoner worden per jaar 2 (op het platteland) tot 15 broden (in de stad) aan de vuilnisman gegeven. Bij de warme maaltijd worden minder aardappelen en meer vlees en groenten gegeten. Aardappelen eten we liever in de vorm van frites en chips.

Tabel: Verbruik per hoofd per jaar in kg

	1960	1972
Brood	84	64
Aardappelen	98	72
Vlees	48	61
Kaas	7,5	9
Vis	9	11,5
Noten	2	4,5

Bron: Schenk, p. 33.

Het gemak dient de mens: groente en fruit in blikjes en potjes, thee in builtjes, suiker in klontjes etc. De kant en klare, vorgebakken, ingeblikte, panklare instantproducten waren in 1972 meer in trek dan in 1960. We achten het niet uitgesloten dat die tendens de laatste jaren weer afgenomen is, en dat het zelf bereiden en het gebruik van verse producten weer meer gebruikelijk is.

Huisdieren tenslotte zijn een niet meer te verwaarlozen faktor. In 1972 verorberden zij vier maal zoveel voedsel als in 1960.

3.4. Kleding en schoeisel

Het aandeel van de kleding- en schoeiseluitgaven in het geheel van de gezinsuitgaven is sterk afgenomen. In 1974/1975 werd cirka 20% minder aan kleding uitgegeven dan in 1963/1964; aan schoeisel werd cirka 30% minder uitgegeven (Werknemersbudgetonderzoek 1974/1975 pp. 1041-1043).

Deze tendens heeft zich ook na 1974/1975 doorgezet, zoals blijkt uit de grafiek op pag. 43. Bij de kledingomzet is weliswaar nog een groei van 3% over de periode 1970/1977, maar de bevolking groeide over deze periode alleen al met 7%, zodat toch sprake is van een reële vermindering.

Hoewel daarover geen eksakte gegevens bestaan, hebben we de stellige indruk dat de klasseverschillen in de manier van kleden aan het verdwijnen zijn en dat daarentegen de leeftijdsgroepen zich in hun kleding duidelijker gaan profileren.

3.5. Wonen

De uitgaven op het gebied van het wonen vertonen een geheel ander beeld. Deze uitgaven zijn spektakulair gestegen, vooral in de hoogste inkomensgroep. Belangrijk aandeel daarin vormen de uitgaven voor huur, onderhoud van woning en tuin.

Tabel: Reële konsumptievermeerdering tussen 1963/1964 en 1974/1975 voor werknemersgezinnen op het gebied van wonen (in %)

	bruto inkomen in 1974 (gld)		
	< 28.000	28.000-40.000	> 50.000
Huur, onderhoud woning en tuin	82,4	60,7	191,4
Meubelen, stoffering en linnengoed	23,5	49,8	6,6
Huishoudelijke apparaten	17,2	9,7	31,1
Verwarming en verlichting	7,1	1,0	11,7
Totaal	45,6	39,4	85,2

Bron: Maandschrift C.B.S. 1977, p. 1044.

In alle inkomenscategorieën is sprake van min of meer aanzienlijke stijgingen.

In deze staat is niet opgenomen het *eigen-woningbezit*. In 1974 had 25% van de huishoudingen een eigen woning; in 1976 33% en in 1977 38%. Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening verwacht dat dit percentage de komende 25 jaar zal oplopen tot 55% in 2000 (Trendrapport, pp. 72-73).

Een en ander is natuurlijk sterk afhankelijk van de inkomens- en prijsontwikkeling. De afgelopen dertig jaar zijn de woningen 8 à 9 maal zo duur geworden, bij een gemiddelde prijsstijging van een faktor 4 (Dertig jaar later, p. 19).

Bij de financiering van de eigen woning wordt dan ook voor circa 80% gebruik gemaakt van hypothekaire leningen. De woninghypotheken vertonen dan ook een forse groei, vooral na 1970.

Tabel: Nieuw ingeschreven hypotheken op woonhuizen in mln. gld. (in lopende prijzen)

1963	4.318
1966	4.306
1968	5.807
1970	6.928
1974	14.894
1976	30.189
1977	58.703

Bron: Demografische ontwikkelingen en partikuliere consumptie. Rapport van de SER-Commissie voor Consumentenaangelegenheden, Den Haag, 1978, p. 18.

Welke zijn nu de groepen die zich in toenemende mate op de eigen-huizenmarkt werpen?

Tabel: Het percentage eigen-woningbezit naar sociale beroepsgroepen in 1956, 1967 en 1971

	1956	1967	1971	index 1956 = 100
Bedrijfshoofden in landbouw	74	77	79	107
Overige bedrijfshoofden en vrije beroepen	46	55	61	133
Employés	15	29	34	231
Arbeiders	17	22	27	166
Zonder beroep	32	33	33	101
Alle beroepsgroepen	29	33	35	124

Bron: W. van der Windt, Huisvestingssituatie in Nederland, C.B.S., S.I.S.W.O., 1978, p. 38.

De snelste groei in het eigen-woningbezit wordt aangetroffen in de midden-groep van employés. Volgens Van der Windt heeft het eigen-woningbezit onder de hoogste inkomensgroepen een verzadigingspunt bereikt en beschikken de laagste over te geringe financiële middelen om zich een eigen woning aan te schaffen. De arbeiderscategorie vertoont relatief een sterke groei, maar in absolute zin is deze groei minder imposant dan bij de categorie 'overige bedrijfshoofden en vrije beroepen'. Hij konkludeert dat er eerder sprake is van een eksklusivering dan van een spreidingstendens in het eigen-woningbezit.

Uitgesplitst naar leeftijd blijkt dat vooral bij mensen jonger dan 50 jaar het eigen-woningbezit erg populair is; bij ouderen is de belangstelling zelfs tanende. Wellicht heeft het toenemend aantal bejaarden in verzorgingstehuizen e.d. hier iets mee te maken.

Tabel: Percentage eigen-woningbezit naar leeftijd in 1970 en 1977

	1970	1977	verschil
Jonger dan 25	13,5	14,3	+0,8
25-34	30	37,4	+7,4
35-49	38,1	48,6	+10,5
50-64	38,4	39,3	+0,9
65 en ouder	38,1	33	-5,1
Totaal	35	39	+4

Bron: Nationaal Onderzoek Persmedia, 1970, 1977.

Inkomen lijkt vooralsnog de beslissende faktor te zijn bij het eigen-woningbezit; naarmate het inkomen hoger is, neemt het percentage eigen-woningbeziters toe.

De lagere en hogere inkomensgroepen kopen vaak bestaande huizen; de middengroepen bewegen zich vooral op de markt van de nieuwbouwwoningen (Den Draak, 1978, p. 9).

3.6. Huishoudelijke apparaten

Ook in de sektor huishoudelijke apparaten hebben zich belangrijke wijzigingen voorgedaan. Het stookfornuis en het petroleumstel hebben plaatsgemaakt voor het gasfornuis. De hand- en trapnaaimachine voor de elektrische naaimachine. Vrijwel ieder huishouden beschikt nu over een stofzuiger (100%), een koelkast, een wasmachine (80%) en een bad of douche.

Tabel: Percentage huishoudens in bezit van:

	1947	1977
Gasstel	54	34
Gasfornuis	10	57
Elektrisch fornuis	7	9
Petroleumstel	39	1
Stookfornuis	20	0
Koelkast	2	97
Elektrische naaimachine	2	66
Handnaaimachine	44	13
Trapnaaimachine	26	6
Badkuip	13	24
Douche	5	83

Bron: Dertig jaar later, N.S.S., Den Haag, 1978.

In de zeventiger jaren is er echter nog een hele reeks nieuwe elektrische apparaten bijgekomen, zoals de grill, frituurpan, vaatwasmachine, het koffiezetapparaat, enz.

Of deze produkten ook tot het standaardpakket van ieder huishouden zullen gaan behoren, valt niet met zekerheid te voorspellen. De indruk bestaat wel dat de automatisering van het huishoudelijk werk een verzadigingspunt bereikt heeft. De omzet in deze produkten daalde in de afgelopen zeven jaar zelfs met 1%. (Zie de grafiek blz. 43).

Voor een uitsplitsing naar welstandsklasse kwamen in het N.O.P.-materiaal slechts twee produkten in aanmerking die beide een nogal verschillend beeld geven.

Tabel: Percentage huishoudens in bezit van vaatwasmachine en wasdroger naar welstandsklasse in 1970 en 1977

	1970	1977	verschil
Vaatwasmachine; A	13	20	+7
B	3	9	+6
C	1	4	+3
D	—	2	+2
Alle klassen	2	8	+6
Wasdroger; A	8	16	+8
B	3	14	+11
C	2	10	+8
D	2	8	+6
Alle klassen	4	12	+8

Bron: Nationaal Onderzoek Persmedia, 1970, 1977.

Het bezit van een vaatwasmachine is in welstandsklasse A aanzienlijk hoger dan in de overige klassen. De trend is exclusiverend, terwijl bij de wasdroger juist sprake is van een spreidingstendens. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn de geringere beschikbaarheid van ruimte om de was te drogen. Naar inkomen blijkt uit de tabel op blz. 50 dat de laagste en de hoogste inkomensgroep in 1974/1975 aanzienlijk meer uitgaven besteed aan huishoudelijke apparatuur dan tien jaar daarvoor; bij de middengroep was die stijging veel minder.

3.7. Medische zorg

De particuliere uitgaven voor medische verzorging vertoonden de afgelopen zeven jaar een reële stijging van 30%, vooral door een toegenomen gebruik van geneesmiddelen. Het gebruik van geneesmiddelen steeg met 114% (zie grafiek pagina 43). In totaal waken cirka 3.500 soorten geneesmiddelen over onze gezondheid. In 1978 wordt er naar schatting 2,5 miljard gulden uitgegeven aan geneesmiddelen. De totale kosten van de gezondheidszorg worden voor 1978 geraamd op 25,5 miljard. De afrekening van medische voorzieningen geschiedt echter grotendeels via kollektieve premieheffing. Deze cijfers hebben betrekking op de officiële gezondheidszorg. Daarnaast valt een enorme toename van de alternatieve gezondheidszorg waar te nemen, zoals blijkt uit het rapport van de Commissie Muntendam over alternatieve geneeswijzen.

Wat betreft het gebruik van pijnstillende en kalmerende middelen, blijkt uit het N.O.P.-materiaal dat veel meer vrouwen deze middelen slikken dan mannen.

Tabel: Percentage gebruikers van pijnstillende en kalmerende middelen naar sexe en leeftijd in 1972

	pijnstillende middelen		kalmerende middelen	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
13-19	29	43	2	5
20-25	37	40	4	11
25-34	43	59	6	12
35-49	46	63	12	21
50-64	42	58	16	28
65 en ouder	34	49	11	25
Totaal	40	55	9	18

Bron: Nationaal Onderzoek Persmedia, 1972.

Het gebruik van deze middelen neemt toe, naarmate men ouder wordt tot een bepaalde leeftijd: bij de pijnstillers neemt het gebruik na de 50-jarige leeftijd weer af, bij de kalmerende middelen ligt dat keerpunt bij 65 jaar. Frappant is dat 43% van de meisjes in de leeftijd van 13-19 jaar pijnstillende middelen gebruikt. Het slikken van deze middelen is over alle welstandsklassen gelijkmatig gespreid.

3.8. Verkeer en vervoer

Een aanzienlijk deel van de na-oorlogse welvaartsgroei is omgezet in een toegenomen mobiliteit. Een belangrijk aandeel daarin wordt gevormd door het autobezit. In 1977 werd circa 75% meer uitgegeven aan het autogebruik dan in 1970. In feite heeft de auto een dominerende plaats in het verkeer ingenomen en de W.R.R. heeft berekend, uitgaande van een groeipercentage van de economie van 3%, dat de auto in het jaar 2000 een monopoliepositie zal hebben.

Tabel: Aantal personenauto's per 1000 inwoners

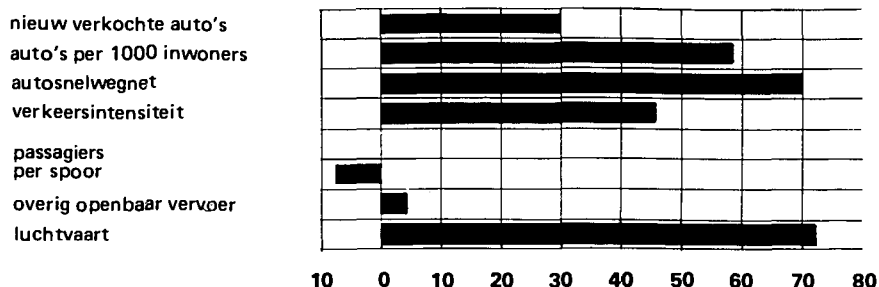
	1962	1972	1975	(1977)	1980	1990	2000
	61	200	250	(274)	300	375	420

Bron: De komende 25 jaar, p. 139, 196.

In dat geval zou dat neerkomen op 6,1 miljoen auto's in 2000, tegen 3,4 miljoen in 1975; dat is niet ver verwijderd van een verdubbeling van het autopark. Het aandeel van het openbaar vervoer in het verkeer neemt duidelijk af. De vervoerscapaciteit van het openbaar vervoer steeg over de periode 1962-1975 weliswaar met 8%, maar het gebruik per hoofd daalde met 5%. De W.R.R. verwacht dat het gebruik per hoofd de komende 25 jaar, bij een voortgaande economische groei van jaarlijks 3%, met nog eens 10 à 15% zal dalen (De komende 25 jaar, p. 139).

Uit de volgende grafiek blijkt dat de afgelopen zeven jaar het aantal auto's per 1000 inwoners is toegenomen met 58%. Parallel daaraan is er een toename van de verkeersintensiteit van 45% en een uitbreiding van het autosnelwegnet van 70%. Daartegenover is het aantal spoorwegpassagiers zelfs afgenomen met 9%. Schiphol daarentegen zag het aantal passagiers toenemen met 72%.

GRAFIEK: Verkeer en vervoer in 1977, mutaties in % t.o.v. 1970

BRON: Nederland statistisch gezien 1977, CBS.

Wanneer men het aantal nieuw verkochte voertuigen over een aantal jaren vergelijkt, dan blijkt dat, naast de populariteit van de auto, de Nederlanders hun reputatie een fietsend volk te zijn, nog steeds waarmaken.

Tabel: Aantal verkochte nieuwe voertuigen (maal 1000)

	1966	1970	1974	1976	1977
Personenauto's	213	432	404	508	552
Motorrijwielen	3,4	3,8	9,7	14,8	
Scooter	1,64	0,09	0,07	0,09	
Bromfietsen	262	284	186	85	89
Fietsen	598	850	1274	1242	1316

Bron: Statistisch Zakboek 1977, p. 198.
C.B.S. Maandschrift augustus 1978.

In 1977 waren er 9,5 miljoen fietsen, tegen 4,2 miljoen in 1947. De scooter en ook de solex zijn vrijwel geheel van het asfalt verdwenen, terwijl de motor steeds meer in trek is (Dertig jaar later, p. 27).

De dominerende plaats van de *auto* in het verkeer is mede veroorzaakt door een veranderd verkeerspatroon in het woon-werkverkeer.

Tabel: Vervoermiddelen bij het woon-werkverkeer in 1947 en 1977
(in percentages van alle ondervraagden)

	1947	1977	verschil
Tram/bus	5	3	-2
Trein	4	1	-3
Fiets	27	11	-16
Bromfiets	0	2	+2
Motor	1	0	-1
Auto	2	23	+21
Lopen	16	3	-13

Bron: Dertig jaar later, p. 40.

Wanneer we het autobezit uitsplitsen naar leeftijd en welstand, dan ontstaat het volgende beeld:

Tabel: Percentage autobezitter naar welstandsklasse en leeftijd in 1970 en 1977 (in % van gezinshoofden)

	1970	1977	verschil	2-3 auto's in 1977
Totaal	52	64	+12	7
A	82	81	-1	13
B	70	70	0	10
C	44	57	+13	4
D	20	40	+20	3
- 25 jaar	43	45	+2	3
25-34	63	76	+13	6
35-49	65	78	+13	9
50-64	55	64	+9	11
65 en ouder	19	32	+13	2

Bron: Nationaal Onderzoek Persmedia, 1970, 1977.

Naar welstandsklasse bekeken is er duidelijk sprake van een spreidingstendens; in de hoogste twee klassen lijkt zelfs een verzadiging te zijn opgetreden; in klasse D verdubbelde het aantal autobezitters. Naar leeftijd zien we de sterkste groei in de leeftijd 25-50 jaar en onder bejaarden.

Van de huishoudens bezit 7% twee of drie auto's; dit percentage loopt op naarmate men ouder is, en naarmate het inkomen dus hoger wordt.

3.9. Rekreatie en ontspanning

De uitgaven voor 'sport, spel, vakantie' stegen over de periode 1963/1964-1974/1975 met ongeveer 32% en voor 'overige ontspanning' met niet minder dan 104% (Werknemersbudgetonderzoek, C.B.S., pp. 1041-1043).

Over de periode 1970/1977 stegen de uitgaven voor 'ontspanningsapparaten en toebehoren' met 108% (zie de grafiek pagina 43).

De groei speelt zich vooral af op het gebied van vakanties, rekreatie buitenshuis, audiovisuele apparatuur en in de doe-het-zelfsektor.

Tabel: Enkele vakantiegegevens

	1966	1970	1975	1977	mutatie t.o.v. 1966
Vakantieparticipatie (%)	40,8	45,9	54	55,7	+37%
Aantal pers. met vakantie (mln)	4,9	5,8	6,6	7,5	+53%
Aantal vakanties (mln)	6,1	7,3	8,5	9,9	+62%
Gem. aantal vakanties per vakantieganger	1,24	1,24	1,29	1,32	+ 6%
Percentage zomervakanties in Nederland	60	56	50	46	-23%
In buitenland	40	44	50	54	+35%

Bron: 'Vrije Tijd'; Nota t.b.v. de Commissie A.T.V. van de W.R.R., Den Haag, 1977, p. 42; Sociaal en Cultureel Rapport 1978, S.C.P., Den Haag, 1978, p. 145.

Uit de tabel blijkt dat zowel het aantal personen dat met vakantie ging is gestegen, alsook het gemiddeld aantal vakanties per persoon. Ook werd in toenemende mate het buitenland opgezocht. In 1958 werd door de Nederlanders 0,3 miljard gulden uitgegeven in het buitenland; twintig jaar later wordt

dat geschat op 7,4 miljard. Tot voor kort stond daar een ongeveer gelijk bedrag tegenover, dat buitenlanders in Nederland verbruikten. Maar in 1978 verbruikten de Nederlanders in het buitenland 3,4 miljard meer dan de buitenlanders in Nederland (C.E.P. 1978, p. 256; C.B.S. Maandstatistiek van de binnenlandse handel, p. 689).

Daarnaast is ook een forse toename te konstaten van het aantal *caravans en boten*.

Tabel: Caravanpark (sta-caravans, toer-caravans, vouwwagens) x 1000

1958	1960	1965	1970	1975	1977
4	10	35	112	267	345

Bron: Afd. Literatuurinformatie Verkeer en Rekreatie A.N.W.B. (raming van C.B.S., R.A.I.) Sociaal en Cultureel Rapport 1978, p. 130.

Tabel: Boten (zeilboten, kajuitmotorboten, speedboten) x 1000

1967	1970	1973	1975
69	88	113	139*)

Bron: 'Schatting van het aantal jachten in Nederland en van de toename ervan'. A.N.W.B., K.N.W.V., N.K.B., 1974.

*) R.J. Brouwer: Pleziervaartuigenbestand in Nederland naar ligplaats-situatie; in: Recreatievoorzieningen, 1977, nr. 7, p. 337.

De 'vloot' vertoonde een jaarlijkse groei van 10%, wat betekent dat deze zich elke 8 jaar verdubbelt. In werkelijkheid is de vloot veel groter, wanneer men de boten erbij betreft die niet in jachthavens liggen en de roeiboten, kano's, rubberboten, surfplanken e.d. De volgende tabel geeft daarvan een indicatie.

Tabel: Percentage huishoudingen in bezit van recreatiemiddelen in 1977

Toerboot	5,0
Roeiboot/kano	5,5
Bungalowtent	10,8
Toer-caravan	6,7
Sta-caravan	2,9

Bron: Sociaal en Cultureel Rapport, 1978, p. 116.

Volgens het Sociaal en Cultureel Rapport, 1978, p. 131, hoeven de personen die in staat zijn zich de middelen te verschaffen voor watersport en vrijetijdsrecreatie, zich in het algemeen geen andere investeringen voor de vrijetijdsbesteding te ontzeggen. Zij bezitten in vergelijking met anderen significant meer kleurentelevisie, afspeelapparatuur, orgel of piano en film- en dia-apparatuur.

Het percentage bezitters van een zeil- of motorboot is in de welstandsklasse A het grootst, maar de groei wordt vooral in de klassen B en C aangetroffen.

Tabel: Percentage gezinshoofden in het bezit van zeil- of motorboot naar welstand en leeftijd in 1972 en 1977

	1972	1977	verschil
Totaal	3	4	+1
A	5,9	5,9	0
B	3,2	4,7	+1,5
C	1,8	2,3	+0,5
D	1,2	1,2	0
20-24	1,0	3,2	+2,2
25-34	2,9	3,1	+0,2
35-49	4,3	5,0	+0,7
50-64	3,1	3,7	+0,6
65 en ouder	0,9	1,4	+0,5

Bron: Nationaal Onderzoek Persmedia, 1972, 1977.

Naar leeftijd speelt de sterkste groei zich vooral af in de categorie 20-24 jarigen. Het is niet uitgesloten dat het hier vooral om zeilboten gaat. Verder zijn het de 35-49 jarigen, bij wie het spelevaren zeer in trek is.

Wat de *audio-visuele apparatuur* betreft, een radio, een televisietoestel en afspeel-apparatuur behoren zo langzamerhand tot het standaard-pakket van ieder huishouden.

Tabel: Percentage huishoudingen in bezit van audio-visuele apparatuur

	1974	1977
Radio	96	97
Zwart-wit televisie	74	58
Kleurentelevisie	24	50
Afspeel-apparatuur	70	84
Hifi-stereo	—	62
Dia-projector	17	24
Filmkamera	12	14

Bron: S.C.R., 1978, p. 116; Nationaal Onderzoek Persmedia, 1977.

In tegenstelling tot vele andere kostbare goederen, is het bezit van kleurentelevisie over alle welstandsklassen vrijwel gelijk verdeeld.

Tabel: Percentage huishoudens in bezit van kleurentelevisie naar welstand in 1972 en 1977

	1972	1977	verschil
Totaal	10	50	+40
A	14	50	+36
B	11	53	+42
C	9	50	+41
D	8	45	+37

Bron: Nationaal Onderzoek Persmedia, 1972, 1977.

De vrij grote spreiding betekent nog niet dat het kijkgedrag over alle groepen hetzelfde is. Volgens het Sociaal en Cultureel Rapport 1978 neemt de kijktijd af, naarmate de opleiding hoger is. Vergeleken met 1962 is de gemiddelde kijk-

tijd toegenomen, behalve onder de categorie met de hoogste opleiding, waar die juist is afgenomen (Sociaal Cultureel Rapport, 1978, pp. 118-119).

Het bezit van hifi-stereo-apparatuur is wel aan welstand en leeftijd gebonden.

Tabel: Percentage huishoudens in bezit van hifi-stereo-apparatuur naar welstand en leeftijd in 1972 en 1977

	1972	1977	verschil
Totaal	24	62	+38
A	34	75	+41
B	32	65	+33
C	25	58	+33
D	18	39	+21
20-24	38	79	+41
25-34	34	82	+48
35-49	28	69	+41
50-64	24	58	+34
65 en ouder	8	26	+16

Bron: Nationaal Onderzoek Persmedia, 1972, 1977.

Het percentage bezitters neemt toe, naarmate de welstandsklasse hoger is. Naar leeftijd neemt het percentage af naarmate de leeftijd hoger is. Het bezit van geluidsapparatuur lijkt vooralsnog gekoppeld aan een jeugdkultuur.

Binnen de vrijetijdsbesteding nemen allerlei ambachtelijke *doe-het-zelf*-bezigheden een steeds belangrijker plaats in. De taken en functies van de vakman worden steeds vaker door het huishouden zelf verricht, een vorm van de-professionalisering.

Tabel: Doe-het-zelf-activiteiten, in percentages van de bevolking van 18 jaar en ouder (1977)

	S.C.R.	N.O.P.
Doet weleens aan:		
Doe het zelf aan de woning	50	
Timmeren voor reparaties en vernieuwingen aan het huis		60
Tuinieren	51	
Schilderwerk binnen		65
Schilderwerk buiten		39
Behangen		49
Handwerken, breien, naaien	41	

Bron: Sociaal en Cultureel Rapport, 1978, p. 123, Nationaal Onderzoek Persmedia, 1977.

Van de bevolking van 4-74 jaar zegt 69% weleens aan *sport* te doen; daarvan doet de helft dit regelmatig, de andere helft uitsluitend bij gelegenheid (S.C.R., 1978, p. 127).

Het aantal regelmatige sportbeoefenaars neemt niet toe, wel het aantal ongedwongen beoefenaars (de niet-prestatiesport): Volgens het S.C.P. is dit type gezelligheidssport vooral in de hogere sociale kringen gangbaar en wordt het nu officieel gepropageerd. Overigens is het naar sport kijken nog altijd meer in trek dan het zelf beoefenen; van de mannen kijkt 41% weleens naar sport, 27% beoefent het in verenigingsverband; voor de vrouwen is dat respectievelijk 23% en 21% (Nationaal Onderzoek Persmedia, 1977).

De *boekenverkoop* vertoont sinds 1970 een daling; in 1970 werden 3,41 boeken per inwoner gekocht, in 1976 waren dat er 2,48. Daarentegen is het gebruik van bibliotheek fors toegenomen; het aantal ingeschreven lezers steeg met 85%, vooral door een toename van het aantal jeugdige lezers (met 141%); het aantal uitleningen nam toe met 96% (S.C.R., 1978, p. 122).

Het aantal personen dat pleegt *uit te gaan* naar bioscopen, theaters en concertzalen is de afgelopen twintig jaar sterk teruggelopen, alsook de frekwentie waarmee ze naar deze gelegenheden trekken.

Tabel: Aantal bezoeken per 1000 inwoners

	1955	1965	1975	1976
Bioskoop	608	287	208	193
Toneel	21	17	7a	6a
Koncerten	19	14	8a	9a

Bron: Sociaal en Cultureel Rapport, 1978, p. 125.

N.B.: a Deze cijfers hebben uitsluitend betrekking op gesubsidieerde toneelvoorstellingen en concerten.

3.10. Markante trends

Wat biedt het voorafgaande ons nu aan trends die in het licht van algemenere maatschappelijke processen en een ruimer probleembewustzijn als markante trends geduid kunnen worden?

Het *voedingspatroon* lijkt steeds meer onder invloed te staan van buitenlandse keukens. Het is allang een feit dat als een Nederlander buitenshuis gaat eten, hij eerder een bistro, pizzeria of chinees restaurant opzoekt dan een gelegenheid waar de boerenkool met rookworst staat te dampen. Dit lijkt nu ook het voedingspatroon binnenshuis te beïnvloeden. De afgenomen consumptie van aardappelen en de toename van de vlees-, groenten-, en wijnconsumptie, alsook het minder als exotisch beschouwen van aubergines, champignons, croissants doen vermoeden dat de 'haute cuisine' niet meer het voorrecht is van de hogere welstandsklasse. Er is dus sprake van een dalend kultuurgoed.

Maar daarnaast is het klaarmaken van Chinese maaltijden ook zeer in trek; of de hamburgers en de hot dogs uit Amerika; de fondue uit Zwitserland; de pizza uit Italië, etc.

De niet geringe toename van de *vrijetijdsuitrusting* heeft niet parallel gelopen aan de toename van de vrije tijd zelf. De afgelopen 15 jaar is de welvaartstoename vooral omgezet in loonsverhogingen en minder in verkorting van de arbeidstijd. Het S.C.R. (1978, p. 133) wijst erop dat dit mede tot gevolg heeft dat er meer soorten activiteiten ontplooid worden, maar veelal op 'vluchtige wijze of met lage frekwentie naast of in combinatie met andere'. Selektiviteit is zeker niet kenmerkend voor het huidige vrijetijdsgedrag, aldus het rapport.

Hier moet ook de enorm gestegen *mobiliteit* vermeld worden. Deze blijkt uit de spektakulaire groei van het wagenpark en uit zich in toenemend bezoeken aan recreatiegebieden in het binnenland en groeiende trek naar het buitenland.

De gestegen populariteit van het eigen-woningbezit moet gezien worden tegen de achtergrond van een toenemende *privatisering*. Het huis kan, vooral indien in eigen bezit, naar eigen inzicht en smaak verbouwd en ingericht worden tot een veilige en gezellige privé-plek, waar allerlei vrijetijdsactiviteiten ontplooid kunnen worden en waar een onvriendelijke buitenwereld niet in doordringt. De belangrijke doe-het-zelf-sektor wijst in dezelfde richting.

Het huishouden neemt meer taken in eigen hand en roept minder de hulp van de vakman in. Ook andere gemeenschappelijke diensten en voorzieningen worden meer en meer door het huishouden zelf overgenomen. Het verminderd gebruik van het openbaar vervoer, het afgenomen bezoek aan concert en bioskoop staan tegenover een sterk toegenomen bezit van auto, televisie en afspeelapparatuur. Het S.C.R. (1978, p. 133) spreekt in dit verband van een privatisering van produktie en konsumptie.

Voor zover er uitsplitsingen naar welstandsklasse gemaakt zijn, wijzen deze naar een *spreiding* van het bezit, c.q. gebruik. Er is veel dat gemeengoed geworden is. Dit geldt met name voor het alcoholgebruik, het roken, voor een deel de huishoudelijke apparatuur, het partikulier vervoer, en de audio-visuele apparatuur. Een uitzondering moet gemaakt worden voor het eigen-woning-bezit, waar zich een tegengestelde trend voordoet, namelijk naar eksklusivering. Spanningen in de vraag- en aanbodverhoudingen hebben de prijs dermate opgedreven dat de eigen woning minder bereikbaar werd voor de laagste inkomensklassen. Voor zover het gaat om 'huizen met karakter in het groen', kan er ook weinig sprake zijn van spreiding, omdat het een positioneel goed betreft, dat in de aard der zaak niet gespreid kan worden.

Wat leeftijd betreft zijn het vooral de *jongeren* en *bejaarden*, die de aandacht verdienen. Doordat jongeren nog veelal, zij het in afnemende mate, in het ouderlijk huis wonen, geven zij in het algemeen een kleiner percentage van hun inkomen uit aan noodzakelijke uitgaven als voeding, huur e.d. Een relatief groot deel is vrij besteedbaar. Voor een belangrijk deel wordt dat besteed aan hifi-apparatuur, vakantie, drank en kleding. Opvallend is ook het hoge percentage auto-bezitters onder jongeren.

De bejaarden daarentegen geven meestal lagere percentages in het bezit, c.q. gebruik van produkten te zien, hoewel hier en daar iets van een inhaaleffekt signaleerd kan worden.

Bij enkele items is ook een uitsplitsing naar geslacht gemaakt. Bij zowel roken als alcoholgebruik blijkt dat traditionele verschillen tussen mannen en vrouwen vervaagd zijn, in die zin dat vrouwen een flink deel van hun 'achterstand' hebben ingelopen.

Dit is niet zonder belang, omdat het lijkt alsof een van de effecten van de vrouwenemancipatie gelegen is in het feit dat vrouwen ook meer problematische en riskante gewoonten van mannen overnemen.

Noten

1. Bij welstandsklasse worden de volgende categorieën onderscheiden:
  - Welstandsklasse A: De welgestelden, zoals direktoren van grote ondernemingen, het merendeel van de zelfstandige beoefenaren van vrije beroepen, staffunktionarissen van grote bedrijven, hoge ambtenaren, hereboeren e.d.
  - Welstandsklasse B1: De bovenlaag uit de middengroep, waaronder direktoren van middelgrote bedrijven, de wat grotere arbeiders uit de middenstand, alsmede ambtenaren en kantoorpersoneel in semi-hogere posities.
  - Welstandsklasse B2: De onderlaag uit de middengroep, waaronder direktoren van kleine ondernemingen, de wat kleinere arbeiders uit de middenstand, ambtenaren en kantoorpersoneel in middenposities.
  - Welstandsklasse C: De minder welgestelden, de kleine middenstand, lagere ambtenaren, lager kantoorpersoneel, geschoolde arbeiders.
  - Welstandsklasse D: De minst welgestelden, ongeschoolde arbeiders, niet-werkenden. Bij de verwerking van de gegevens zijn de klassen A en B1 steeds samengenomen onder de naam A.
2. In vaste prijzen van 1970 steeg het volume van de partikuliere konsumptie van 33,9 miljard in 1959 naar 86 miljard in 1978.

HOOFDSTUK 4: EFFEKTEN VAN ENKELE MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN OP DE KONSUMPTIE

Inleiding

In dit hoofdstuk komen een aantal min of meer recente maatschappelijke ontwikkelingen aan de orde, die de komende jaren een steeds belangrijker rol gaan spelen en waarvan een zekere invloed op de consumptie verwacht wordt.

Door de relatie tussen deze ontwikkelingen en hun effecten op de consumptie nader te bekijken, kan inzicht verkregen worden welke ontwikkelingen stuwend en welke remmend werken op bepaalde konsumptieve sectoren.

Op deze manier is het mogelijk meer zicht te krijgen op de richting waarin de consumptie zich zal bewegen en waar eventuele knelpunten verwacht kunnen worden. De voor dit hoofdstuk geselecteerde ontwikkelingen hebben betrekking op:

- Wijzigingen in de omvang en samenstelling van de bevolking, waarbij het accent is gelegd op de vergrijzing.
- Wijzigingen in de samenstelling van de beroepsbevolking, waarbij de toenemende arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw het meest opvalt.
- Het toenemend aantal niet-aktieven (werklozen en arbeidsongeschikten).
- Wijzigingen in de omvang en samenstelling van de huishoudens in de richting van grotere individualisering.

In de volgende paragrafen wordt nagegaan wat de effecten van deze ontwikkelingen zijn op de consumptie. In een slotparagraaf wordt de balans opgemaakt en worden de ontwikkelingen op hun onderlinge zwaarte gewogen.

4.1. Vergrijzing

Verwacht mag worden dat blijkt dat het aantal bejaarden in Nederland in de komende 25 jaar met 33,6% zal toenemen en dat de leeftijdskategorie jongeren met ongeveer een zelfde percentage zal afnemen. Wanneer men de samenstelling van de bejaardenbevolking nader bekijkt, dan blijkt dat de categorie 65-75 jarigen relatief afneemt en de categorie 75+ relatief toeneemt, waarbij dan vooral de sterke toename van het aantal hoogbejaarden (85+) opvalt.

Tabel: Voortuitberekende ontwikkeling van een tweetal leeftijdsgroepen (1975 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
– 20 jaar	100	92,7	83,5	75,6	70,6	69,1
65 en ouder	100	108,9	114,4	123,5	129,0	133,6

Bron: De toekomstige demografische ontwikkeling in Nederland na 1975, C.B.S., 1976, p. 37.

Tabel: (Vooruitberekende) bevolking van 65 jaar en ouder naar leeftijdsgroep en geslacht (in percentages)

	1950	1975	2000
Mannen: 65-69	39,6	37,0	35,9
70-74	30,0	27,9	27,4
75-79	18,2	18,4	19,8
80-84	8,8	10,6	10,3
85+	3,4	6,1	6,6
Vrouwen: 65-69	38,5	33,9	28,5
70-74	29,2	27,7	25,6
75-79	18,6	19,9	22,0
80-84	9,4	11,7	13,3
85+	1,2	6,8	10,6

Bron: a. De toekomstige demografische ontwikkeling, p. 51.
 b. H.W.J.M. Fennis, Medische Demografie van Bejaarden, deel II, tabel 2.4., p. 47.

Dat wil zeggen dat behalve over de totale bevolking gezien, ook binnen de bejaardenbevolking zelf een proces van vergrijzing optreedt. Dit proces blijkt zich in veel sterkere mate voor te doen onder de vrouwelijke bejaarden dan onder de mannelijke. Was in 1950 1,2% van de vrouwelijke bejaarden boven de 85 jaar, in het jaar 2000 zal naar verwachting dit percentage opgelopen zijn tot 10,6%. In absolute aantallen is dat een toename van bijna 5000 naar ruim 120.000 hoogbejaarde vrouwen.

De bestedingen van bejaarden nemen in het totaal van de bestedingen een bescheiden plaats in. Het lijkt erop, dat, ondanks een forse toename van het aantal bejaarden dat aandeel nauwelijks stijgt.

Tabel: Procentuele aandeel van bejaarden in de konsumptieve bestedingen

1972	13,5
1980	13,3
1990	14,0

Bron: S.E.R.-rapport, p. 51.

Echter, het bestedingspatroon van toekomstige groepen bejaarden is mede afhankelijk van:

1. Ontwikkelingen in hun financiële positie.
2. Ontwikkelingen in hun aspiratieniveau.

Het aspiratieniveau van de komende generatie bejaarden zou weleens hoger kunnen komen te liggen dan dat van de huidige. Want als het gaat om de konsumptieve gevolgen van de vergrijzing, dan is het van belang, niet alleen te kijken naar wat de bejaardenbevolking op dit moment consumeert, maar evenzeer naar het consumptiepatroon van de groep 40-65-jarigen, die straks de groep bejaarden gaat vormen. De vraag is namelijk of deze laatste groep het huidige bestedingspatroon na het bereiken van de 65-jarige leeftijd wil en kan voortzetten.

Het proces van vergrijzing kan tot de volgende konsumptieve trends leiden:

1. Een grotere vraag naar kleine(re) en zo nodig aangepaste woningen; deze grotere vraag wordt niet alleen veroorzaakt door de absolute toename van het aantal bejaarden, maar evenzeer door de tendens onder bejaarden om langer zelfstandig te blijven.

(Het is opmerkelijk dat 22% van de zelfstandig wonende bejaarden het nog

zonder bad, douche en centrale verwarming moet stellen; 27% heeft geen telefoon, S.C.R., p. 24.)

2. Een grotere vraag naar verzorging en medische voorzieningen zowel intramuraal (verzorging en verpleging in tehuizen) als extramuraal (wijkverpleging, maatschappelijk werk en huishoudelijke hulp).

Daarbij verdient vooral de groep hoogbejaarden bijzondere aandacht. (Een en ander kan een toename van de werkgelegenheid in de kwartaire sektor betekenen.)

3. Een toename in die sectoren van de vrijetijdsbesteding, die bejaarden meer verrichten dan anderen. Bekend is dat deze activiteiten zich vooral binnenshuis afspelen. Zo gebruiken gepensioneerde mannen de extra tijd die hen ter beschikking staat vergeleken met werkende mannen vooral aan huishoudelijk werk, slapen, televisie kijken of naar de radio luisteren, huiselijke contacten, het lezen van de krant, tijdschrift of boek en aan allerlei karweitjes. De bejaarde niet meer werkende mannen besteden minder tijd aan uitgaan en aan maatschappelijke participatie dan hun werkende collega's.

Tabel: Tijdsbesteding van gepensioneerde mannen, vergeleken met die van werkende mannen in uren en percentages

	gepensioneerde mannen		werkende mannen	
Slapen	62,7	37,3%	55,8	33,2%
Eten, drinken	12,1	7,2	10,7	6,4
Pers. verzorging	6,3	3,8	5,3	3,2
Huishoudelijk werk	11,5	6,8	2,4	1,4
Kinderverzorging	0,8	0,5	1,6	1,0
Boodschappen	4,9	2,9	2,3	1,4
Arbeid	2,2	1,3	43,7	26,0
Onderwijs, vorming	0,3	0,2	1,4	0,8
Huishoudelijke contacten	13,9	8,3	9,2	5,5
T.V., radio, atspeelapparatuur	18,8	11,2	11,5	6,8
Krant, tijdschrift, boek	8,3	4,9	5,3	3,2
Uitrusten	2,5	1,5	1,0	0,6
Politieke, sociale, relig. of ver. participatie	2,0	1,2	2,5	1,5
Uitgaan	4,4	2,6	5,5	3,3
Recreatie buiten	1,7	1,0	0,9	0,5
Hobbies, sport, spel	5,2	3,1	3,7	2,2
Karweitjes	6,2	3,7	3,2	1,9
Overige	4,3	2,6	2,1	1,3
Totaal	168,1	100,1%	168,1	100,2%

Bron: Een week tijd, S.C.P., 1977, pp. 16-17.

Het is waarschijnlijk dat het vrijetijdsbestedingspatroon van bejaarden zich gaat wijzigen. De toekomstige groep bejaarden zal een hoger opleidingsniveau hebben en beschikken over meer materiële voorzieningen of op zijn minst daaraan gewend zijn. Dit zou bijvoorbeeld kunnen leiden tot een grotere uithuizigheid, in de vorm van uitstapjes en vakanties.¹⁾

De vakantieparticipatie van bejaarden, die relatief erg laag is, is over de periode 1969-1974 sterk toegenomen; sterker dan bij andere leeftijdscategorieën. (C.B.S. vakantie-onderzoek 1973 en 1974, Den Haag, 1976, p. 13).

Van belang zal zijn of het stijgend aspiratieniveau in voldoende mate zal aansluiten bij de bestaande bejaardenvoorzieningen.

4.2. Toename van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen

Het aandeel van vrouwen in de totale beroepsbevolking is in de periode van 1960-1975 met bijna 5% toegenomen.

Tabel: Procentuele aandeel van vrouwen in het totaal van de beroepsbevolking

1960	22,3%
1970	26,7
1975	27,0
1976	27,1
1980	30,7
1990	32,2
2000	32,5

Bron: Statistisch Zakboek, 1977.

De komende 25 jaar, W.R.R., Den Haag, 1977, p. 111.

Voor een belangrijk deel wordt dit veroorzaakt door de toename van het aantal gehuwde werkende vrouwen. Het aandeel van deze groep binnen het totaal van werkende vrouwen is in dezelfde periode meer dan verdubbeld.

Tabel: Vrouwen met beroep naar burgerlijke staat in percentages

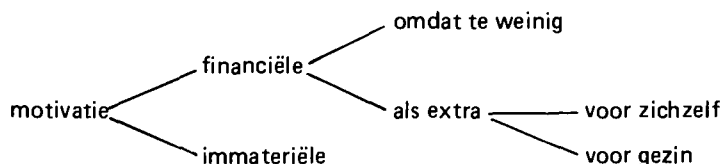
	1960	1971	1975	1980	1990	2000
Gehuwd	18,6	37,6	49,4	52,7	55,4	58,4
Ongehuwd Geh. geweest	81,4	62,4	50,6	47,3	44,6	41,6

Bron: Sociale Atlas van de vrouw, S.C.P., Den Haag, 1977, p. 167.

De komende 25 jaar, p. 111.

De W.R.R. verwacht dat het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking zal oplopen tot 32,5% in het jaar 2000. Dan is de achterstand ten opzichte van andere Westeuropese landen nog niet ingehaald. (Van Buuren, 1978).

In verband met de gevolgen voor de consumptie is het van belang te weten wat de motivatie is van gehuwde vrouwen om te gaan werken. In schema weergegeven zou die motivatie kunnen zijn:

Uit een inventariserende studie (Schoemaker e.a., pp. 2 e.v.) blijkt dat naar de motivatie nauwelijks onderzoek gedaan is, behalve onder deelgroepen van gehuwde werkende vrouwen. Aangenomen moet worden dat de vrouwen-emanipatie bij bepaalde groepen dit proces heeft gestimuleerd en versneld. Uit een studie van Van Nimwegen/De Vries komen twee typen van gehuwde werkende vrouwen naar voren (pp. 19-20): Een categorie (H) met een hogere status en opleiding en meer georiënteerd op het beroep dan op het gezin; deze categorie werkt hoofdzakelijk uit immateriële motieven; en een andere categorie (L) met een lagere opleiding en meer georiënteerd op het gezin; deze werkt meer om financiële redenen (aanvulling op het gezinsbudget).

De arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw kan belangrijke gevolgen hebben voor de inkomensverdeling. Vrouwen met een hogere opleiding trouwen in de regel met hoger geschoolde mannen en omgekeerd, zodat de accumulatie van de hogere inkomens en die van de lagere inkomens de inkomenspositie van gezinnen verder uiteendrijft (Rapport werkgroep 'Sociaal', p. 69).

Bovendien is het zo dat onder werklozen en arbeidsongeschikten de arbeidsparticipatie van de partner lager ligt dan onder werkenden (S.C.R., p. 227).

Dit zou kunnen leiden tot een situatie, waarin de inkomenspositie van werkenden en niet-werkenden verder uiteen gaat lopen. Van invloed is hier dat de huishouding eenvoudiger is geworden en de periode van zorg voor de kinderen is verkort.

In dit verband is ook de 'vrijwillige kinderloosheid' van belang. De Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk (Rapport werkgroep 'geboorte en gezinsvorming') verwacht dat ten gevolge van de toenemende vrijwillige kinderloosheid één op de vier huwelijken kinderloos zal blijven. De indruk bestaat dat de vrijwillige kinderloosheid meer voorkomt onder werkende vrouwen van categorie H dan onder die van categorie L (Van Nimwegen/De Vries, pp. 19-20).

Het lijkt niet erg gewaagd te veronderstellen dat bij de vrijwillige kinderloze echtparen beide partners doorgaans werken.

Dit zou betekenen dat er bij de hogere inkomensklassen een groeiende groep echtparen is die geen kinderen hebben en waarvan beide partners werken. Is deze groep zeer groot dan kan dit voor de consumptie verstrekkende gevolgen hebben.

De arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw brengt in het algemeen een tweede gezinsinkomen met zich mee, dat verschuivingen in het bestedingspatroon tot gevolg heeft; deze verschuivingen lopen waarschijnlijk parallel aan de verschillen in bestedingen tussen de diverse inkomensgroepen. Op basis van het recente gezinsbudgetonderzoek komt Van Buuren (p. 545) tot een aantal bestedingstendenties, waarbij hij correcties aanbrengt op die categorieën, die naar zijn mening verband houden met de positie van de gehuwde werkende vrouw.

1. Uitgaven voor voeding stijgen niet veel, tenzij voor conserven, diepvriesproducten, in verband met de arbeidsbesparing.
2. Meer bestedingen in de horeka, vooral aan het uit eten gaan.
3. De neiging om een eigen woning te kopen zal sterker worden.
4. De buitenshuis werkende vrouw zal meer aan kleding, schoeisel en cosmetika uitgeven dan de niet buitenshuis werkende vrouw.
5. De uitgaven voor sport, spel, vakantie, recreatie en verkeer stijgen zeer snel.

Uit een onderzoek in België naar de consumptieve gevolgen van de arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw (Pauwels, pp. 27-44) blijkt dat gezinnen met twee inkomens 15% meer vrije bestedingsruimte hebben dan gezinnen met één inkomen. Hoewel de Belgische situatie niet zonder meer vergelijkbaar is met de Nederlandse, kunnen de gegevens toch een globale indicatie geven. Uit het onderzoek bleek dat de volgende bestedingscategorieën een meer dan gemiddelde stijging (meer dan 15%) vertoonden, wanneer sprake was van een tweede gezinsinkomen: toezicht kinderen (180% meer), sparen (114%), huishoudelijke hulp (75%), verbetering van de woning (74%), vrije tijd en sport (49%), huur/koop eigen woning (33%), privé-vervoer (32%) en verder vakantie, kleding, lidmaatschappen, lichamelijke verzorging en meubelen (tussen 17% en 25% meer). Van de volgende tabel is de bron: K. Pauwels, p. 30.

Tabel: Het gemiddeld budget naargelang er één of twee inkomens beschikbaar zijn (de uitgaven van de gezinnen met één inkomen worden gelijkgesteld met index 100)

Nomenclatuur	Eén inkomen	Index	Twee inkomens	Index
1. De voeding	82.529	100	83.716	101,4
2. De kleding	26.484	100	27.462	103,7
2.1. Herenkleding	6.896	100	8.493	123,2
2.2. Dameskleding	8.097	100	9.805	121,1
2.3. Kinderkleding	9.311	100	7.075	76,0
3. De woning	67.169	100	80.791	120,3
3.1. Huur en eigendomsverwerving	24.287	100	32.390	133,3
3.2. Onderhoud	6.253	100	6.446	103,1
3.3. Meubelen — Appar.	15.925	100	18.694	117,4
3.4. Verbeteringswerken	3.467	100	6.051	174,5
3.5. Energie	14.239	100	13.675	96,0
4. Verkeer en Communicatie	30.632	100	39.184	127,9
4.1. Openbaar vervoer	2.944	100	3.346	113,7
4.2. Privaat vervoer	25.265	100	33.387	132,1
4.3. Telefoon en post	2.423	100	2.451	101,2
5. Gezondheid	8.236	100	5.651	68,6
6. Lichamelijke verzorging	4.540	100	5.439	119,8
7. Huishoudelijke hulp	3.803	100	7.396	194,5
7.1. Toezicht kinderen	690	100	1.937	280,7
7.2. Huishoudelijke hulp	3.113	100	5.459	175,4
8. Vrije tijd, cultuur, vakantie	28.429	100	32.184	113,2
8.1. Vrije tijd, sport, uitrusting	3.615	100	5.414	149,8
8.2. Lidmaatschappen	1.261	100	1.527	121,1
8.3. Vakantie	11.111	100	13.906	125,2
8.6. Ontspanningsdiensten	2.601	100	2.856	109,8
9. Allerlei	38.121	100	52.024	136,4
9.1. Allerlei uitgaven	10.278	100	11.868	115,5
9.2. Verzekeringen	5.230	100	3.993	76,3
9.5. Afbetalingen	4.050	100	4.570	112,8
9.6. Sparen	6.967	100	14.942	214,5
9.7. Investeren	7.233	100	9.875	136,7
9.8. Inleg	2.258	100	2.228	98,4
Totale uitgaven	289.943	100	333.847	115,1

Het blijkt dat een fors deel van het extra inkomen besteed wordt aan die categorieën, die het mogelijk maken dat de vrouw buitenshuis werkt, en dat het andere deel vooral in de rekreatieve sfeer of in de sfeer van luxe goederen ligt.

Tot soortgelijke konklusies komt de S.E.R.-Commissie voor Consumenten-aangelegenheden (p. 44); zij noemt:

— De tendens tot mechanisering van het huishouden en het terugdringen van huishoudelijke taken (met behulp van diepvriezer, vaatwasmachine, e.d.) en een stijgende behoefte aan huishoudelijke dienstverlening.

— De grotere behoefte aan opvang van de kinderen, zoals dagverblijven, speelzalen en overblijfcentra.

— De neiging tot meer uitgaven in de rekreatieve sfeer: buitenshuis eten, meer luxe-vakanties, hobby-artikelen, een tweede auto.

— Tenslotte is uit een onderzoek gebleken (Een week tijd, p. 48), dat gehuwde werkende vrouwen, ongeacht of ze jonge kinderen hebben, significant meer uitgaan dan huisvrouwen. Zij besteden ook minder tijd aan het huishouden dan huisvrouwen. Bovendien worden zij, in vergelijking met huisvrouwen, daarbij gemiddeld minder geholpen door hun man.

Bovengenoemde tendenties zullen zich mogelijk sterker voordoen onder werkende gehuwde vrouwen van categorie H dan onder die van categorie L; het sterkst evenwel onder de gehuwde werkende vrouwen die vrijwillig kinderloos zijn.

4.3. Toename aantal niet-aktieven

In de afgelopen vijf jaar is het aantal niet-aktieven (werklozen en arbeidsongeschikten) verdubbeld.

Tabel: Aantal geregistreerde werklozen en aantal uitkeringsgerechtigden van W.A.O. en A.A.W. (x 1000 pers.)

	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Werklozen	107,9	109,9	134,9	195,3	210,9	203,5
W.A.O.	261	286	313	349	362	343
A.A.W.					101	169
Totaal	368,9	395,9	447,9	544,3	673,9	715,5

Bron: Sociale Maandstatistiek, mei 1978, C.B.S. Den Haag, pp. 354, 390-391.

Of deze groep niet-aktieven een geheel eigen konsumptiepatroon ontwikkelt, is nog niet goed vast te stellen. Het gaat ook om een gedifferentieerde groep. Van de werklozen is bijna de helft onder de 26 jaar en van de arbeidsongeschikten is bijna 70% ouder dan 45 jaar. Wat hun inkomenspositie betreft, die in het algemeen lager ligt dan die van werkenden, is het zo, dat van de werklozen ruim een kwart minder dan 17000 gulden netto verdient, en bij de arbeidsongeschikten is dat meer dan de helft.

Van de arbeidsongeschikten heeft 67% alleen lager onderwijs; bij de werklozen 22% (bij werkenden 17%) (S.C.R., p. 227).

Uit een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (S.C.R., 1978, p. 225, Een week tijd, p. 36 e.v.) blijkt dat de deelname van niet-werkende mannen aan het maatschappelijk verkeer lager is dan die van werkende mannen; ondanks de extra tijd die hen ter beschikking staat.

Onder maatschappelijk verkeer wordt verstaan: cursussen, vorming, verenigingsactiviteiten, buitenshuis eten, café-bezoek, sport-beoefening. Ze hebben een gelijke deelname, maar besteden meer tijd aan huiselijke contacten, vrijwilligerswerk, bezoek aan evenementen, televisie kijken, krant lezen, tijdschrift lezen, dan de werkenden.

Groter is ook hun deelname aan huishoudelijke bezigheden, spelletjes, radio luisteren, boeken lezen, overdag slapen, fietsen, wandelen, vissen, etc.; aan deze activiteiten besteden ze ook meer tijd dan werkenden.

De konklusie lijkt gewettigd dat het verlies van de arbeidsplaats na verloop van tijd gepaard gaat met een lagere graad van maatschappelijke participatie. Bovendien lijken niet-werkenden zich vooral bezig te houden met die activiteiten, die veel tijd in beslag nemen en weinig extra kosten met zich mee brengen.

De groep werkloze jongeren verdient speciale aandacht. Van de meisjes heeft 60% en de jongens 75% maximaal uitgebreid lager onderwijs. Waarschijnlijk heeft een niet gering deel van hen de voortgezette opleiding vroegtijdig onderbroken; 'het gevaar is aanwezig dat zij tot de blijvende harde kern van werklozen zullen gaan behoren' (Perspektieven voor jongeren, p. 36). Hun situatie kenmerkt zich door 'verveling, gevoelens van doelloosheid en van uitgeschakeld zijn en soms ook van sociaal isolement'.

In hoeverre vrijetijdsbesteding van werkloze jongeren van het hierboven beschreven patroon afwijkt, is niet bekend. Het nooit gewerkt hebben en het sombere perspectief geen baan te zullen vinden, het misschien nog thuis wonen

en het lage inkomen scheppen een klimaat, waarin gemakkelijk een vrijetijds- patroon kan ontstaan dat afwijkt van dat van andere niet-aktieven. Riskante gewoonten (alkohol, roken en druggebruik), een eigen muziekkultuur ('punk'), brommers, maar ook mogelijk meer activiteiten in verenigingsverband (sport, vrijwilligerswerk) spelen misschien een rol van betekenis bij deze groep. Ook zou het gebrek aan uitdagingen aanleiding kunnen geven tot activiteiten in de sfeer van baldadigheid en vandalisme.

Extra aandacht verdient ook de groep arbeidsongeschikten, waarvan bijna 3/4 tussen de 45 en 65 jaar is. Hun inkomen is laag, ze hebben vaak niet meer opleiding dan lagere school, hun beweeglijkheid is gering en ze hebben het vooruitzicht misschien nooit meer volledig te kunnen werken. Daardoor verke- ren zij meer in stress-situaties dan werkenden en werklozen. Ze nemen minder deel aan vormen van ontspanning en ontspanning buiten het arbeidsproces.

Wat betreft de konsumptieve bestedingen kan een verdere groei verwacht worden in de doe-het-zelf-sektor. Een stijging van de uitgaven voor ontwikke- ling en ontspanning is gezien het bovenstaande niet erg waarschijnlijk (S.E.R.- rapport, pp. 56-57).

Niet-werkenden proberen het inkomensverlies vooral te compenseren door in te teren op spaargelden en door te bezuinigen op uitgaven als kleding, schoeisel, huishoudelijke apparaten, meubilair en recreatie (Verdeling en waardering van arbeid, p. 78).

4.4. Meer en kleinere huishoudens

Met betrekking tot de toekomstige omvang en samenstelling van de huishou- dens zijn de volgende ontwikkelingen van belang:

Verwacht wordt dat het aantal huishoudens de komende 25 jaar met 1,5 miljoen toeneemt.

Tabel: Huishoudens en alleenstaanden

	aantal huishoudens (x 1000)*	grootte per huishouden*	aantal alleenstaanden x 1000
1956	2.953	3,60	332
1960	3.204	3,50	391
1971	4.056	3,14	700
1975	4.471	3,04	
1980	4.914	2,82	920
1985	5.291	2,70	
1990	5.611	2,61	1154
2000	5.991	2,54	

* Inklusief alleenstaanden.

Bron: Statistisch Zakboek, 1972, p. 22.

Trendrapport: enkele langere termijn-ontwikkelingen binnen de Volks- huisvesting, Min. van V.R.O., Den Haag, 1977, p. 29.

Demografische ontwikkelingen....., p. 30.

Dat is een stijging van 34%, terwijl de bevolking over dezelfde periode met 12% toeneemt (namelijk met 1,6 miljoen). Anders gezegd, Nederland krijgt er de komende 25 jaar bijna net zoveel huishoudens bij, als er individuen bijkomen.

De gemiddelde grootte van de huishoudens neemt dan ook af, van 3,04 in 1975 naar 2,54 in 2000. Deze daling wordt mede veroorzaakt door de forse toename van het aantal alleenstaanden. In 1971 waren er dat volgens de Volks-

telling 700.000 bijna twee maal zoveel als in 1960; in 1990 wordt dat geraamd op 1,15 miljoen.

Een en ander zou betekenen dat in het jaar 2000 59% van de huishoudens uit 1 of 2 personen bestaat.

Tabel: Ontwikkeling van de huishoudgrootte

	1-2 personen	3-4 personen	5 en meer pers.	
1975	42	36	22	100
1980	49	35	16	100
1985	53	34	13	100
1990	56	33	11	100
2000	59	32	9	100

Bron: Trendrapport, p. 17.

De factoren die op bovengenoemde ontwikkelingen van invloed zijn, zijn:

1. Minder kinderen per gezin en toename van de vrijwillige kinderloosheid.
2. Toenemende behoefte om eerder (bij jongeren) en langer (bij bejaarden) zelfstandig te wonen.
3. Hoog niveau van het aantal echtscheidingen.

De gevolgen van deze ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van huishoudens voor de konsumptieve bestedingen zijn niet onaanzienlijk. De S.E.R.-commissie voor consumentenaangelegenheden heeft berekend dat om het verbruik per huishouden op het niveau van 1972 te kunnen handhaven de totale konsumptieve bestedingen over de periode 1972-1990 met 27,8% moeten stijgen, dat is cirka 1,4% per jaar. (S.E.R.-rapport, p. 67).

In de categorieën voeding, schoeisel en textiel zal door het afnemend kindertal het aandeel van kinderen en jongeren afnemen. Gelegenheden die specifiek gericht zijn op kinderen en/of jongeren zullen met een verminderd bezoekersaantal rekening moeten houden (speeltuinen, dancings, diskotheken, maar daarnaast ook bioskopen en kafé's).

De toeneming van het aantal huishoudens heeft belangrijke gevolgen voor het wonen. Er zijn de komende 25 jaar 1,5 miljoen extra wooneenheden nodig (kamers, woningen); daarbij moet rekening worden gehouden met een verminderd kameraanbod. Vooral in de grote steden leidt dit nu reeds tot grote problemen.

Ten aanzien van de woninggrootte zijn er twee 'tegenstrijdige' tendensen: het kleiner worden van de huishoudens stimuleert de behoefte aan kleine woningen; maar aan de andere kant gaat men uit van een nog steeds groeiende behoefte aan meer woonoppervlakte per persoon. Deze beide effecten blijken elkaar ongeveer op te heffen (Trendrapport, p. 70).

Van belang is ook de toenemende behoefte aan een eigen woning. Verwacht wordt dat het eigen-woningbezit de komende 25 jaar stijgt van 38% naar 55% (Trendrapport, p. 73).

De S.E.R.-commissie houdt er rekening mee dat de woningindeling anders zal worden (S.E.R.-rapport, p. 47): minder slaapkamers, een grotere woonkamer en een hobbyruimte. Ze constateert ook dat het eigen-woningbezit een stimulans betekent voor de doe-het-zelf-sektor.

De woonbehoefte heeft ook belangrijk gevolgen voor het ruimtegebruik. De R.P.D. heeft al eerder becijferd dat het stedelijk ruimtebeslag de komende kwart eeuw zal verdubbelen, namelijk van 8% naar 16%.

(Derde Nota Ruimtelijke Ordening, p. 15), al zal deze verdubbeling mis-

schien langer op zich laten wachten door de sindsdien zo verminderende bevolkingstoename.

Er zal minder behoefte zijn aan medische voorzieningen voor kinderen en adolescenten (zoals zuigelingenverzorging, school-medische diensten, maar ook aan kraamklinieken).

De toename van het aantal huishoudens heeft belangrijke gevolgen voor bestedingen aan woninginrichting, huishoudelijke apparatuur en vervoer. Als het bezit per huishouden konstant blijft op het niveau van 1977, dan zullen louter door de toename van het aantal huishoudens circa 1,5 miljoen extra stofzuigers, koelkasten, t.v.'s, radio's etc. nodig zijn, om dat niveau voor het jaar 2000 te handhaven.

Dergelijke berekeningen zijn te maken voor alle goederen (en bepaalde diensten), waarvan het bezit (en gebruik) meer aan een huishouden gebonden is, dan aan een persoon. Goederen op het gebied van voeding, kleding en schoeisel, en meer persoonsgebonden diensten en de bestedingen daarvan, zijn meer afhankelijk van de toename van de bevolking dan van de toename van het aantal huishoudens.

De indruk bestaat dat het konsumptief effect van de toename van het aantal huishoudens aanzienlijk is, daar het goederen betreft, die aanwijsbare invloed hebben op het ruimtebeslag, het milieu en het energiegebruik. Te denken valt aan woningen, elektrische huishoudelijke apparaten, autobezit en middelen voor recreatie buitenshuis (caravan, boten e.d.). Zo zullen er bijvoorbeeld 910.000 auto's meer verkocht moeten worden om het niveau van 1977 in 2000 te handhaven. Men verwacht niet dat het openbaar vervoer een groter aandeel in de verplaatsingen zal krijgen.²⁾

4.5. Balans

In een schema weergegeven levert dit het volgende beeld op:

Schema: Konsumptief effect van een aantal maatschappelijke ontwikkelingen

	vergrijzing	werkende vrouw	niet-actieven	meer huishoudingen	groei bevolking
Voeding, kleding, schoeisel	0	±	0	0	+ (7)
Wonen en onderhoud	+	+	+	+	+ (1)
Medische zorg	+	0	+	0	+ (2)
Huishoudelijke dienstverlening	+	+	0	0	0 (5)
Huishoudelijke apparatuur	0	+	0	+	0 (6)
Recreatie buiten	±	+	0	+	± (4)
Eigen vervoer	±	+	0	+	0 (3)
	(2)	(3)	(5)	(1)	(4)

+ : Een betrekkelijk groot konsumptief effect.

± : Een licht konsumptief effect.

0 : Geen konsumptief effect.

De cijfers tussen haakjes geven volgens een eigen, globale schatting de relatieve zwaarte aan van de diverse ontwikkelingen en categorieën. (Hierbij is een schaal van 1 tot 7 gekozen, waarbij 1 de grootste zwaarte aangeeft.)

De onderscheiden ontwikkelingen blijken vooral stuwend, c.q. sturend te werken op het wonen, de medische voorzieningen, het partikulier vervoer en de recreatie buitenshuis.

Wanneer we de maatschappelijke ontwikkelingen in hun onderlinge zwaarte vergelijken, dan moet mede met het oog op het milieu- en energieverbruik en het ruimtebeslag vooral de toename van het aantal huishoudens zwaar worden gewogen.

Bij het wonen, het partikulier vervoer en huishoudelijke apparatuur dient eerder het huishouden, dan het individu als eenheid genomen te worden. Dan blijkt dat zelfs bij een konstant houden van het huidig welvaartsniveau de toename van het aantal huishoudens belangrijke effecten heeft op het energie-, milieu- en ruimtegebruik.

Ook de ouder wordende bevolking is van belang, omdat gemakkelijk tekorten kunnen ontstaan in het aanbod van woningen, medische en sociaal-kulturele voorzieningen en huishoudelijke hulp; dit mede omdat de toekomstige groep bejaarden vermoedelijk een hoger aspiratie-niveau heeft dan de huidige. De arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw heeft een meer gespreid effect. Hoe belangrijk deze ontwikkeling is, is mede afhankelijk van de mogelijkheden die de arbeidsmarkt voor hen biedt.

Een verminderd groeitempo van de bevolking geeft gevolgen voor de vraag naar kleding, schoeisel, medische voorzieningen en woningen. Als het problemen oplevert, dan zijn dat eerder over- dan ondercapaciteitsproblemen. De toename van het aantal niet-aktieven lijkt eerder remmend dan stuwend op de consumptie te werken en heeft als zodanig weinig invloed op de consumptie, behoudens een verschuiving naar meer binnenshuisactiviteiten.

De S.E.R.-Commissie voor Consumentenaangelegenheden heeft het effect van deze maatschappelijke ontwikkelingen op de consumptie vergeleken met het effect dat veroorzaakt wordt door economische groei.

Zij konkludeert uit die vergelijking dat een betrekkelijk geringe inkomensstijging tot veel grotere wijzigingen in de verdeling van de uitgaven over de diverse categorieën leidt dan de vrij forse demografische verschuivingen.

Tabel: Vergelijking van het 'demografisch effect' en het 'economische groeieffect' in percentages

	1972	demografische ontwikkelingen * 1990	2% economische groei 1990
Voeding	23,6	23,1	21,2
Woning	23,1	23,9	24,0
Kleding, schoeisel	10,9	10,7	9,8
Hygiëne en geneeskundige verzorging	11,0	11,0	12,1
Ontwikkeling en ontspanning	23,1	23,1	24,5
Maatschappelijke verpleging en verzekering	8,3	8,2	8,4
Totaal	100	100	100
Absoluut (mld. gld.)	(80)	(103)	(153) **

* Verondersteld is dat het verbruik per huishouden konstant blijft op het niveau van 1972.

** In konstante prijzen van 1972.

Bron: S.E.R.-rapport, pp. 61 e.v.

Hiermee wordt het voorafgaande in een ruimere kontekst geplaatst, maar bij deze vergelijking moet wel het een en ander aangetekend worden. De vergelijking heeft betrekking op een periode van 18 jaar. Noch de demografische ontwikkeling noch een economische groei van 2% leiden tot opmerkelijke verschuivingen.

De grootste verschuiving verwacht de commissie in de sektor voeding; een vermindering van het aandeel met 2,4% bij 2% economische groei. Echter alleen al in de afgelopen 6 jaar daalde het aandeel van de voeding met bijna 2%.

Bij het demografisch effect is uitgegaan van een konstant verbruik per huis-

houden. Dat betekent dat in feite alleen het effect van de toename van het aantal huishoudens is berekend. Een vermeerdering van het gebruik per huishouden ten gevolge van de arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw of van het hoger aspiratie-niveau van de toekomstige groep bejaarden is niet in de berekening opgenomen. Evenmin is vermeld het eventueel verminderd verbruik ten gevolge van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. Binnen de categorieën kunnen zich nog opmerkelijke verschuivingen voordoen zonder dat dit in het eindcijfer tot uitdrukking komt.

In hoeverre deze verschuivingen tot knelpunten zullen leiden, verschilt per sektor. Daar waar het om semi-industriële produktievragen gaat naar meer luxe produkten, huishoudelijke apparaten, meer geneesmiddelen, meer woonruimte, lijkt onze samenleving in staat het extra gezochte te leveren. Iets minder zeker zijn de vooruitzichten in de personele sektor. Het moeilijkst lijkt aan de vraag naar extra ruimte te voldoen. Op deze kwesties wordt nader ingegaan in het hoofdstuk over knelpunten.

Het lijkt niet erg aannemelijk dat, waar in de afgelopen 18 jaar de verschuivingen dermate spektakulair zijn geweest, de komende 18 jaar bij de hier geschetste veranderingen geen verschuivingen van betekenis te zien zullen geven.

Noten

1. De vakantieparticipatie van bejaarden, die relatief erg laag is, is over de periode 1969-1974 sterk toegenomen; sterker dan bij andere leeftijdskategorieën. C.B.S. vakantie-onderzoek 1973 en 1974, Den Haag, 1976, p. 13.
2. In 1977 had 56% van de gezinnen één auto en 7% had er twee of meer. Nationaal Onderzoek Persmedia, 1977.

Inleiding

In hoofdstuk 3 is nagegaan welke verschuivingen er zijn opgetreden in het konsumptiepatroon van de Nederlandse bevolking. Omdat niet iedere Nederlander in dezelfde mate en op gelijke wijze daaraan deel heeft, is een eerste differentiatie aangebracht volgens traditionele sociologische variabelen, zoals welstand, sexe, leeftijd. Onder andere is aangegeven hoe bepaalde spreidingstendities traditionele verschillen in consumptiegewoonten, zoals tussen mannen en vrouwen en tussen de welstandsklassen, hebben doen vervagen; en hoe andere verschillen zijn ontstaan of zich hebben gehandhaafd.

Gezien de aard van het ter beschikking staande materiaal is in dat hoofdstuk meer het aksent komen te liggen op kwantitatieve dan op kwalitatieve verschillen. Dit hangt samen met het feit dat algemene statistieken niet zijn opgezet om kwalitatieve verschillen aan te geven. Toch zijn deze verschillen van belang omdat onderscheidingstendensen niet alleen tot uitdrukking komen in het bezit van een produkt, maar ook in het gebruik ervan.

Om nu het beeld van de variatie in consumptiepatronen te completeren is het dienstig om een andere differentiatie aan te brengen, die tendensen betreffende het 'zich onderscheiden' en het 'anders zijn' zichtbaar maakt en die meer kwalitatief van aard is.

Daarmee sluit dit hoofdstuk aan bij het in hoofdstuk 2 aangegeven onderscheid: spreiden — onderscheiden — anders zijn.

Wat dat onderscheiden betreft, wordt hier aangegeven hoe een levensstijl als geheel kan worden gezien, die onder meer wordt gekenmerkt door een bijpassend consumptiepatroon.

Het begrip 'levensstijl', dat steeds vaker in de sociale wetenschappen opduikt, heeft aan wetenschappelijke betekenis gewonnen, omdat herhaaldelijk gebleken is dat de traditionele sociologische categorieën, zoals inkomen, opleiding, sexe en leeftijd voor bepaalde verschijnselen slechts een betrekkelijk verklarende waarde hebben.

Zo haalt Felson (p. 398) in een recent artikel een reeks onderzoeken aan, waaruit blijkt dat:

- a. De correlatie tussen inkomen en bestedingsniveau niet consistent hoog is.
- b. 'Conspicuous consumption' slechts zwak korreleert met inkomen.
- c. Inkomenselasticiteiten dikwijls laag zijn, dat wil zeggen dat de uitgaven voor specifieke goederen meestal niet afhankelijk zijn van het inkomensniveau; dit geldt bijvoorbeeld voor het autogebruik.

Dit neemt niet weg dat inkomen wel een rol speelt (het bepaalt tenslotte de bestedingsmogelijkheden), maar inkomen alleen kan de diversiteit in consumptiegewoonten niet verklaren. Volgens Felson doen opleiding en beroep dat in nauwelijks meerdere mate. Hij konkludeert dan ook dat consumptie als een (relatief) onafhankelijke dimensie van het sociaal systeem gezien kan worden.

Ook Driessen (p. 5) komt na een literatuurinventarisatie tot de konklusie dat eenvoudige verklaringen met economische begrippen tekort schieten om verschijnselen als prestige, vrijetijdsbesteding of woongedrag te verklaren.

Het gaat hier om gedrags-clusters, waarvan de samenhang der onderdelen schuilt in een achterliggend waardenbesef.

Max Weber (pp.177-180) heeft als eerste het begrip 'Lebensführung' geïntroduceerd. Om machts- en prestigeverschillen te verklaren, gebruikt hij het onderscheid tussen klassen en standen. Een klasse is een groep mensen met een

gemeenschappelijke economische positie; een stand is een groep mensen die een gemeenschappelijk prestige in de maatschappij heeft, bijvoorbeeld door geboorte of beroep. De stand drukt zijn prestige uit door een geheel van leefgewoonten, die ze ziet als privileges. Ze monopoliseert bepaalde rituelen en, omgekeerd, beschouwt andere juist als taboe.

Standen kunnen ontstaan op basis van klasseposities, maar dit is bepaald niet noodzakelijk. Ze kunnen ook, louter door te verwijzen naar voorouders of beroep zich een prestige aanmeten met alle voorrechten van dien.

Weber laat zien hoe de stand zich kenmerkt door een consumptiepatroon, dat mede de uitdrukking is van het bijbehorend standsbewustzijn als eigen waardebesef.

Onze maatschappij kan echter moeilijk meer als een standenmaatschappij worden gezien; een markteconomie met een grote mate van mobiliteit alleen al maakt dat onmogelijk. Daar staat echter tegenover dat door de niet geringe toename van het diskretionair inkomen (i.e.: inkomen minus belastingen en uitgaven voor noodzakelijk levensonderhoud) de mogelijkheid om er een zelfgeprefereerde levensstijl op na te houden evenredig is toegenomen. Daardoor is er een diversiteit in consumptiegewoonten ontstaan die van een andere aard is en in een andere kontekst staat dan bij de standen het geval is, maar die met de standen het zich willen onderscheiden van anderen gemeen heeft.

Dit maakt het voor een socioloog moeilijker om het geheel in kaart te brengen. Er zijn geen duidelijk af te bakenen klassen meer, waarvan de levensstijl bepaald wordt door hun klassepositie. Er zijn evenmin duidelijk af te bakenen standen met hun eigen levensstijl. De structuur heeft een diffuus en mogelijk veranderlijk karakter.

Vanuit de konstatering dat inkomen alleen de diversiteit in consumptiegewoonten niet kan verklaren, is men gekomen tot het begrip 'levensstijl-groepen' waarin de behoefte om zich te onderscheiden als ook de notie van een konsumptieve keuzevrijheid tot uitdrukking kan worden gebracht.

Er is echter nog een andere reden waarom ze hier worden opgevoerd.

We vermoeden dat levensstijl-groepen een zekere voorbeeldwaarde kunnen hebben voor anderen; dat betekent dat ze, gewild of ongewild, een referentiefunctie vervullen.

Wanneer het bovendien levensstijl-groepen betreft die in hun consumptie reageren op recente maatschappelijke ontwikkelingen, dan is een dergelijke voorbeeldwaarde ook een signaalwaarde in een geheel van ruimere beleidsoverwegingen, in dit geval een consumptiebeleid.

Hiermee wil niet gesuggereerd zijn dat levensstijl-groepen de formule vormen waarmee het goud gevonden kan worden. Het is een andere benadering waarmee hopelijk zichtbaar gemaakt kan worden wat meer in het algemeen gaande is.

Hoe nu tot een typologie van levensstijl-groepen te komen?

Empirisch-analytisch gezien ligt het voor de hand om een cluster-analyse uit te voeren op onderzoeken naar bezits- en gebruiksgewoonten. Op basis van de aldus gevonden clusters zou dan een typologie van levensstijl-groepen opgesteld kunnen worden, waarop vervolgens de respondenten ingedeeld worden. Volgens Driessen echter (p. 10), 'die tegen het werken met levensstijlen empirische en theoretische bezwaren heeft', zijn dergelijke analyses zeer schaars en tot nog toe weinig succesvol gebleken. Of men vond teveel typen (soms zelfs meer typen dan respondenten) of te weinig respondenten bleken ingedeeld te kunnen worden in de typologie. Afgezien van deze methodische problemen, past het ook niet in de opzet van deze studie om de lange weg van de empirische typologievorming te bewandelen.

Desalniettemin passeren in dit hoofdstuk diverse levensstijl-groepen de revue, omdat in deze opvatting de pluriformiteit in consumptiegewoonten een essentieel onderdeel is van een sociologische benadering van consumptie.

Ze laten zien dat de konsumptieentaliteit niet louter een lineaire functie is van het inkomen. Die wordt mede bepaald door even diep werkende normen

en waarden rondom prestatiedrang, respect, voorzichtigheid, neiging om zich al dan niet te onderscheiden, traditie, gulheid, askese etc. Het is de clustering van deze eigenschappen in bepaalde groepen, die hier synthetisch in beeld wordt gebracht, als aanvulling op de meer analytische weergave in het vorige hoofdstuk. De volgende levensstijlgroepen worden hier onderscheiden:

De zwarte kousen: besloten gemeenschappen op het platteland, die vanuit een streng calvinistische waardenoriëntatie een leefpatroon volgen, dat gekenmerkt wordt door noeste arbeid, soberheid, godsdienstigheid en een zich afzetten tegen 'de geest van deze tijd'.

De oude volksbuurt: oudere arbeidersbuurten met een sterk kollektief normen- en waardenpatroon, met een zwaarder aksent op de buurgemeenschap dan op het gezin; hoewel het konsumptieniveau zeker niet laag is, is de algemene attitude 'on-burgerlijk', minder prestatie- en prestigegevoelig; men kent niet de Weberiaanse 'Rechenhaftigkeit'.

De opzichtigers: de 'self-made man', die spektakulair omhooggeklimmen, zijn sukses opvallend etaleert in zijn konsumptiegedrag.

De Avenue-isten: een groep van goed opgeleide, goed gesalarieerde mensen van nog niet middelbare leeftijd, van wie de levensstijl draait om individuele ontplooiing en individuele bezitsvorming. De avenue-ist laat zich in zijn consumptie sterk leiden door overwegingen van duurzaamheid en esthetiek.

De nieuwe vrijgestelden: vaak jonge mensen in welzijnswerk en academische kringen met een goed inkomen, grote mate van sociale zekerheid en vrijheid. Hun consumptie beweegt zich in een spanningsveld tussen een sterk maatschappelijk bewustzijn enerzijds en veel bestedingsmogelijkheden anderzijds. Het afwijkende ligt dan ook niet zozeer in het 'meer of minder' maar veeleer in het 'anders'.

De kritische studenten: maatschappijkritische studenten die zich afzetten tegen wat zij zien als materialisme en consumptie-fetisjisme; hun financiële positie laat hen in die richting ook niet veel ruimte. Men wil met zo weinig mogelijk middelen zoveel mogelijk doen.

De bio-dynamici: vanuit een bewustzijn van de fysieke grenzen en de externe effecten van ons productie- en konsumptiesysteem streven zij een levensstijl na, waarin een kleinschalig, sober en kollektief beheer van schaarse middelen centraal staat.

Wat heeft er nu toe geleid om uit de veelheid van mogelijk te onderscheiden groepen juist deze te kiezen?

Hierbij hebben een tweetal overwegingen een rol gespeeld. De ene gaat uit van de hypothese dat er een historische ontwikkeling is geweest van rekenen met schaarste naar leven in overvloed en alweer naar een ascetisch geïnspireerde reflectie daarop. De ontwikkeling heeft een keuzevrijheid geschapen, die een meer zelf-geprefereerde levensstijl mogelijk maakt.

De Avenue-isten en de opzichtigers zijn de uitdrukking van de huidige situatie van overvloed. Ze worden hier verder aangeduid als hoog-konsumptieven.

Daarnaast zijn er de nieuwe vrijgestelden, de kritische studenten en de bio-dynamici, die het bestaande en daarin mogelijke alweer kritisch bezien en mede gedreven worden door de zorg voor de externe effecten van bepaalde konsumptiegewoonten. Zij worden aangeduid als de post-konsumptieven.

Tenslotte zijn er twee levensstijlgroepen die hun wortels hebben in een historische traditie en van wie de levensstijl minder het resultaat is van een konsumptieve keuzevrijheid. Ze zijn (nog) niet in de huidige fase van overvloed

beland. Het betreft hier de zwarte kousen en de oude volksbuurters, de pre-konsumptieven genaamd.

Beide zijn hier opgevoerd want ze dienen in de huidige nostalgie-periode alweer als voorbeeld bij het zoeken naar nieuwe levensstijlen.

Een tweede overweging die bij deze selectie een rol heeft gespeeld is het vermoeden dat deze groepen in meer of mindere mate een voorbeeld- of referentiefunctie vervullen voor een andere groep.

Men denke aan de rol die de Avenue-isten en zelfs volksbuurters in de STER-reklame spelen. Zo kan ook gerefereerd worden aan bio-dynamici in relatie met wilde tuinen, kruidentuinen, reformwinkels e.d.

Slechts een klein aantal Nederlanders kan in een van deze groepen ingedeeld worden. Een algemene indeling is ook niet beoogd. In kaart gebracht is het opvallende, het andere. De hoop is dat deze kleurverschillen in de marge-indicatoren voor een volgende fase meer centraal gelegen processen kunnen blijken te zijn.

5.1. De zwarte kousen

Deze groep heeft zich kunnen handhaven door een grote beslotenheid. Haar leden vindt men nauwelijks in intellectuele kringen en stedelijke milieus, maar hoofdzakelijk onder boeren en kleine middenstanders op het platteland en in stadjes waar men vanouds dicht bij de natuur leefde. Hun meest spektakulaire trek is het konsekwente verzet tegen nieuwigheden, vooral als ze van staatswege worden geïntroduceerd (de weigering kinderen te laten inenten). Dit konservatisme is gedeeltelijk af te leiden uit het statische milieu waarin deze levensstijl is blijven bestaan, en gedeeltelijk uit de zeer zware calvinistische oriëntering.

Politiek leidt dit vaak tot een zeer 'rechtse' stellingname; men is zeer nationalistisch, vóór een krachtige handhaving van het gezag, maar overigens tegen allerlei staatsbemoeienis. Oudedagsvoorzieningen, verzekeringen, de hele welvaartsgedachte wordt afgewezen; de idee van het partikulier initiatief staat hoog in het vaandel geschreven, ook in zaken als armenzorg. Werken is goed voor een mens, het zweet des aanschijns is een erezaak, voor het overige dient in lijdelijkheid te worden afgewacht of men al dan niet uitverkoren is. Er wordt zeer streng de hand gehouden aan de zondagsheiliging. In het dagelijkse leven valt een zekere tweeslachtigheid op: het geestelijke leven en het zaken doen zijn in de praktijk gescheiden: men is tegen de moderne communicatiemiddelen, omdat die de mensen het hoofd op hol brengen, maar de Boerenbond wordt druk bezocht en de vakpers uitstekend bijgehouden. Men betracht in sommige opzichten de uiterste soberheid, maar moderne landbouwmachines en auto's zijn onverdacht. Er is grote aandacht voor stijging op de maatschappelijke ladder en een sterke binding aan aardse goederen, voor zover het in de sfeer van de noeste arbeid blijft en voor investering wordt gebruikt.

Maar er is een grote terughoudendheid ten opzichte van consumptie; luxe goederen worden afgewezen, meedoen aan de mode wordt niet gewaardeerd. Op zondag dossen de vrouwen zich rijkelijk uit, maar in de traditionele klederdacht met de bijbehorende sieraden die van moeder op dochter overgaan.

De vrije tijd wordt doorgebracht thuis rond het harmonium, in de (gescheiden) zangvereniging of ander verenigingsleven of met bezoek aan familieleden en kennissen. Alleen bij dat soort gelegenheden wil er nog weleens een borreltje op tafel komen. Het gezin wordt gekenmerkt door een traditionele rolverdeling. Anti-konceptie is nog steeds streng verboden; de zwarte kousenfamilies onderscheiden zich nog steeds door grote kindertallen.

Sport en ander werelds vermaak, zoals kaarten en dobbelen, worden beschouwd als des duivels, ook film en romans worden niet gewaardeerd, op een enkel speciaal voor de verkondiging van de Boodschap geschreven werk na.

Verre vakanties worden niet ondernomen, omdat men dan de vertrouwde geestelijke begeleiding zou moeten missen, Om dezelfde reden wordt nauwelijks

aan weekend-recreatie gedaan, zelfs niet van de meest ingetogen sport.

De zondagsviering geeft weleens aanleiding tot irritatie binnen de huiselijke kring. Tegenwoordig is er onder het talrijke kroost ook een meer algemeen verzet tegen deze strenge levenswijze. Er is ook wel verandering te bespeuren: ook hier doet de televisie zijn intrede, alleen veel later. De jongeren komen via school en anderszins aan informatie omtrent de grote wereld. De traditionele beslotenheid heeft dan ook zijn langste tijd gehad.

5.2. De oude volksbuurt

Binnen de begrenzing van de volksbuurt — het type van oudere arbeidersbuurten dat zich van andere onderscheidt doordat het tot op zekere hoogte de kenmerken van een buurtgemeenschap vertoont — handhaaft zich een levensstijl. De bewoners behoren veelal tot de laagst betaalden. In veel gevallen heeft men wel geregeld, soms vast werk, hetzij als arbeider, hetzij als employé, maar 'leven van de steun' wordt ook geen schande gevonden. Wat echter voor deze levensstijl van doorslaggevend belang is, is niet het behoren tot een bepaalde inkomenscategorie, maar het feit dat men in het algemeen zeer laag of helemaal niet geschoold is.

Het leven in deze buurtgemeenschappen vertoont trekken van een subcultuur: in zijn meest uitgesproken vorm is er sprake van een sterk kollektief waarden- en normenpatroon. Eén aspect daarvan is de geringe beslotenheid van het kerngezin en in de plaats daarvan de veelvuldige en intieme interactie tussen de buurtbewoners; de hele buurt leeft mee met elkaars lief en leed, de onderlinge hulpvaardigheid is groot: er wordt boodschappen gedaan voor bejaarden, die dan ook lang hun eigen huishoudinkje blijven houden, bij verjaardagsvisite worden stoelen van de burens geleend, etc.

Naar binnen toe is een effectieve sociale controle. Er is een duidelijke druk om 'gewoon' te doen, en wie, naar boven of naar beneden toe, uit de toon valt ligt eruit.

Ook de vrije tijd wordt in elkaars gezelschap doorgebracht, de vrouwen met elkaar, de mannen met elkaar en opgeschoten kinderen op straat. Over de invulling van die vrije tijd bestaat grote overeenstemming: het is voor iedereen duidelijk dat 'ons soort mensen' niet bridget maar klaverjast, dat men elkaar niet op de tennisbaan, maar op het voetbalveld moet zoeken. De duivenbond en de hengelsportvereniging leiden een bloeiend bestaan.

Onmisbaar element in het leven is het buurtkafé, waar aardig wat wordt omgezet aan bier, ouwe klare en vieux, en voor de vrouwen bessenjenever.

Deze gemeenschappelijkheid is er ook in de kijk op 'de maatschappij'. Opvallend is het ontbreken van de vooruitgangsmoraal die zo typerend is voor de burgermentaliteit.

Voor een deel is hier sprake van een meer 'authentieke' stellingname: werken voor je centen is prima, maar harder werken wordt gezien als uitsloverij. Er zijn nog wel meer belangrijke dingen in het leven.

Anderzijds komt deze stellingname vaak voort uit het realistische besef dat de eigen kansen om vooruit te komen gering zijn, door maatschappelijke omstandigheden, eigen ongeschooldheid of het simpele feit dat men te oud is.

Dat leidt ertoe dat de aspiraties ten aanzien van de toekomst, zowel de eigen als die van de kinderen, niet veel hoger liggen dan wat men werkelijk verwacht. Het niveau van het onderwijs dat de kinderen genieten, ligt vaak dan ook niet veel hoger dan dat van hun ouders, en is in elk geval niet voldoende om werkelijk betere kansen in de maatschappij te hebben. Ondanks de lage aspiraties blijft er vaak wel een diffuus gevoel van onbehagen ten opzichte van de maatschappij hangen. Een zorgelozer versie van dit lage aspiratieniveau is de tegenstelling: 'Geen zorgen voor morgen, leef bij de dag'.

Voor de konsumptiepatroon heeft dit tot gevolg dat uitstel van bevrediging nauwelijks een waarde is die telt: van sparen word je niet wijzer, dus pluk de dag.

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat het bezit van duurzame huishoudelijke goederen niet veel lager ligt dan in hogere inkomensklasse. Voor een deel van de goederen is dit juist terug te voeren op het lage inkomen: de veelvuldige aanwezigheid van fietsen en bromfietsen hangt samen met de betrekkelijke afwezigheid van auto's; die van wasmachines en elektrische naaimachines is te verklaren uit de duurte van de wasserij, respectievelijk konfektiekleding, vooral in gezinnen met meer kinderen. Goederen die in de burgercultuur langzamerhand als noodzakelijk ervaren worden, zoals stofzuigers en koelkasten, ontbreken hier evenmin, maar hebben toch nog steeds het karakter van luxe artikelen, dat wil zeggen dat ze niet gekocht worden omdat men ze zo noodzakelijk vindt, maar omdat men ze gewoon wil hebben. Opmerkelijker is het wijdverbreide bezit van echte luxe goederen zoals kleurentelevisies, kassetterekorders, fototoestellen, enz.

De hoge uitgaven die hiermee gepaard gaan blijken vaak tamelijk ongepland gedaan te worden. Vaak moet de aankoop zelfs op afbetaling worden gedaan. Dit drukt dan op de post 'primaire consumptie': eten, kleren, etc. Wat het naakte weekloon dan niet kan opbrengen, wordt aangevuld met overwerk, zwart uitbetaalde klusjes, bijwerken van vrouw en grotere kinderen.

Men blijkt zich dus luxe goederen aan te schaffen ondanks de hoge kosten in potentiële vrije tijd en energie, en ondanks het feit dat hierdoor ook in de primaire sfeer meer geld moet worden uitgegeven dan nodig is. Met een zo beperkt budget kan men immers nooit profiteren van 'meer voor minder geld'-aanbiedingen. Tijd om rustig prijzen te vergelijken of om naar een verder weg gelegen, maar goedkopere winkel te gaan is er niet voor een huisvrouw die erbij werkt. Nu rekent men ook niet zoals de echte burger doet: als men naar een Cash en Carrywinkel gaat, geeft men vaak erg veel geld uit aan niet strikt noodzakelijke dingen, zoals bierworst en andere borrelhapjes. Om de gezondheid van het voedsel maakt men zich niet al te druk. Dat men naar zo'n Cash en Carrywinkel gaat, is vaak evenzeer om de grotere toegankelijkheid en de minder officiële sfeer van een dergelijk bedrijf als om goedkoop uit te zijn.

Een verklaring voor de opofferingen die men zich getroost om zich van luxe goederen te voorzien, kan zijn dat men, vooral in de tijd waarin de koopkracht van de laagstbetaalden flink omhoog ging, de kans zag om ook eindelijk 'eens mee te gaan doen' aan de welvaart.

Juist dan is het zo moeilijk om weerstand te bieden aan allerlei 'verborgen verleiders'. Enerzijds is men zeer gevoelig voor visueel gerichte reclame: niet het gedrukte woord, maar mooie plaatjes en STER-reklamespots. Anderzijds koopt men vaak om sentimentele redenen: een echtgenoot maakt de ruzie goed door voor zijn vrouw een mooie schemerlamp te kopen, een huisvrouw koopt een elektrische haarkrulset omdat ze zich triest en lusteloos voelt. Vaak is het zo weer kapot ook.

Daarentegen is de post voor meer 'immaterieel' gerichte consumptie: lectuur, kursussen, lidmaatschapsbijdrage, erg klein. Ook aan verzekeringen wordt nauwelijks geld uitgegeven. Voor de vakantie is er meestal geen geld.

In de sektor 'duurzame consumptiegoederen' is de typische volksbuurter dus niet terughoudender dan een ander. Voor een deel zal dit met zijn 'pluk de dag'-mentaliteit te maken hebben. Verder vervult deze relatief hoge consumptie ook de functie van compensatie: de vishengel en de kleurentelevisie als tegenwicht tegen het vage onbehagen, de economische onzekerheid en het slechte huis, dat de moeite van het opknappen toch niet waard is. Het gevoel de maatschappelijke boot gemist te hebben houdt echter ook in dat men zich spiegelt aan andere groepen. Vaak blijkt men zich er ook wel van bewust te zijn dat men het doet met een 'tweederangs'-levensstijl.

5.3. De opzichtigers

Deze levensstijlgroep is vooral te vinden onder zakenlieden van middelbare leeftijd, die op een nogal spektakulaire manier geslaagd zijn in het leven. Hun

karrière heeft zich veelal niet langs de traditionele wegen bewogen. Ze hebben meestal geen langdurige scholing gehad; het zijn de echte 'self-made men', met een overmaat aan dynamiek, een gezond zakeninstinct en een fijne neus voor 'het gat in de markt'. Men vindt in deze levensstijlgroep rijkgeworden handelaren en winkeliers, bijvoorbeeld in auto-accessoires, bouwmaterialen en doe-het-zelf-artikelen, aannemers en ook wel ietwat dubieuze exploitanten van 'nette' bordelen en speelautomatenhallen.

Hun opvattingen over wat zakendoen is, zijn veelal dan ook aan de ruime kant: hun bezigheden liggen bepaald niet in het kriminele vlak, maar ze zijn altijd de eersten die de mazen in de belastingwet ontdekken.

Een typische vertegenwoordiger van deze groep, overigens een zeer gezellig mens met een vlotte babbel, is dan ook over zijn zakelijke bezigheden niet bijzonder mededeelzaam. Maar hij zal niemand iets in de weg leggen, want iedereen moet zijn brood verdienen. Deze individualistische inslag uit zich in een politiek liberale houding. Wat de ekonomie betreft is 'leven en laten leven' zijn motto, in andere dan ekonomische zaken is er een duidelijke neiging naar rechts: hoe tolerant hij ook is, luiheid en gebrek aan initiatief zijn de pest voor dit land, vindt hij en van mensen die niet van aanpakken houden moet hij niets hebben. Maar hard werken moet beloond worden. Zijn konsumptiepatroon is erop gericht de vruchten van zijn inspanningen te plukken en zijn maatschappelijk sukses uit te dragen op een zeer in het oog lopende manier. Daarbij is wel het benodigde geld aanwezig, maar meestal geen bijzonder ontwikkelde smaak, want in de subtiliteiten van stijl en vormgeving heeft hij zich nooit bijzonder verdiept. Het resultaat is veelal dan ook een nogal spektakulaire vertoning: Hijzelf valt op door zijn kleurige stropdas en de ietwat slobberige snit van zijn pak. Zijn vrouw is nog altijd een verschijning: nadrukkelijk gekapt, een bontjas, veel sieraden en make-up.

Wat hun auto's betreft zoeken ze het ofwel meer in een grote Mercedes, ofwel in een dandy-achtig sportwagentje, altijd opvallend van tint, desnoods tweedehands. Ze wonen in een kapitaal vrijstaand nieuwbouwhuis met tuin rondom. De inrichting is overwegend klassiek: veelkleurige bloempatronen, veel bijzettafeltjes, veel snuisterijen, schemerlampen en souvenirs. Ook is er een huisbarretje. Als de financiën het toelaten zijn er ook een zwembad en een sauna aanwezig.

De inbouwkeuken is van alle gemakken voorzien en eveneens in klassieke stijl uitgevoerd: de kastjes hebben de halfronde vorm van staldeurtjes al dan niet in echt hout uitgevoerd, met koperen hengsels. Ook de afzuigkap is naar boven toe met koper bekleed, zodat het op een echte schouw lijkt. Niet alleen hier, ook in de rest van het huis wemelt het van de technische snuffjes, alles is automatisch en van een afstand te bedienen, en het hele huis is op een professionele manier tegen inbraak beveiligd.

Hij heeft geen hoge opleiding, maar kan overal over meepraten. Met zijn zelf ontwikkelde inzichten wil hij nog weleens pronken als hij wegens een zakelijk suksesje zijn relaties een etentje aanbiedt. Hij spreekt een moeilijk woord dan weleens verkeerd uit, maar er is niemand die het merkt. De waardering voor intellectuele prestaties is toch niet hoog in hun kringen; het zijn allemaal jongens die het gemaakt hebben dankzij hun eigen gewiektstheid. Bij dit soort gelegenheden kijkt men niet op een paar guldens, want ze houden van het goede der aarde. Na afloop bezoeken ze een diskrete klub van een relatie.

Ook in de vrije tijd wordt het sukses zeer ostentatief uitgedragen: op vrije dagen is hij, gehuld in sportieve vrijetijdskleding en met schipperspet, te vinden op zijn luxe kajuitzeiljacht, voor de langere vakanties gaat hij naar zijn tweede huis aan de Costa Brava. Zijn kinderen zijn op judo en voetbal, zelf doet hij aan sport niet veel, zijn lichaamsbeweging strekt zich niet veel verder uit dan het dagelijks ommetje met de poedel van zijn vrouw. Cultuur is aan hem niet besteed: zijn voorkeur ligt meer in het materiële vlak.

5.4. De Avenue-isten

Ze zijn op zijn minst een eindje in de dertig en maatschappelijk goed geslaagd: hij heeft betrekkelijk vlot een uitstekende baan gekregen met veel bewegingsvrijheid, en zijn vooruitzichten zijn misschien niet spektakulair, maar in elk geval bepaald rooskleurig te noemen. Ze zitten in de hogere inkomensgroepen en zijn uit de zware financiële lasten van de eerste tien huwelijksjaren. Nu de kinderen wat groter zijn heeft zij ook weer een part-time functie kunnen nemen in haar oude beroep.

Ze kunnen zich dan ook heel wat permitteren en genieten daar met volle teugen van.

Met de maatschappij om hen heen hebben ze voornamelijk aangename ervaringen: met behulp van een behoorlijke opleiding die ze van thuis hebben meegekregen hebben ze in de voorbije jaren ten volle van de economische vooruitgang kunnen profiteren. Ze vinden dan ook dat de regering maar snel de nodige maatregelen moet nemen om de economie weer gezond te maken. Natuurlijk bestaan er onrechtvaardige toestanden, in de Derde Wereld bijvoorbeeld en misschien zelfs in Nederland nog wel, waar iets aan gedaan moet worden, maar een eerste vereiste daarvoor is dat de economie weer gaat draaien. Ze zijn overigens allerm minst blind voor de kwalijke neveneffecten van economische groei: de vervuiling van de natuur en het verloren gaan van allerlei goede en gezellige dingen van vroeger zijn zaken die hen wel bezighouden. 'Een gezond bedrijfsleven in een gezond milieu' is dan ook de kreet die hen op het lijf geschreven is. Als de economie de kans krijgt zich te herstellen, kan iedereen die dat wil zijn grotere of kleinere talenten weer inzetten. Want toegegeven, ze hebben de wind in de afgelopen jaren behoorlijk mee gehad, maar ze hebben er al die tijd ook hard voor gewerkt!

Individuele ontplooiing en individuele bezitsvorming zijn zeer fundamentele waarden in hun denken. Wat het laatste betreft: ze zijn nooit bang geweest om veel geld uit te geven; door handig om te gaan met hypotheek, vormen van fiscale aftrek en de fluktuatie van de rentestand hebben ze een fraai huis kunnen kopen. Ook worden er nog weleens wat aandeltjes aangeschaft als appeltje voor de dorst. Het huis betekent overigens meer dan alleen maar een lukratieve belegging van het geld: het is de basis en het middelpunt waarom het gezinsleven draait. In hun uitgavenpatroon nemen het huis en de ruim bemeten tuin daaromheen dan ook een centrale plaats in: weliswaar getuigen de kleding en de auto van geld en goede smaak, maar het middel waarmee ze hun identiteit naar de buitenwereld uitstralen is hun huis. Het kan een nieuwbouwbungalow zijn of een riante, onder leiding van een bekend architect professioneel verbouwde villa. Aan de inrichting is eveneens professionele zorg besteed: er zijn een binnenhuisarchitect en een tuinarchitect aan te pas gekomen. De spullen komen van De Bijenkorf en Metz en Co., en er worden zelfs kunstvoorwerpen aangetroffen. Het resultaat is een harmonieus en esthetisch verantwoord interieur.

De stijl waarin het is uitgevoerd varieert met de tijd, want de Avenue-ist is zeer trendgevoelig, dat wil zeggen: hij kijkt af van de bekende 'betere' woonbladen en fungeert zelf naar beneden weer als 'trendsetter'. Blijvend is de voorkeur voor natuurlijke en dus dure materialen, zoals hout, leer, plavuizen en baksteen. Als trend is de nostalgie-golf nog lang niet uitgewoed, een onmiskenbaar verlangen naar een besloten en veilige binnenwereld. Maar wat de volgende trend ook zal zijn, het zal nooit schokkend zijn, nooit pijn doen aan de ogen, het zal altijd gekenmerkt worden door mooie materialen, een verantwoorde vormgeving en een hoge aanschafprijs.

Essentieel voor deze levensstijlgroep is het intense plezier dat zij aan dit alles beleven. Tegen de aanschaf van allerlei energieverbruikende apparatuur bestaat in het geheel geen bezwaar, want het gemak dient de mens. Typerend is dan ook de inbouwkeuken, geheel compleet met afwasmachine, was- en droogkombinatie, koelkast, oven, fornuis en afzuigkap, uitgevoerd en afgewerkt met hardhout.

Wat er niet ingebouwd kan worden, staat er bovenop: een keur van kleine huishoudelijke apparatuur. Van het hoge energieverbruik dat hiermee gepaard gaat wordt geen probleem gemaakt, het is immers goedkoop en als het schaars wordt, zal de prijs vanzelf wel verhoogd worden. Ook leidt de zeer ruime materiële welstand niet tot schuldgevoel ten opzichte van minder bedeelde landgenoten. Er wordt zelfs wat argwanend en met een onmiskenbare geringschatting tegen hen aangekeken. Niet dat deze levensstijlgroep uitgesproken 'rechts' of 'konservatief' is, ze zijn in alle opzichten van het woord liberaal, dat wil zeggen in het algemeen vrij tolerant en uitgesproken individualistisch. Niet alleen aan materiële consumptie, maar ook aan individuele ontplooiing en vorming op een breed terrein wordt behoorlijk wat geld besteed: schilderlessen voor mevrouw, een yoga-kursus voor allebei, hockey en balletles voor de kinderen.

Maar hoezeer de nadruk ook ligt op het individuele karakter van deze ontplooiing, en de individuele levensstijl die ermee wordt uitgedrukt, ook in dit opzicht zijn ze uitermate trendgevoelig. Er bestaat in hun kringen vrij algemeen een bepaalde 'lichaamskultus', die onder andere tot uiting komt in een (niet te wilde) aandacht voor sex en in de belangstelling voor min of meer 'alternatieve' geneeswijzen. Ook heeft men in het algemeen belangstelling voor kunst, maar bezoekt altijd het stuk waarover juist druk gediskussieerd wordt en leest bij voorkeur romans van de schrijver die zojuist een prijs heeft ontvangen, koopt een bepaald soort prenten op het moment dat ze 'in' beginnen te raken maar nog net betaalbaar zijn, en leest de Avenue om tijdig van alles op de hoogte te zijn.

5.5. De nieuwe vrijgestelden

Hun voornaamste kenmerk is dat ze progressief zijn en gearriveerd tegelijk, het laatste ondanks hun vrij jonge leeftijd. Ze verdienen flink wat meer dan de gemiddelde arbeider, en hebben bovendien vrij comfortabele banen met veel vrijheid, een grote sociale zekerheid en een behoorlijk hoog maatschappelijk aanzien. Typische werkkringen zijn het hoger beroepsonderwijs, de universiteit, de dienstensektor en het maatschappelijk werk.

Hun stemgedrag is progressief, en daar blijft het niet bij: naast hun gewone baan zijn zij druk doende in politieke partijen, kommitees en krèches. Ze stellen zich solidair op met de sociaal zwakken, maar boze tongen beweren wleens dat ze zich namens de gewone man met alles bemoeien maar hem uit alle organen verdringen; dat ze zijn belangen eigenlijk nauwelijks kennen, omdat de gewone mensen vaak geneigd zijn om een stapje terug te doen voor deze vlot van de tongriem gesneden progressieve intellectuelen.

Maar ze bedoelen het goed en zijn via de progressieve opiniebladen uitstekend op de hoogte van hun zaakjes.

In hun consumptiepatroon zijn ze zeer bewust. Ze behoren dan wel zo langzamerhand tot de maatschappelijk geslaagden, maar doen toch mooi niet mee aan de dolgedraaide consumptiemaatschappij. Maar ja, nu het leven zo druk is geworden en je enorm moet organiseren om tijd voor alles te maken, is een beetje comfort toch wel plezierig en wil je ook niet elke avond gezeur aan je hoofd van allerlei huisgenoten die je niet zelf gekozen hebt. Veel nieuwe vrijgestelden-huishoudens bewonen dan ook tamelijk riante panden. Het moet wel een vooroorlogs huis zijn, niet zo'n betonnen kijkdoos in een van die steriele buitenwijken, waar trouwens nooit iemand je op komt zoeken. Nu moet er aan zo'n oud huis meestal wel het een en ander opgeknapt worden, maar een hypotheek van 125% is van hun salaris wel te betalen.

Voordat er aan de verbouwing begonnen wordt, is er wel heel wat uurtjes met een bevriende architect gepraat, want je huis is toch de uitdrukking van een heel persoonlijke levensstijl: een kamer voor de kinderen om rustig te kunnen spelen, twee kamers voor de respektievelijke echtlieden om zich apart te kunnen terugtrekken. Bovendien moet er een ruimte zijn waar logees zich helemaal op hun gemak kunnen voelen, en die zijn er nogal eens: ze nodigen

vaak mensen uit want er is plaats genoeg in het huis en in de tuin.

Het nieuwe-vrijgesteldengezin is vrij klein: twee kinderen meestal en soms hebben ze er een geadopteerd die in zijn eigen verre land nauwelijks kansen gekregen zou hebben. Met die kinderen, alle nevenactiviteiten en de halve baan van de vrouw des huizes is het wel een heel geregeld om alles voor elkaar te krijgen. Gelukkig hebben ze een wat oudere mevrouw kunnen vinden die tussen de middag de kinderen opvangt en ook nog wat werkjes in huis doet. Ze geniet erg van de kinderen en kan bovendien het geld goed gebruiken. Aan een tweede auto is op een gegeven moment niet meer te ontkomen, maar omdat ze toch niet in zo'n prestige-kar reden is dat nog wel te betalen.

Ze moeten trouwens helemaal niets van prestige hebben: liever een spijkerbroek dan een net pak, niet omdat dat in prijs nog wat uitmaakt tegenwoordig, maar die zit veel lekkerder. Wel zijn ze in hun kleding tamelijk modegevoelig. Maar je zult de jonge vader nooit zien in een opzichtige outfit, hij beperkt zich tot weliswaar bewust bij elkaar gekozen maar stevige en praktische kleding: een spijkerhemd, een schipperstrui, een ribbroek. Zijn vrouw loopt er overdag net zo bij, maar eigenlijk houdt zij best van mooie kleren, als ze maar niet truttig zijn. Ze is dan ook geregeld in een boetiek te vinden. Ook aan leuke kinderkleren geven ze veel geld uit.

Wat die twee auto's betreft: als het even kan, laten ze die staan: op de fiets naar het werk is veel gezonder, als het kan tenminste, maar vaak kan het wel, want deze subcultuur speelt zich hoofdzakelijk in de grote stad af, daar waar een universiteit en een hoogwaardig dienstenapparaat gevestigd zijn, en bovendien op cultureel gebied wat te beleven is. Op een enkeling na, die het niet meer ziet zitten en zich op het platteland aan zijn tuin gaat wijden, woont de typische nieuwe vrijgestelde in een wat betere, vooroorlogse grotestadswijk of in één van de groene dorpen in de buurt van de stad. Hij profiteert volop van de voordelen van de grote stad: zijn cultuurconsumptie is hoog, ook avantgarde.

In sommige opzichten geven de nieuwe vrijgestelden dus niet minder geld uit dan mensen met een minder uitgesproken konsumptieentaliteit, maar besteden ze het wat anders: geen Mercedes maar een Eend, geen nieuwbouwhuis maar een vóóroorlogs, geen nieuwe konfektie-meubels maar gave oude, of zelfs antieke, geen kleurentelevisie maar een dure geluidsinstallatie. In sommige opzichten is er zelfs sprake van een loffelijke poging tot soberheid: zo zullen ze niet zomaar allerlei energieverslindende huishoudelijke apparaten kopen en één vleesloze dag in de week houden. Sommige goederen worden wel aangeschaft maar selectief gebruikt: ze zullen een vrij bewust gebruik van hun auto's maken, en op de VPRO en de aktualiteiten na zien ze haast nooit televisie.

Toch is het niet altijd even eenvoudig om te bepalen wat er aangeschaft mag worden en wat niet: zij ervaren een uitdrukkelijke spanningsrelatie tussen hun maatschappelijk bewustzijn enerzijds en hun progressieve opvattingen over het huishouden en de plaats van de vrouw daarin anderzijds, die leiden tot de wens om het huishouden zo snel en makkelijk mogelijk te doen. Ze zijn dan toch geneigd om het huishouden op een aantal punten te automatiseren, ook al omdat ze 's avonds knap moe zijn en de afwas van de hele dag dan niet bepaald meer aanlokt.

Maar het is kenmerkend voor deze levensstijlgroep dat ze altijd met een schuldgevoel blijft zitten: tegenover hun vrouw als ze hun maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel laten prevaleren, en tegenover de maatschappij als ze het emancipatiestreven van hun vrouw de voorrang geven. Alles bij elkaar is hun konsumptiepatroon tamelijk selectief, maar het niveau daarvan vrij hoog.

5.6. De kritische studenten

Zij zijn de moderne variant van wat vroeger de 'Pleiners' heette: de relschoppers vanuit een intellectuele maatschappij-analyse, geïnspireerd door marxisme en anarchisme. Ze volgen een hogere opleiding, bij voorkeur in een

van de sociale wetenschappen, en zijn daarnaast behoorlijk thuis in literatuur van beschouwelijke en filosofische aard. Hier bloeiden in de late jaren '60 de alomvattende maatschappij-analyses en de grote gedachten omtrent de nieuwe samenleving. Hier werd Provo geboren en werd het internationale studentenverzet meebeleefd. Maar ook zij zijn ten prooi gevallen aan de algemene matheid van de jaren '70.

De brede visie is een beetje in de versukkeling geraakt. Het borrelt niet meer zo van discussieavonden en demonstratieve meetings. Voor zover men zich nog met de kapitalistische maatschappij en haar uitwassen bezighoudt, ligt het aksent op de milieuproblematiek en het feminisme. Verder is er in het algemeen veel aandacht voor psychologische items ('jezelf zijn'). Toch probeert de kritische student in zijn dagelijks levenspatroon nog wel een kritische visie op de maatschappij uit te dragen. Nu is hij door zijn krappe behuizing (hij woont op kamers of een etage in een studentenstad) en zijn eveneens krappe financiële positie niet eens in staat om mee te doen aan de konsumptiekermis, maar dat zou hij ook helemaal niet willen. Het geld dat hij heeft, geeft hij zeer selectief uit: als het even kan bouwt hij zijn kamerinrichting op uit tweedehandsmeubilair, planken-met-stenen-konstrukties en veilingkisten. Als hij eigen kookgelegenheid heeft, is dat vaak gemeenschappelijk met andere mensen, en ook dan worden de benodigde apparaten tweedehands aangeschaft en bovendien gemeenschappelijk. Aan kleren geeft hij evenmin veel geld uit: hij geeft de voorkeur aan praktische, sterke en betaalbare kledij en vindt het niet erg dat hij dan bij massakonfektie uitkomt; daarom zijn spijkerbroek, flanelen overhemd en zeiljack de ideale dracht voor hem. Voor zover er een neiging is naar meer fantasievolle kledij wordt het gezocht in het eigenhandig versieren van gekochte spullen, in kleding uit Indiaboetieks of in het zelf maken. Een zelfgebreide trui met allerlei ingewikkelde en kleurige motieven verschaft in deze groep wel een zekere status.

Ook buiten de sfeer van de primaire levensbehoeften is er vrij grote overeenstemming over de manieren waarop geld wel en niet besteed mag worden. Zo wordt er in het algemeen veel geld uitgegeven aan allerlei kulturele geneugten (met de betere bioskoop voorop), aan boeken, ook wel aan buitenshuis eten, maar weer niet aan dure drank. Eenvoudige landwijn, liefst uit het vat, is de typische drank van deze levensstijlgroep.

Kwaliteit is in het algemeen geen gezochte eigenschap; spullen worden beoordeeld op hun direkte gebruikswaarde. Een uitzondering hierop is de HiFi-stereo-installatie met alles erop en eraan, die een duidelijke statusverschaffer is. Dit hangt samen met het feit dat ook in deze levensstijlgroep muziek een zeer belangrijke plaats inneemt, dat wil zeggen niet de 'weggooi-pop' van de jaren '70, maar de meer pretentieuze intellectuele underground, die tegenwoordig eigenlijk niet meer gemaakt wordt. Niet alleen de mentaliteit maar ook de muziek van deze levensstijlgroep dateert uit de jaren '60.

Geld uitgeven aan comfort is nogal verdacht. Reizen met het openbaar vervoer wordt normaal gevonden. Als iemand zich al niet belachelijk maakt met het bezitten van een auto überhaupt, dan mag het toch zeker niet meer zijn dan een Eend of Renault 4. Wie die auto wast of anderszins onderhoudt, staat helemaal voor gek. Een dure sportfiets is daarentegen een artikel dat zijn eigenaar wel weer een status verschaft, en daar mag ook best enig onderhoud aan gepleegd worden. Een fietsvakantie is het in deze kringen helemaal, maar ook wel liften of met zijn heel velen in een auto. Als vakantieerland is Frankrijk de onbedreigde nummer 1, maar verder is de vakantiebestemming nogal aan mode onderhevig: Afghanistan en Nepal zijn alweer een tijdje uit, Noorwegen en Engeland daarentegen doen het erg goed. Een paar jaar geleden ging je niet naar Griekenland, Portugal of Spanje, maar tegenwoordig kan dat weer.

Zoals gezegd heeft de gemiddelde student niet eens geld om zich een riant konsumptiepatroon aan te meten. Toch verbetert na een aantal jaren zijn financiële positie zich meestal wel. Ook dan is er een bepaalde regelmaat te ontdekken in de aanschaf van nieuwe artikelen: men lift niet meer maar gaat met de trein, of koopt toch soms wel een tweedehands auto, op vakantie kampeert

men niet meer maar betreft een eenvoudig hotel, en het aantal vakanties per jaar neemt toe. Zo is bijvoorbeeld een extra weekje Wadden een frekwent voorkomend verschijnsel, en met Pasen komt men zijn halve kennissenkring tegen in Parijs.

Hoe diep ingeworteld deze konsumptiementaliteit, of zo men wil de sociale controle in deze levensstijlgroep is, blijkt meestal wanneer de financiële positie zich ineens structureel wijzigt, bijvoorbeeld door afstuderen: elke aankoop die buiten het overeengekomen consumptiepatroon valt, vooral als die voor de langere termijn gedaan wordt (zoals een huis) wordt voorafgegaan door discussies met de hele kennissenkring en van een uitgebreide ideologische rechtvaardiging voorzien. Maar men houdt nog lange tijd last van een zachtjes knagend schuldgevoel.

5.7. De bio-dynamicici

Het meest essentiële kenmerk van deze groep is hun afwijzing van de consumptiemaatschappij met al zijn verspilling en vervreemding. Dit is de subcultuur van de welvaarts kinderen die alles al gehad hebben. Zij associëren het huidige consumptiepatroon alleen nog met de negatieve gevolgen voor de grondstoffen, het milieu en de kwaliteit van de menselijke relaties. Toch zijn ze niet zo geneigd om op de barrikaden te klimmen ter bevordering van een andere konsumptiementaliteit. De meest typische bio-dynamicici trekken zich terug: zij hebben de stad, consumptieparadijs bij uitstek en toppunt van individualisme en vervreemding van de natuur, voor het platteland verruild en beginnen daar helemaal opnieuw. Ze zoeken een oude boerderij met een lapje grond, zetten daar met een aantal mensen een bedoeninkje op en proberen te leven vanuit de gedachte aan het leven als totaliteit: de mens en zijn milieu als onderdelen van een evenwichtige kringloop. 'Hou het klein' is daarbij het parool, waarbij maar één uitzondering wordt gemaakt: het moderne kleine kerngezin kan hun goedkeuring niet zo wegdragen. Typische bio-dynamicici wonen vaak bijeen in een of andere vorm van kommune.

Behalve op het relationele vlak is bij hen echter menselijkheid synoniem met kleinschaligheid, waarbij het kleine wordt vertaald in het streven naar zelfvoorziening. Voor zover ze zichzelf niet kunnen bedruipen, zijn ze op een kleine omgeving georiënteerd. Zo wordt geprobeerd zo min mogelijk producten te gebruiken die van ver moeten komen. Er wordt in principe geleefd van wat de grond en het vee op het bedoeninkje opbrengen. Ook de mens vormt in deze kringloop een schakel, mits hij zich aan allerlei beperkende regels houdt om het evenwicht niet te verstoren.

Sober, selectief en kollektief zijn dan ook de trefwoorden waarmee het consumptiepatroon van de leefgemeenschap gekenmerkt kan worden.

Ondanks dat doet het wel genoeglijk aan. Het erfje, waar geiten, kippen en kinderen in volledige harmonie met elkaar rondscharrelen, biedt de ouderwets gezellige aanblik van een boerenerf. De bewoners, die de soberheid ook in hun uiterlijke verschijning doorvoeren en thuis op klompen lopen, maken het beeld compleet. Ze zijn allemaal druk in de weer met de beesten, de groentetuin, het huishouden en elkaar.

Het huis is alleen met het werkelijk noodzakelijke bemeubeld, maar het ziet er erg knus uit: veel planten, poezen, zelfgeweven en -gehaakte kussens en kleden. De meubels zijn opgeknapt tweedehands of zelf getimmerd.

De keuken is hun trots, met planken vol eigen inmaak, maar hier blijkt wel dat hun afwijzing van de hoog-technologische maatschappij toch ook weer niet totaal is: hoewel tweedehands hebben ze een koelkast en vaak ook een diepvriesinstallatie, om de eigengekweekte groente en het vetgemeste varken (hoewel ze niet veel vlees eten) in te bewaren. Ook in andere opzichten is de afwijzing niet volledig: telefoon, en daarmee de mogelijkheid tot verwijding van de omgeving, wordt wel geaksepteed, zelfs is er soms een auto. Ook is het huishouden meestal niet helemaal zelfvoorzienend, maar wat ze nodig hebben (graan-

produkten, peulvruchten, fruit) wordt niet in de gewone supermarkt gekocht maar in biologisch-dynamische of andere alternatieve winkels.

Wat dit betreft zijn ze nogal streng: zo wordt de reformwinkel met argwanende ogen bekeken, aangezien dat toch een op winst gerichte onderneming is, die net als alle andere zijn waren aan de man probeert te brengen via weinig-zeggende, maar veelbelovende reclamekreten en aantrekkelijke verpakkingen. De echte bio-dynamici eisen uitsluitend ter zake doende informatie, een doelmatige verpakking en een reële, doorzichtige prijsvorming. Aan het gekochte, niet alleen voedingsartikelen maar bijvoorbeeld ook schoenen, worden hoge kwaliteitseisen gesteld.

Maar op het moment dat er dingen gekocht moeten worden, en dat begint al met het boerderijtje en de grond, moet er geld voorhanden zijn, en daarin schuilt een groot dilemma: hoe aan geld te komen als je niet wilt werken in het normale, dat wil zeggen grootschalige, vervuilende en vervreemdende productieproces? Aan de andere kant willen ze ook niet van armoede kreperen, hoe milieuvriendelijk dat ook is. De oplossing wordt vaak gezocht in de opzet van kleinschalige huisindustrietjes binnen de leefgemeenschap, in combinatie met de landbouw en veeteeltactiviteiten. Er wordt wel een aantal criteria gehanteerd: de produkten moeten uit ekologisch oogpunt acceptabel zijn, het moeten normale gebruiksartikelen zijn, het productieproces moet energie- en kapitaalarm zijn. Dat laatste wil in de praktijk zeggen dat de productie arbeidsintensief is, maar een dergelijke kleinschalige, ontspannen manier van werken past goed bij hun levensstijl. Toch lukt het ze wel aardig, om betrekkelijk buiten de konsumptiemaatschappij hun leven op te bouwen. Ze zijn zeer inventief waar het gaat om besparing op energie en grondstoffen en delen hun vindingen aan elkaar mee via blaadjes als dat van De Kleine Aarde (uiteraard gedrukt op recycled papier). Zo kunnen ze zonder stofzuiger, omdat ze een houten vloer hebben, die makkelijk te vegen is, of zeil. Ook maken ze vaak gebruik van ouderwets technisch vernuft: ze hebben een graanmolen, een boterkarn, een trapperkracht voor het aandrijven van andere mechanieken, een windmolen (waarvan de konstruktie overigens nog niet perfect is) en een houtkachel waarin afvalhout wordt gestookt. Een andere techniek om het huis warm te houden is wat nieuwer: het eigen afvalwater (van wassen e.d.) wordt door middel van zonne-energie verwarmd en in buizen onder de vloer door geleid.

Ook deze techniek is nog niet volmaakt, maar er wordt aan gewerkt en door middel van de genoemde blaadjes druk over gekommuniceerd.

De post medicijnen, make-up en schoonmaakmiddelen is bijzonder klein; ze gebruiken groene zeep voor de was en zichzelf, zoveel mogelijk kruiden in plaats van medicijnen en voorzover ze überhaupt make-up gebruiken is dat ook op basis van kruidenextracten en natuurlijke produkten. Kleding is tweedehands, zelfgeweven of zelfgebreid van eigengesponnen wol of uitgetrokken oude truien. Zulke kleding heeft tevens het voordeel dat ze niet gestreken hoeft te worden. Deze op de praktijk gerichte, probleemoplossende manier van denken is een typisch kenmerk van de bio-dynamici. Abstrakte, veelomvattende theorieën over de maatschappij hebben wat minder hun belangstelling.

Toch wordt er binnen de leefgemeenschap veel gepraat en geëvalueerd, zowel op het relationele als op het huishoudelijke vlak. Met de onvolkomenheden en de inkonsekwenties van hun eigen konsumptiepatroon weten ze zelf soms niet zo goed raad. Wanneer daar op gewezen wordt, van binnen- of van buitenaf, gaan ze weleens iets te nadrukkelijk in de verdediging. Relativeren is eigenlijk niet hun sterkste kant, en soms hebben ze een beetje weinig gevoel voor humor, maar dat maken ze weer goed doordat ze erg aardig zijn. Bovendien, zelfs al kunnen en willen ze zich niet helemaal van het gewraakte konsumptiepatroon losmaken, ze consumeren in elk geval erg bewust, zodat het in grote trekken wel beantwoordt aan hun doelstelling: sober, degelijk en doelmatig.

5.8. Slotbeschouwing

Wat betekenen de hier gepresenteerde levensstijlgroepen in het licht van wat in hoofdstuk 2 aan begrippen en theoretische aanzetten is aangedragen?

De pre- en postkonsumptieven kunnen gerekend worden tot de subkulturen, die zich buiten de dominante cultuur bewegen; de kritische studenten en de bio-dynamici meer in het bijzonder tot de tegenkulturen.

In de terminologie van hoofdstuk 2 vormen de hoogkonsumptieven onderscheidingen binnen de dominante cultuur. Vanuit deze optiek hebben de pre- en postkonsumptieven iets gemeenschappelijks, ondanks dat zij in de aangebrachte fasering uiterste posities innemen. De zwarte kousen en de bio-dynamici hebben gemeen dat zij een bepaald beginsel als leidraad nemen voor hun leefwijze en dat konsekwent doorvertalen in hun consumptiepatroon. Daarmee is niet gezegd dat de bio-dynamici zich ook werkelijk refereren aan de zwarte kousen. Daarvoor verschillen ze teveel. De bio-dynamici lijken zich eerder te refereren aan wat in het hoofdstuk 'voorgeschiedenis' aangeduid is als het oerbeeld van een pré-industrieel agrarisch leefpatroon. Men wil dicht bij de natuur staan, een wijze van bestaan die eenvoudig en overzichtelijk is.

De oude volksbuurters en de kritische studenten hebben vooral een 'on-', c.q. anti-burgerlijke houding gemeen. Ondanks de vele verschillen tussen deze beide groepen, lijken de kritische studenten zich in bepaalde opzichten te refereren aan de oude volksbuurters. Studenten hebben een voorkeur voor kamers of huizen in volksbuurten, bezoeken vaak buurtkafés, kopen dikwijls allerlei prullaria en tweedehands artikelen e.d. Ze voelen een bepaalde verwantschap. Maar deze consumptiegewoonten hoeven voor de studenten niet hetzelfde te betekenen als voor de oude volksbuurters. Studenten zien ze vaak als teken van anti-burgerlijkheid en in dat geval is er sprake van een 'Umwertungs'-proces.

De nieuwe vrijgestelden nemen een aparte positie in. Ze hebben vaak de mogelijkheden tot een hoogkonsumptieve levenswijze, maar hun maatschappelijk bewustzijn belet hen deze levenswijze zonder meer te volgen.

Zij zoeken het dan ook niet in het 'meer' of 'minder', maar in het 'anders'. Bij de hoogkonsumptieven zijn bepaalde elementen uit het dominante cultuurpatroon in versterkte mate aanwezig. Bij de opzichtigers is het vooral de 'conspicuousness', consumptie als teken van sukses, de statusgevoeligheid; bij de Avenue-isten de neiging tot esthetisering en de woonkultus.

De Avenue-isten kunnen een belangrijke referentiegroep worden, omdat de groep van middelbare leeftijd met een goed salaris en een hoge opleiding een steeds groter aandeel in de bevolking gaat innemen. Deze groep zou wel eens de levensstijl van de Avenue-isten kunnen overnemen.

Laten we tot besluit van dit hoofdstuk nog een keer naar voren brengen wat methodisch de rol van levensstijl-analyse in dit type rapport kan zijn. De groepen zijn niet uitputtend gebracht. Wat hun werkelijke invloed op andere groepen is, zou onderwerp van aparte meting moeten zijn. De groepen die hier zijn opgevoerd, worden van belang geacht omdat ze in hun gedrag en daarmee door hun consumptie iets uitdrukken van hun relatie tot de huidige samenleving, hun identifikatie ermee of hun protest ertegen. In het algemeen laten ze zien wat de symboolwaarde van de consumptiepatronen is. Consumptiepatronen zijn mede signalen. Wat ze signaleren aan identifikatie en aan alternatieve keuze kan helpen enig licht te werpen op wat als meer konstant en als meer veranderlijk in het huidige consumptiepatroon zou kunnen worden verondersteld.

Zo zou hun analyse erop kunnen wijzen, dat in het geheel van de verzorgingsstaat bepaalde in het begrippenhoofdstuk opgevoerde spreidingstendities hun voltooiing beginnen te naderen en bepaalde onderscheidingsstrevingen van groter belang beginnen te worden.

HOOFDSTUK 6: KNELPUNTEN

Inleiding

Uit de in de vorige hoofdstukken gegeven opsomming blijkt wel hoe de hoog-industriële samenleving uitmunt door het produceren van een goederen- en dienstenstroom van een omvang, zoals die nog niet eerder is aanschouwd. Door daarnaast een erbij passend distributiestelsel te ontwikkelen, slaagt men erin het geproduceerde goeddeels aan de man te brengen. Door deze gekombineerde operatie is de klassieke armoede, zolang een onvermijdelijk bijverschijnsel van onze samenleving, zo goed als verdwenen. Zou het kunnen zijn, dat de nieuwe overvloed, die oude kwalen heeft opgeheven ons nu toch weer konfronteert met nieuwe risico's?

Er zijn inderdaad gebieden, waarover in dit opzicht bezorgdheid wordt uitgesproken. Vandaar dat in de volgende paragrafen een beeld wordt gegeven van de relatie tussen consumptie en gezondheid, met een uitweiding over het roken en het drinken, over consumptie en de relatie met energieverbruik, milieu-aantasting en ruimtebeslag; en tenslotte over de mogelijke relatie van bepaalde aspecten van onze consumptie met de toestand in sommige landen in de Derde Wereld.

6.1.1. Gezondheid als probleem

Bij de beschouwing van de invloed die ons consumptieniveau op de gezondheid heeft, gaan we uit van de gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking thans, de eventuele veranderingen daarvan in de afgelopen jaren, en zoeken dan naar mogelijke of zekere relaties met de consumptie. Een probleem hierbij is, dat gezondheid slechts ten dele in cijfers uit te drukken is. De invloed van bepaalde consumptiegewoonten op de gezondheid staat niet vast. Er zijn statistische verbanden, maar het oorzakelijkheidskarakter is soms niet duidelijk.

Hoe meet men de gezondheidstoestand?

1. Aan het voorkomen van ziekten onder de bevolking.

Hierover zijn cijfers bekend van ziekten waarover aangifteplicht bestaat (b.v. sommige infectieziekten), ziekten waarvoor een bepaald registratiesysteem bestaat (b.v. sommige kwaadaardige gezwellen) en ziekten waarnaar direct onderzoek is gedaan (b.v. hart- en vaatziekten). De betrouwbaarheid van deze gegevens is echter diskutabel. De aangifteplicht betekent nog niet, dat aangifte plaats vindt, onderzoek naar het voorkomen van bepaalde ziekten blijft een onderzoek naar dubieuze representatieve steekproeven; de gegevens, vermeld op overlijdensformulieren zijn evenmin altijd betrouwbaar; met name geldt dit voor mensen die op hoge leeftijd sterven.

2. Aan het ziekteverzuim.

Deze cijfers hebben als indikator voor de gezondheid beperkte waarde, omdat ze slechts de beroepsbevolking betreffen. Die groep verandert ook nog, onder andere door de toename van het aantal werkende vrouwen (die een groter ziekteverzuim hebben dan mannen). Ook zijn de bestaande cijfers niet gedifferentieerd naar soort ziekte. Tenslotte is het de vraag hoe vaak thuisblijven ook ziek zijn betekent.

3. Met behulp van de gemiddelde levensverwachting.

Dit cijfer is de resultante van de afgenomen sterfte enerzijds en de toege-

nomen sterfte anderzijds. Afgenomen is bijvoorbeeld de sterfte door infectieziekten, toegenomen de sterfte door hart- en vaatziekten.

4. Via enquête-onderzoek.

Dit geeft een beeld van hoe mensen zelf hun gezondheid of ziekte beleven.

Hierbij komen we ook op het gebied van de geestelijke gezondheid. Hier stuiten we op twee problemen. Ten eerste ligt het antwoord op de vraag, wat geestelijk gezond en ongezond is, niet op ons terrein.

Bovendien zijn mogelijke verbanden met veranderingen in het consumptiepatroon veelal dermate complex en verweven met socio-ekonomische veranderingen, dat zij hier niet verder besproken zullen worden.

5. Men zou kunnen veronderstellen, dat de mate van het zich niet gezond voelen gerelateerd is aan de mate, waarin van de gezondheidszorg gebruik gemaakt wordt. Voor de gezondheidszorg in de ontwikkelde landen geldt echter, dat de invloed van het aanbod op het gebruik zo groot is, dat uit toegenomen gebruik niet zonder meer een bewijs van een slechter geworden gezondheid is af te leiden.

Een beeld van de gezondheidstoestand

Om een beeld te krijgen van de gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking beschouwen we slechts de cijfers die uit de punten 3 en 4 naar voren komen, als zijnde het meest adequaat.

Tabel: Gemiddelde levensverwachting per geslacht voor een aantal leeftijden

Mannen Periode	Leeftijd in jaren										
	0	10	20	30	40	50	60	65	70	80	90
1840-1851	36,1	44,4	36,9	30,7	24,1	18,0	12,1	9,4	7,2	4,0	2,2
1890-1899	46,2	51,7	43,4	35,9	28,1	20,7	14,0	11,1	8,6	4,7	2,1
1910-1920	55,1	55,4	46,7	38,8	30,5	22,4	15,1	11,9	9,1	5,0	2,3
1931-1940	65,7	60,3	51,0	41,9	32,9	24,1	16,3	12,8	9,8	5,2	2,7
1947-1949	69,4	62,7	53,2	43,8	34,5	25,6	17,5	13,9	10,7	5,8	3,1
1951-1955	70,9	63,4	53,8	44,3	34,8	25,8	17,7	14,1	10,9	5,8	3,0
1956-1960	71,4	63,4	53,7	44,2	34,7	25,7	17,7	14,1	10,9	5,9	2,9
1961-1865	71,1	63,0	53,3	43,8	34,3	25,3	17,4	14,0	11,0	6,0	3,1
1966-1970	71,0	62,5	52,9	43,4	33,9	24,9	17,1	13,7	10,8	6,2	3,2
1971-1975	71,2	62,6	52,9	43,4	33,9	24,9	17,0	13,6	10,7	6,2	3,2
<i>Vrouwen</i>											
1840-1851	38,5	46,1	38,7	32,0	25,8	19,3	12,9	9,9	7,6	4,1	2,3
1890-1899	49,0	53,0	44,8	37,1	29,7	22,2	15,0	11,8	9,0	5,0	2,4
1910-1920	57,1	56,0	47,5	39,5	31,4	23,4	15,9	12,5	9,6	5,3	2,6
1931-1940	67,2	60,8	51,5	42,3	33,3	24,7	16,8	13,3	10,2	5,5	2,9
1947-1949	71,5	64,1	54,5	45,0	35,6	26,6	18,2	14,4	11,1	6,1	3,2
1951-1955	73,5	65,6	55,8	46,1	36,6	27,4	18,8	14,9	11,5	6,1	3,2
1956-1960	74,8	66,5	56,7	46,9	37,3	28,1	19,5	15,4	11,8	6,2	3,2
1961-1965	75,9	67,3	57,5	47,7	38,1	28,8	20,1	16,0	12,3	6,6	3,3
1966-1970	76,4	67,6	57,8	47,9	38,5	29,2	20,5	16,4	12,7	6,8	3,4
1971-1975	77,2	68,3	58,5	48,7	39,0	29,8	21,0	16,9	13,1	7,1	3,5

Bron: Sterftetafels voor Nederland, C.B.S., 1977.

Bij mannen neemt de levensverwachting van de periode 1840-1851 tot 1971-1975 toe van 36,1 jaar tot 71,2 jaar. Na 1947 zien we deze toename afvlakken. De oorzaak van deze grote terugloop is het afnemen van de infectieziekten vooral in de leeftijdsgroep van 0-10 jaar. Op hogere leeftijden is de toename in de levensverwachting minder, terwijl na 1950 zelfs een afname te zien is. Dit valt toe te schrijven aan een toename van kanker en hart- en vaatziekten, die sterker is dan een verdere teruggang van infectieziekten.

Bij vrouwen verloopt de toename in levensverwachting in grote lijn hetzelfde. Wel is de levensverwachting steeds hoger geweest dan bij mannen. Er is bij vrouwen geen daling in de levensverwachting op hogere leeftijd na 1950. Op

grond van deze cijfers kunnen we in de afgelopen eeuw spreken van een duidelijk groeiende gezondheid.

Laat ons nu dezelfde vraag beantwoorden via de uitkomsten van een gezondheidsenquête, ontleend aan de leefsituatie-survey van het CBS: 43% van de respondenten geeft aan gezond te zijn, terwijl 46% langdurig ziek is.

Nog niet de helft van de mannen voelt zich gezond, waarbij het hoogste gezondheidspercentage te vinden is bij de leeftijdsgroep van 15-24 jaar.

Ook zien we, dat bij mannen het hoge percentage aan langdurig zieken (39%) voor een groot deel te vinden is bij de leeftijdsgroep boven de 44 jaar.

Bij vrouwen zien we, dat slechts 36% zich gezond voelt, waarbij ook de leeftijdsgroep 15-24 jaar het grootste aandeel heeft. Meer dan de helft van de vrouwen geeft aan langdurig ziek te zijn, waarbij het hoge percentage van de leeftijdsgroep boven de 75 jaar opvalt.

Tenslotte merken we op, dat uit deze tabel af te lezen valt, dat vrouwen hun gezondheidstoestand als aanmerkelijk slechter beoordelen dan mannen. Hiermee in overeenstemming is de opmerking in hoofdstuk 3 dat veel meer vrouwen pijnstillende en kalmerende middelen slikken dan mannen.

Vergelijken we nu de uitkomsten van beide tabellen, dan valt de merkwaardige diskongruëntie op, die bestaat tussen de relatief hoge levensverwachting enerzijds en het hoge percentage mensen, dat zich ziek voelt, daartegenover. Lijkt het dat we, gezien de hoge leeftijd die we gemiddeld bereiken, vergeleken met een eeuw geleden een gezond volk geworden zijn, het blijkt toch, dat we ons in dat lange leven niet erg gezond voelen. Hier zien we ook een duidelijk verschil tussen vrouwen en mannen: wat betreft de levensverwachting zou men zeggen, dat vrouwen de gezondste sexe zijn, terwijl zij zich toch, indien daarvoor gevraagd, minder gezond blijken te voelen dan mannen.

Verband met consumptie

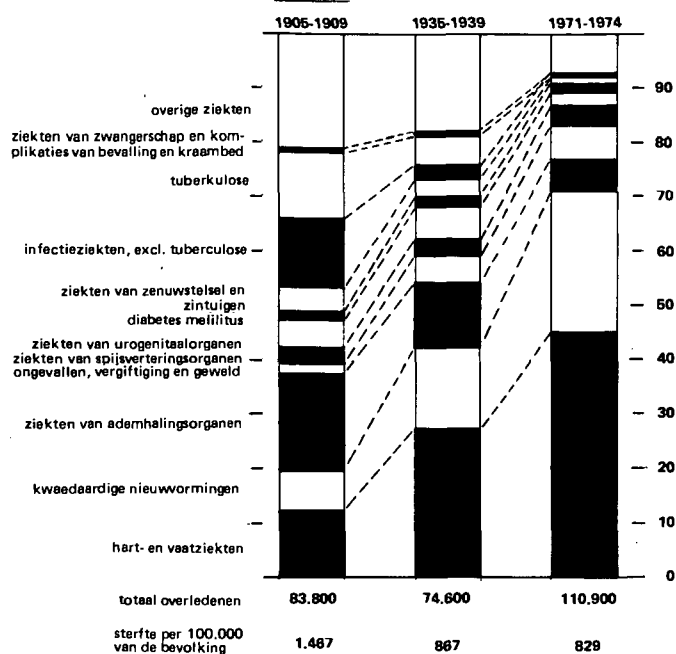
In veel publikaties wordt een verband gesuggereerd tussen welvaart enerzijds en het hedendaagse ziekte- en sterfjepatroon anderzijds.

Men zou zich dit als volgt kunnen voorstellen: voor een optimale gezondheid is een zekere mate van welvaart nodig; het ontbreken van honger en ondervoeding, adequate kleding en behuizing, hygiëne en betrouwbaar drinkwater. Wat boven een zeker verzadigingspunt uitkomt aan extra, luxe, zal eerst geen gezondheidsbevorderende invloed meer hebben en tenslotte de gezondheid nadelig beïnvloeden. Hiermee in overeenstemming is het epidemiologisch onderzoek van Eyer, die vond, dat het sterftecijfer daalt bij economische teruggang en stijgt bij economische opbloei. Hij bestudeerde het verband tussen het B.N.P. per hoofd en de gemiddelde levensverwachting in de Verenigde Staten: 'Below \$700 G.N.P. per capita life expectancy rises with increasing per capita product. Over \$700 per capita G.N.P., however, there is no relationship between product and life expectancy'.

Invloed van het consumptiepatroon op ziekten die de belangrijkste doodsoorzaken zijn

In de navolgende figuur zien we in de frequentie van doodsoorzaken in de periode 1905-1972 grote verschuivingen. Het nagenoeg verdwijnen van de sterfte aan infectieziekten vindt zijn belangrijkste oorzaken in de verbetering van de voeding, en in de verbeterde hygiënische toestand, die weer het gevolg is van betere woningen en drinkwatervoorziening. Als oorzaken kunnen ook nog de resultaten van inentingën genoemd worden en, zij het in mindere mate, de invoering van sulfonamiden en antibiotika. De afname van sterfte door ziekten der ademhalingsorganen kan voor een groot deel aan dezelfde factoren worden toegeschreven. Deze ziekten behoren toch nog steeds tot de belangrijkste doodsoorzaken evenals de kwaadaardige nieuwvormingen, waarvan het sterftecijfer sinds

Doodsoorzaken in drie perioden

BRON: C.B.S., Hart- en vaatziekten, een statistische verkenning. 1976.

het begin van deze eeuw verdubbeld is, de hart- en vaatziekten, waarvan het sterftecijfer in die periode verdrievoudigd is, en de ongevallen waarvan de niet geringe toename voor een groot deel toe te schrijven is aan het steeds groter wordende aantal doden in het verkeer.

We beschouwen deze vier doodsoorzaken eens nader:

1. Hart- en vaatziekten.

In medisch-epidemiologische kringen wordt aangenomen, dat de combinatie van een aantal factoren in het huidige consumptiepatroon oorzaak is van de toename van hart- en vaatziekten. Als belangrijkste factoren worden genoemd:

- Een voeding die bijdraagt tot verhoging van het gehalte aan bepaalde vetten in het bloed (voornamelijk cholesterol). Dit is een voeding die rijk is aan dierlijke vetten. Het aantal vetkalorieën per hoofd van de bevolking was in 1934 31% van het totaal aantal calorieën, terwijl dit percentage in 1973 41,7% bedroeg (Arzenius, p. 48).
- Roken is vrijwel zeker een faktor die arteriosclerose (slagaderverkalking) bevordert, en een combinatie van reeds aanwezige arteriosclerose met roken verhoogt de kans op een hartinfarkt en plotselinge hartoedood.
- Een te grote hoeveelheid zout in de voeding heeft mogelijk te maken met hoge bloeddruk. Cijfers over de hoeveelheid zout, die per hoofd van de bevolking gekonsumeerd wordt, zijn niet bekend, maar het is denkbaar dat deze door het verhoogde gebruik van gekonserveerde levensmiddelen en het in alle lagen van de bevolking uitgebreide borreluur met borrelzoutjes aanmerkelijk gestegen zijn.
- Gebruik van auto, motor en brommer en zittend werk maken, dat veel mensen weinig lichaamsbeweging krijgen. Onvoldoende lichaamsbeweging wordt wel genoemd als mede-oorzaak van arteriosclerose, maar zeker is dit niet. Wellicht wordt verminderde lichaamsbeweging bij jonge mensen gecompenseerd door sportbeoefening; oudere mensen doen, zoals we in hoofdstuk 3 gezien hebben, belangrijk minder aan sport. Men vermoedt, dat bij hen het zittende leven een ongunstige invloed heeft op de lichamelijke konditie (Cooper-onderzoek).

— Teveel eten. Nu onze boterham met tevredenheid immers vervangen is door die met hagelslag, geeft dit samen met te weinig lichaamsbeweging een te hoog lichaamsgewicht. Of vetzucht verband houdt met hart- en vaatziekten is nog een vraag in de medische wereld. Wel gaat volgens uitgebreide onderzoeken van Amerikaanse levensverzekeringsmaatschappijen vetzucht op zich gepaard met een duidelijk verhoogde sterfte.

2. Kwaadaardige nieuwvormingen. Ook hier zijn verbanden aan te wijzen tussen consumptie en het ontstaan van sommige vormen van kanker. Zo wordt de kans op longkanker zeker door roken en misschien ook door luchtverontreiniging verhoogd. Voor andere vormen van kanker verwijzen we naar de paragraaf over roken. Men dient echter niet uit het oog te verliezen, dat de verfijning van diagnostische onderzoeksmethoden ertoe kan bijdragen, dat vaker de diagnose kanker gesteld kan worden dan vroeger en dat, waar vroeger de diagnose 'longontsteking' zou luiden, deze thans vaak 'kanker van de long' zou zijn (waarbij de longontsteking vaak een sekundaire, complicerende faktor is).

3. Ziekten van de ademhalingsorganen hebben een duidelijk aangetoond verband met luchtverontreiniging in dichtbevolkte industriegebieden. Ook bij deze ziekten geldt, dat roken slecht is en de aandoening verergert.

4. Van de ongevallen zijn de verkeersongevallen voor ons het meest relevant, omdat deze het gevolg zijn van het toegenomen gebruik van auto's, motorfietsen en brommers, maar ook duidelijk te maken hebben met het sterk toegenomen alcoholgebruik.

Het aantal verkeersdoden stijgt weer, na een lichte daling in 1975 en telde in 1977 21 personen op 100.000 inwoners (Statistisch Jaarboek, C.B.S., 1977). De invloed van alcohol speelt hier een niet onaanzienlijke rol.

Tabel: Verkeersongevallen waarbij alcoholgebruik werd gekonstateerd

	1974	1975	1976	1977
Ongevallen met letsel1)	8,9	6,6	8,4	9,4
waarvan met dodelijke afloop2)	15,2	11,3	13,0	15,3
Slachtoffers: doden3)	15,4	11,3	12,9	15,2
Slachtoffers: gewonden4)	9,5	7,2	9,2	10,3

1) In perc. van het totaal aantal verkeersongevallen met letsel

2) In perc. van het totaal aantal verkeersongevallen met dodelijk afloop

3) In perc. van het totaal aantal verkeersdoden

4) In perc. van het totaal aantal verkeersgewonden

Bron' S.C.R., 1977

Tenslotte willen we opmerken, dat consumptie ook wel nadelige gevolgen voor de gezondheid kan hebben zonder dat die direkt letaal zijn. Zo gaat de toegenomen intensiviteit van de gezondheidszorg mogelijk op bepaalde gebieden met slechter worden van de gezondheid gepaard. Het lijkt waarschijnlijk, dat verhoogd gebruik van medicijnen ten dele het gevolg is van het toegenomen aanbod van de gezondheidszorg (zie de grafiek uit hoofdstuk 3, 'Verbruik in 1977') Als dit juist is, zal hieruit ook een toename van de toxische bijwerkingen van die medicijnen volgen.

Het lijkt erop, dat het in medische kringen aangevochten boekje van Ivan Illich 'Medical Nemesis' een koe bont noemt, die wel degelijk enige vlekjes heeft.

6.1.2. Alcohol

De consumptie van alcohol is sinds 1955 meer dan verviervoudigd. Daarmee is het peil van de tachtiger jaren van de vorige eeuw, met zijn erbarmelijke leefomstandigheden, overschreden.

Deze toename vindt men in alle westerse landen. Bij vrouwen is zij het sterkst.

Er is daarbij een duidelijke verandering in het type gebruik van alcoholhoudende dranken opgetreden. 20 Jaar geleden kwam slechts bij bijzondere gelegenheden de fles in huis en op tafel, met soms als uitzondering de borrel voor vader, als hij van zijn werk kwam. In veel gezinnen is het nu de gewoonte, dat elke bezoeker 'iets te drinken' wordt aangeboden.

Volgens Ledermann hangt het aantal probleemdrinkers en alcoholisten direkt samen met de gemiddelde alcoholconsumptie binnen hun leefgroep. Ullman meent dat drinkgewoonten — van welke aard, dranksoort, frekwentie of omvang dan ook — geen noemenswaardig percentage alcoholisten geven, mits die gewoonten goed *geïntegreerd* zijn in de betreffende cultuur.

Hij komt tot de konklusie, dat in iedere groep of gemeenschap de omvang van het alcoholisme gering is, indien de drinkgewoonten, -waarden en -normen en de daarbij behorende sankties stevig verankerd zijn, bekend zijn bij iedereen en ook door de gehele gemeenschap worden gedeeld.

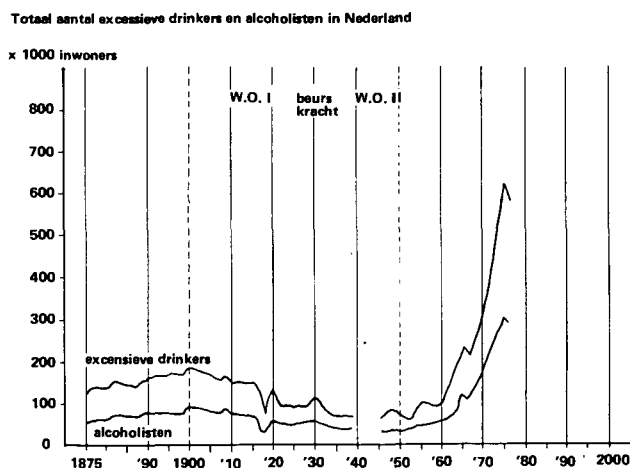
Gadourek konkludeert uit zijn onderzoek 'Riskante gewoonten en zorg voor eigen welzijn' dat het sociaal drinken (dat wil zeggen alcoholgebruik, dat niet het gevolg is van menselijke problemen) een geaksepteerde en zelfs gestimuleerde vorm van gedrag is in onze samenleving. Naast deze goedkeuring bestaat er echter een negatieve waardering voor zichtbare ongunstige gevolgen van gebruik van alcohol, zoals incidentele dronkenschap en chronisch alcoholisme.

In onze samenleving ontmoeten we positieve en negatieve attitudes, zowel van medemensen als van overheden. Op één televisieavond zien we eerst de E.O.-dominee pleiten voor Christelijke soberheid, matigheid, ascese en dus onthouding van alcohol, waarna we in de S.T.E.R.-reklame zien, dat de gelukbrengende Bokma al koud staat. Deze tweeslachtigheid en de praktijk van het alcoholgebruik suggereren wel, dat in onze maatschappij het drinken van alcohol niet altijd geïntegreerd is, en dat onze veranderde drinkgewoonten tot problemen kunnen leiden.

Voor 1976 schat men volgens de Ledermannformule het aantal excessieve drinkers (mensen die meer dan 10 glazen per dag drinken) op 575.000 en het aantal alcoholisten (mensen die meer dan 15 glazen per dag drinken) op 286.000. Dit zou erop neer komen, dat ongeveer 2% van de bevolking alcoholist en ongeveer 4% excessieve drinker is.

Onderstaande grafiek laat de sterke stijging zien:

Figuur: Totaal aantal excessieve drinkers en alcoholisten in Nederland van 1875 tot 1977. Niet gecorrigeerd voor het aantal geheelonthouders in de D.A.P.; Wever en Gips:

Ook is er sprake van toeneming van deelname aan het verkeer onder invloed van sterke drank (met name onder vrachtwagenchauffeurs).

Het aantal probleemdrinkers onder vrouwen neemt snel toe (onder andere bij verpleegsters). Dit levert een extra risico op, omdat vrouwen in het algemeen sneller afhankelijk van alcohol blijken te worden dan mannen.

Vele alcoholisten kunnen zich maatschappelijk niet meer staande houden en vallen daardoor onder een of ander sociale wet, wat natuurlijk ook reperkussies voor hun gezinnen heeft. Gevolgen van drankmisbruik zijn: ziekten van het centrale en perifere zenuwstelsel en levercirrhose.

Op psychiatrisch gebied zijn er de black-outs, de alcohol-hallucinose, het Korsakow-syndroom en het delirium tremens.

Tabel: Patiënten, opgenomen wegens misbruik van alcohol in Nederland

<i>Mannen</i>						<i>Vrouwen</i>				
	1969	1970	1971	1972	1973	1969	1970	1971	1972	1973
Alkoholisme	600	812	879	1144	1434	100	152	194	246	290
Delirium tremens	162	197	157	176	164	22	22	13	26	32
Ov.psych.versch.	142	131	124	143	120	22	32	38	29	42
Toxische effecten	62	158	175	174	129	40	56	52	59	88
Totaal	966	1298	1335	1637	1847	182	262	297	360	452

Tabel: Sterftcijfers door alcohol

	1969	1973
Mannen	982	2064
Vrouwen	192	512
Totaal	1174	2579

Voor de overheid is accijns op alcohol een belangrijke bron van inkomsten. In 1976 was dat niet minder dan 1,25 miljard gulden. Daartegenover staan de kosten van behandeling van de lichamelijke en geestelijke gevolgen van alcoholmisbruik, de sociale verzekeringskosten ten behoeve van de slachtoffers en de kosten van de behandeling van slachtoffers van ongelukken, veroorzaakt onder invloed van alcohol.

Uit het bovenstaande is duidelijk, dat ons consumptiepatroon met betrekking tot alcohol tot maatschappelijke problemen leidt. Op grond van de cijfers kan men niet verwachten, dat het alcoholgebruik en de daarmee samenhangende problemen in de naaste toekomst zonder meer zullen verminderen. Daarom lijkt het noodzakelijk, dat overheid en maatschappelijke groeperingen zich bezinnen op een, eventueel gemeenschappelijk, beleid, dat de nadelige gevolgen van alcoholgebruik tegengaat.

6.1.3. Roken

De cijfers en mededelingen uit hoofdstuk 3 geven duidelijk aan, hoe het roken van tabak in de loop der jaren niet alleen kwantitatief doch ook kwalitatief is veranderd. Men is niet alleen anders gaan roken — méér sigaretten en shag, in plaats van pruimtabak en pijp — doch tevens is men méér gaan roken (zij het dat er relatief meer niet-rokers zijn). Niet duidelijk is in hoofdstuk 3 tot uitdrukking gekomen tot welke problemen deze veranderingen hebben geleid.

Momenteel overlijden jaarlijks ongeveer 12.000 Nederlanders voortijdig mede ten gevolge van het roken, daarnaast veroorzaakt het roken een groot aantal gevallen van ziekten en invaliditeit.

Ook de tabaksrook die zich bevindt in 'ruimten' kan schadelijk zijn voor de zich daarin bevindende niet-rokers, met name voor mensen die al lijdende zijn aan chronische luchtwegaandoeningen en aandoeningen van de kransslagaders van het hart.

Roken is voornamelijk een sociaal verschijnsel. In onze samenleving wordt roken als normaal beschouwd, soms zelfs als een vereiste waaraan men moet voldoen om geaccepteerd te worden. Het wordt door kulturele, sociale, psychologische, economische en farmakologische factoren in stand gehouden. De laatste factoren spelen een rol omdat nikotine verslavend werkt; er treedt een 'gewenning op, omdat het lichaam zich instelt op de nikotine. De meeste rokers beginnen in de puberteit. Bij sommige rokers lijkt bevrediging van innerlijke behoeften een faktor, bij andere rokers zijn dat sociale behoeften, 'noodzaken'.

Het gevolg van het reeds op jeugdige leeftijd afhankelijk worden van tabak is dat roken thans een even belangrijke doodsoorzaak is als de grote epidemische ziekten (zoals typhus, cholera en t.b.c.) waren, die vroegere generaties in dit land troffen.

Uit een rapport van de gezondheidsraad 'Maatregelen tot beperking van het roken' (1975) blijkt dat voor mannen, die minder dan 10 sigaretten per dag roken, de levensverwachting op 25 jarige leeftijd reeds 4,6 jaar korter is dan voor niet-rokers.

Bij consumptie van 10-19 sigaretten per dag is dit 5,5 jaar; bij consumptie van 20-39 sigaretten per dag 6,2 jaar en bij consumptie van meer dan 40 sigaretten per dag 8,3 jaar.

Het roken van sigaretten is een belangrijke faktor bij het veroorzaken van hartaandoeningen. Hetzelfde geldt voor kanker in longen, mond, strottenhoofd en slokdarm.

Rokers hebben vaker aandoeningen van tanden en tandvles dan niet-rokers. Rokers zijn lichamelijk niet zo fit.

Rokers hebben meer ziekteverzuim door bronchitis en andere aandoeningen aan de luchtwegen dan niet-rokers.

Waarom binnen jongens en meisjes al zo jong te roken?

Jeugdige rokers trachten door het roken hun eigen volwassenheid en onafhankelijkheid te bewijzen. Voor veel vrouwen speelt de eigen emancipatie een rol. Deze rolperceptie is vanzelfsprekend mede afhankelijk van de rol van de volwassenen in de samenleving: indien deze 'en masse' zouden ophouden met roken, zou dit hoogstwaarschijnlijk eveneens tot vermindering van het roken door jeugdigen leiden.

Uit een aantal Amerikaanse onderzoeken blijkt dat rookgewoonten een duidelijke correlatie vertonen met het rookgedrag van naaste familieleden.

Zowel bij jongens als bij meisjes heeft het roken van de moeder méér invloed op hun rookgedrag, dan het roken van de vader.

Ook blijkt dat betere schoolprestaties gevonden werden bij tieners die niet roken. Voorts is er een duidelijk verband tussen roken en zakgeld. Kinderen met veel zakgeld roken meer.

Konkluderend kan men zeggen dat roken evenals het drinken van alcohol een sociaal geaccepteerde en zelfs gestimuleerde vorm van gedrag is.

In tegenstelling tot het drinken van alcohol, bestaat onder onze bevolking geen duidelijke negatieve mening over de onweerlegbaar bewezen ongunstige gevolgen van het roken. Hoogstens bestaat er een globale, vage vrees dat men door roken één of andere ziekte kan krijgen; het merendeel van de rokers gaat echter uit van de veronderstelling 'dat het zo'n vaart niet loopt', 'dat je toch ergens dood aan moet gaan' en dergelijk uitspraken, die geen wezenlijke invloed op het rookgedrag uitoefenen. Méér dan het drinken van alcohol is het roken geaccepteerd in onze westerse maatschappij; zo zelfs, dat in vele vergaderzalen de sigaretten altijd klaar staan, en dat men in treinen moet zoeken naar compartimenten waarin roken verboden is.

Ekonomisch gezien is het roken één der konsumptiegoederen die veel

accijns opleveren (voor 1977 geraamd op ruim 1 miljard gulden) en daardoor een belangrijke bron van inkomsten voor de fiskus.

Gezien de zéér sterk stijgende kosten van ziekte, uitkeringen ten gevolge van overlijden, invaliditeit enz., zijn de accijns-opbrengsten van het roken van tabak hoogst waarschijnlijk relatief (veel) minder dan de uitgaven besteed aan de gevolgen van dat roken.

6.1.4. Konklusies

Werd onze (on)gezondheid vroeger bepaald door te weinig voeding, te weinig materiële zorg, te weinig kennis, tegenwoordig lijden we relatief meer aan ziekten die lijken te worden opgeroepen door een teveel.

Deels is dit gelegen in makro-structuren. Aan luchtvervuiling ten gevolge van de industrie bijvoorbeeld kunnen we persoonlijk niet veel veranderen en willen we in het maatschappelijke leven ten volle meedoen, dan zal het gebruik van de eigen auto in veel gevallen onvermijdelijk zijn.

Maar ook zijn onze ziekten, ons onwelbevinden onmiskenbaar een gevolg van persoonlijke keuze. Roken, drinken en teveel en onverstandig eten zijn bezigheden die we ook kunnen laten, terwijl we voor het boodschapje bij de kruidenier op de hoek onze auto niet echt nodig hebben.

Het ziektepatroon, zoals we het nu kennen, lijkt daarom in een persoonlijke en directe vorm meer 'selbstverschuldet' dan weleer. Of dat betekent, dat de tegenacties, zoals we die kennen, op den duur succes zullen boeken, blijft te bezien. Mogelijk hebben de kwalen diepere oorzaken, dan met verstandige toespraken en opgeheven vingers te bestrijden zijn.

6.2. Aspecten van de energieproblematiek

Eén van de belangrijkste vraagstukken waarmee de wereld steeds sterker wordt geconfronteerd is het dreigende energietekort.

Nederland merkt daar op dit moment betrekkelijk weinig van omdat in de afgelopen jaren zeer veel aardgas is verstoekt (en geëxporteerd) en olie in voldoende mate beschikbaar was.

Toch is het ook hier de schijn die bedriegt: de Nederlandse aardgasproductie is over haar hoogtepunt heen en met de 'goedkope' olie uit het Midden-Oosten is het sinds 1973 afgelopen. Voor de zogenaamde ondervuring van elektrische centrales mag aardgas niet meer worden gebruikt en de ontwikkeling van de olieprijs zal een harmonische economische ontwikkeling steeds meer bedreigen. In feite blijven op iets langere termijn steenkool en uranium als energiedragers beschikbaar.

De problematiek is des te klemmender omdat de vraag naar energie gedurende vele decennia is toegenomen; het elektriciteitsverbruik (ongeveer 20% van het totale energieverbruik) heeft zich in ons land als volgt ontwikkeld:

1957: 10 miljard kWh

1960: 13 miljard kWh

1970: 35 miljard kWh

1974: 48 miljard kWh

1975: 49 miljard kWh.

De (mogelijk tijdelijke) afname van de groei is het gevolg van de oliecrisis van 1973 en de daarop gevolgde algemene economische recessie.

De produktie gaat globaal voor 50% naar de industrie, 30% naar de huishouding, 20% overig (treinverkeer en andere openbare voorzieningen).

Ondanks onze grote eigen aardgasproductie importeert Nederland thans 500.000 ton olie equivalent per dag. Zonder een zeer goed doordacht en georganiseerd energiebeleid zal deze hoeveelheid in 1985 zijn *verdubbeld*, aldus de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO),

waarbij 24 landen zijn aangesloten en waarin ook de V.S. participeert. Een voor ons land belangrijk punt wordt de vervanging van na de oorlog gebouwde, binnenkort verouderde elektrische centrales. Volgens de VEEN moet rond 1985 jaarlijks een produktievermogen van cirka 500 MWe worden vervangen.

Steenkool

Hiervan zijn mondiaal zeer grote hoeveelheden beschikbaar, het grootste deel ligt binnen de Sovjet-Unie.

Ook in de Nederlandse bodem bevindt zich veel steenkool (met uitzondering van het gebied rond Maastricht en Zeeuws-Vlaanderen) maar de voorraden liggen op thans ontoegankelijke diepte (meer dan 2000 m).

Het is niet reëel te veronderstellen dat zich nog mensen beschikbaar zullen stellen om het zware vak van mijnwerker te gaan uitoefenen. Gedacht wordt aan de mogelijkheid van ter plaatse vergassen van steenkool, maar de techniek is nog lang niet ver genoeg ontwikkeld om praktisch toepasbaar te kunnen zijn.

Grote bezwaren van het verbranden van steenkool liggen op milieugebied. Een elektrische centrale met een vermogen van 1000 MWe, die met steenkool wordt gestookt, produceert de volgende hoeveelheden afval *per jaar*: 4500 ton vlieg-as, 140.000 ton zwaveldioxyde, 21.000 ton stikstofoxyden, 200 ton koolwaterstoffen, 500 ton koolmonoxyde, 2 ton kwik, 5 ton arsenicum en 17 ton lood. Verder nog 4,5 miljoen ton kooldioxyde en er vindt een uitstoot van radioactiviteit plaats die groter is dan die van een kerncentrale van gelijk vermogen.

Een bezwaar van het verbranden van steenkool is met name dat zwaveldioxyde zich met de neerslag in de vorm van verdund zwavelzuur over het land zal verspreiden. De milieuwetgeving stelt een maximum van 500.000 ton per jaar maar gevreesd moet worden dat in 1985 reeds 1,2-1,5 miljoen ton zal worden uitgestoten en dat dit in 2000 zal zijn opgelopen tot 2,1-2,7 miljoen ton (dat is 70-80 ton per vierkante kilometer).¹⁾

Uranium

Niet alleen fossiele brandstoffen, ook uranium bedreigt het gevaar van uitputting: zou omstreeks het jaar 2000 alle elektriciteit ter wereld in kerncentrales van de huidige typen worden opgewekt dan zou het 30-40 jaar duren of ook alle uranium zou zijn verbruikt.

De situatie wordt veel gunstiger als men kweekreactoren ter beschikking zou hebben. Daarin wordt de in uranium aanwezige energie namelijk 50-70 maal beter gebruikt.

Tegen kernenergie in het algemeen en kweekreactoren in het bijzonder worden ernstige bezwaren aangevoerd. Wat betreft het gebruik van fossiele brandstof bedenke men dat:

1. Onze generatie nergens het recht aan ontleent te mogen opsouperen waar de natuur sinds het begin van het heelal aan heeft 'gewerkt'.
2. Met kerncentrales uitsluitend elektriciteit kan worden geproduceerd; steenkool en olie maken de produktie van vele andere goederen mogelijk.
3. De ontwikkelingslanden vooralsnog aangewezen zijn op fossiele brandstoffen; het hoog geïndustrialiseerde westen heeft een infra-structuur die zich veel beter leent voor kernenergie (argument van Nobelprijswinnaar Teller, 'vader' van de waterstofbom).

Over de gevolgen van de emotionele weerstand tegen kernenergie is het volgende gezegd:

'Het is te betreuren dat met name in ons land de onderkenning van deze aan-

vullende mogelijkheden omgemunt wordt in een negatieve houding ten opzichte van de kernenergie, te betreuren omdat zij alle opties, die bestaan voor het oplossen van het energieprobleem – kernenergie, kolen, zonne-energie, energiebesparing en mentaliteitsombuiging teneinde om te schakelen van materiële naar geestelijke behoeften – dringend nodig zullen hebben om het welzijnsprobleem in de wereld op te lossen. Ook industrieel gezien kan de weerstand in een land tegen een nieuwe ontwikkeling verregaande konsekventies hebben voor de werkgelegenheid en omzet in de toekomst, denken wij slechts aan afwijzing van elektriciteit in Nederland 75 jaar geleden, de voorsprong die onze nabuurlanden daardoor industrieel opbouwden, hebben wij nooit ingehaald, zodat wij verstoken bleven van een bijvoorbeeld met België vergelijkbare sterk-stroomindustrie'.²⁾

Principieel nieuwe mogelijkheden bieden zonne-energie, windkracht en kernfusie, die alle nog in het ontwikkelingsstadium zijn.

Hierover zeggen De Jong en Rathenau in hun studie voor de W.R.R. *The future availability of energy to the Netherlands* (1977) op blz: 63:

– The introduction of solar power for house heating will only be of any importance if the insulation of the houses increases drastically. Whether these houses will ever be independent of other energy sources may be, due to storage difficulties, questioned.

– The use of solar power by photovoltaic conversion appears to be, in the long run, an important option for the Netherlands. Storage may be possible by conversion to hydrogen.

– If the energy consumption of the Netherlands should stay on a level above the 1975-consumption then the contribution of wind-energy will always be small compared to this total consumption.

De vraag is hoe snel mensen bereid zijn hun energieverbruik terug te draaien – niet één zondag per week maar permanent.

Over onze energietoekomst zeggen De Jong en Rathenau in hun studie op blz. 64:

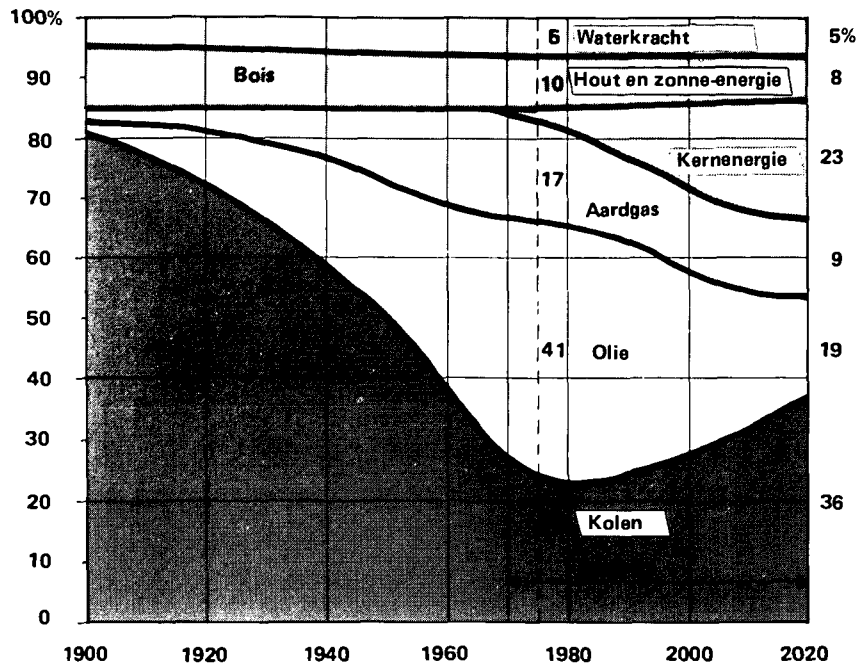
– Due to the fact that around the year 2000 strong tension may be expected on the energy market, the formation of a strategic domestic natural gas reserve far larger than proposed in the *Energienota* may be recommendable. To get such a strategic reserve, natural gas should be bought (if at reasonable terms) from other countries while further the reservation of newly discovered fields for domestic use only, may play an important role.

– The optimal (all factors relevant to our present or future society structure included) distribution of future energy consumption over the different fuels is a problem still unsolved. Especially in a densely populated country such as the Netherlands such an optimal distribution is of the utmost importance.

Hoe de energievoorziening in de toekomst in ons land wordt geregeld is vooral een politiek probleem. Ongeveer 15 jaar geleden gold het als progressief als men vóór kernenergie was (zie Zweden met een zeer groot kernenergieprogramma en een socialistische regering). Momenteel beschouwt men de techniek niet meer als alleen veelbelovend maar als angstaanjagend en geheimzinnig.

Politici kunnen evenwel niet om de feiten heen. Eén van die feiten is dat zelfs het land dat over de grootste hoeveelheden steenkool beschikt, Rusland, zelf een zeer groot kernenergieprogramma uitvoert: 35 kerncentrales in aanbouw, waaronder 3 'superkalkars'. Het grote probleem van de kernenergie is thans, naast het zakelijke gevaar, de emotioneel bepaalde angst.

Grafiek: Mondiaal energieverbruik naar primaire energiebronnen

Bron: Revue de l'Energie, 1977.

6.3. Konsumptie en milieubedrijf

6.3.1. Inleiding

Menselijk handelen in het algemeen en productieve en konsumptieve daden in het bijzonder zijn onlosmakelijk verbonden met de omgeving, waarin deze gedragingen zich voltrekken. Hoewel de relatie tussen mens en milieu een reciprook karakter draagt, kan zonder meer worden gesteld, dat het evenwicht tussen beide teloor is gegaan, in die zin dat van de zijde van de mens een nog altijd toenemende negatieve beïnvloeding plaatsvindt op de biotische en a-biotische componenten die tezamen zijn fysieke milieu vormen. Deze invloed kan direct of indirect zijn en naar zijn manifestatievormen worden onderverdeeld in milieu-verontreiniging, milieu-aantasting, milieu-exploitatie en – in de meest extreme zin – milieuvernietiging. Rekening houdend met de kwalitatieve, ruimtelijke en temporele aspecten van de negatieve invloed van de mens op zijn omgeving kan een ander schematisch worden weergegeven (zie schema).

Uit het schema blijkt, dat het begrip milieu in ruime zin wordt geïnterpreteerd; wat de menselijke invloed daarop betreft beperken wij ons dan ook niet enkel tot de milieu-hygiënische aspecten.

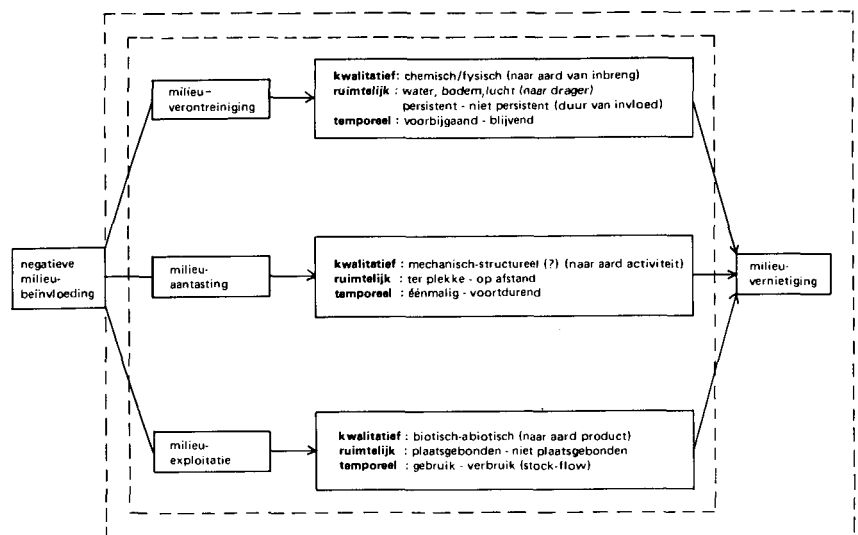
Een deel van deze negatieve beïnvloeding geschiedt in de konsumptieve sfeer. Met name geldt dit voor de verontreiniging van lucht, bodem en water en voor stank en geluidshinder. Op meer indirecte wijze hebben konsumptieve gedragingen via het gebruik en verbruik van grondstoffen en energie milieu-exploitatie, dat wil zeggen het onttrekken van componenten aan het milieu, tot gevolg. Op de aantasting van het milieu (bijvoorbeeld door de aanleg van recreatieve voorzieningen in milieugebieden) wordt hier niet verder ingegaan.

Alvorens de afzonderlijke milieu-hygiënische implicaties en gevolgen van het grondstoffen- en energieverbruik ten gevolge van consumptie aan de orde te stel-

len, willen wij enkele kanttekeningen plaatsen bij de rol van de consumptie in het totaal van de milieu-bedervende activiteiten van de mens. Onze wijze van consumeren en de aard van de consumptiegoederen kunnen niet worden losgekoppeld van de totale maatschappelijke constellatie, de sociaal-ekonomische voorgegevenheden en vooral het karakter van het produktieproces. Weliswaar beïnvloeden konsumptieve behoeften voor een deel de wijze en omvang van het produktieproces; daartegenover staat dat de consumptie op haar beurt een ons inziens veel grotere sturende invloed ondergaat van het produktieproces, de veranderingen daarin en de technologische ontwikkelingen die daarmee gepaard gaan. Dit houdt in dat naast de direkte negatieve invloed van het produktieproces op het milieu ook de milieu-bedervende invloed van onze konsumptieve gedragingen reeds grotendeels door het produktieproces wordt bepaald. De individuele konsument rest dan ook een tamelijk beperkte zeggenschap over de wijze waarop hij in het licht van de milieuproblematiek wenst te consumeren. Dit geldt dan met name op het zogenaamde uitvoeringsniveau.

Op dit niveau kan hij keuzes maken omtrent de omvang van de consumptie en kiezen uit de op de markt gebrachte consumptieartikelen. Hem wordt bijvoorbeeld de keuze gelaten tussen gekleurd en grauw toiletpapier, fosfaatrijke en fosfaatarme wasmiddelen, energie- en watervretende wasmachines en was-

Schema: Negatieve milieubeïnvloeding

automaten die zulks in geringere mate doen. Of en, zo ja, in welke mate de konsument bij het kiezen uit dergelijke alternatieven milieu-overwegingen laat gelden is onvoldoende bekend.

(Juist dit onderwerp wordt op dit moment bij het Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit onderzocht.)

6.3.2. Waterverbruik en waterverontreiniging

De waterconsumptie voor huishoudelijke doeleinden vertoont een stijgende lijn, althans gemeten aan de door de waterleidingbedrijven afgeleverde hoeveelheden water. In 1976 bedroeg het huishoudelijk waterverbruik per hoofd van de bevolking maar liefst 133 liter per dag, hetgeen ten opzichte van 1970 een stijging van meer dan 20 liter betekent.

Het is bij het vraagstuk van de waterverontreiniging niet altijd mogelijk in exakte termen de bijdrage van de consumptie te kwantificeren, wellicht met uitzondering van de bijdrage van bepaalde recreatieve activiteiten. Wel hebben we de beschikking over gegevens die een beeld geven van de door huishoudens geloosde hoeveelheid afbreekbaar organisch materiaal op het oppervlaktewater.

Tabel: Op oppervlaktewater geloosde hoeveelheid afbreekbaar organisch materiaal
1965 = 100

	1960	1965	1970	1971	1972	1973	1974
Bruto lozing door huishoudens	93	100	106	107	109	110	111

Bron: C.B.S., Algemene Milieustatistiek 1975-1976.

Uit deze tabel blijkt, dat de belasting van het oppervlaktewater met afbreekbaar organisch materiaal door huishoudens sinds 1960 is toegenomen. Vanaf 1970 lijkt deze toename zich enigszins te stabiliseren.

6.3.3. Bodemverontreiniging

De relatie tussen consumptie en bodemverontreiniging kan het best geïllustreerd worden aan de hand van het afvalstoffenprobleem.

Zeer in het kort kan gesteld worden dat de bezwaren van afvalstoffen primair van economische, ekologische, medische en esthetische aard zijn.

De *afvalstoffenwet* onderscheidt de volgende categorieën van afval:

1. Huishoudelijke afvalstoffen: etensresten, blik, papier, glas, textiel etc. De hoeveelheid huishoudelijke afvalstoffen wordt geschat op 3,9 miljoen ton per jaar of circa 280 kg per inwoner.
2. Grof gezinsvuil: Oude koelkasten, oude fietsen, etc., inclusief takken en struiken afkomstig uit tuinen. De hoeveelheid grof gezinsvuil bedraagt ongeveer 500.000 ton per jaar.
3. Veegvuil en marktafval: wordt geraamd op circa 200.000 ton per jaar.
4. Bedrijfsafval: bouw- en sloopaafval, rioolslib, agrarisch afval, ziekenhuisafval. De hoeveelheid bedrijfsafval wordt geschat op ongeveer 4.200.000 ton jaarlijks.
5. Autowrakken: per jaar komen circa 260.000 autowrakken vrij.
6. Diversen: bijvoorbeeld autobanden (5 miljoen stuks per jaar).

Gelet op de relatie tussen consumptie en milieu-bederf verdient in het bijzonder het zogeheten 'zwerfvuיל' hier enige aandacht. Zwerfvuיל kan gedefinieerd worden als 'die vorm van vervuiling, welke veroorzaakt wordt door het achterlaten of wegwerpen door de mens van alle voorwerpen die als nutteloos door hem/haar beschouwd worden, op plaatsen die daarvoor niet officieel bestemd c.q. erkend zijn, of die door indirect toedoen of nalaten van bepaalde handelingen van de mens op die plaatsen terecht komen' (Instituut voor Toegepaste Sociologie, Voorstel voor onderzoek ter ondersteuning van de bestrijding van zwerfvuיל, 1977, p. 4).

Men kan bij zwerfvuיל denken aan voorwerpen welke een relatie hebben met voedingsmiddelen (wikkels, voedselresten, verpakking), faekaliën en allerlei andere voorwerpen (folders, matrassen, illegaal gedumpte huishoudelijke afvalstoffen, etc.) die op niet daarvoor bestemde plekken gedeponneerd worden.

Een voorzichtige raming leert, dat het opruimen van zwerfvuיל de Nederlandse gemeenten jaarlijks ongeveer 200 miljoen gulden kost. (vgl. Nota Aanpak Zwerfvuїlbestrijding, V.N.G.).

Het zal duidelijk zijn, dat afvalstoffen in het algemeen en zwerfvuїl in het bijzonder nauw verbonden zijn met ons dominante consumptiepatroon dat zich vooralsnog niet kenmerkt door een gerichtheid op milieu-vriendelijke produkten, selektiviteit en soberheid. Hierbij dient direkt verdiskonteerd te

worden dat het *produktiepatroon* weinig aanleiding geeft tot milieu-vriendelijke consumptie, onder andere door de fabricage van produkten die op gespannen voet staan met wat uit ekologisch perspectief wenselijk en verantwoord is.

6.3.4. Luchtverontreiniging

De relatie tussen consumptie en luchtverontreiniging willen we verduidelijken aan de hand van het autobezit. Werden er in 1960 ongeveer 100.000 auto's verkocht, in 1976 was dit aantal gestegen tot meer dan 500.000 verkochte exemplaren. Dit gaat gepaard met een toename in energie- en grondstoffenverbruik, kongestieverschijnselen, geluidshinder en luchtverontreiniging. Dit laatste willen we door middel van de volgende tabel verduidelijken.

Tabel: Enige emissies door verbranding van fossiele brandstoffen in de personenauto, 1960-1975

Emissie mIn/kg	1960	1965	1970	1975
Koolmonoxyde	160	590	1030	1380
Stikstofoxyden	9,6	23	39	58
Zwaveldioxyde	0,72	1,3	1,9	2,5
Lood	0,45	1,1	1,8	2,9
Aerosolen	0,94	2,2	3,8	5,1
Koolwaterstoffen	22	51	64	80

Bron: C.B.S., Algemene Milieustatistiek, 1975-1976.

Uit deze tabel wordt duidelijk, dat de luchtverontreiniging ten gevolge van de personenauto in de betreffende periode aanzienlijk is toegenomen. Dit wordt uiteraard goeddeels verklaard door de uitbreiding in absolute zin van het wagenpark.

6.3.5. Geluidshinder

Uit gegevens van het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in 1975 blijkt dat ongeveer 35% van de Nederlandse bevolking geregeld geluidshinder ondervindt van verkeerslawaai; 25% van lawaai van aangrenzende woningen; 10% van vliegtuiglawaai; 10% van industrie-lawaai en 10% van andere geluidsbronnen, waaronder recreatie-activiteiten. Hierbij dient te worden bedacht, dat de groepen waarop de percentages betrekking hebben, elkaar gedeeltelijk overlappen (zie Brochure: Ontwerp-Geluidshinderwet ingediend, oktober 1975, p. 7). Een deel van deze geluidshinder hangt ten nauwste samen met diverse consumptieve gedragingen. Dit geldt in de eerste plaats voor lawaai-overlast ten gevolge van auto's, brommers en motors, maar ook voor geluiden welke door recreatieve apparatuur worden geproduceerd. Met name wat dit laatste betreft ontbreekt het tot op heden aan goed gedetailleerd statistisch materiaal. Men kan de omvang van het probleem dan ook slechts indirect afleiden uit gegevens die vanuit een ruimere probleemstelling zijn verkregen. Zo bleek in 1977 23% van de ondervraagde personen in een geluidshinder-enquête van het Instituut voor Milieuvraagstukken van de VU-Amsterdam mee te delen hun burens te horen. Twee vijfde daarvan bleek deze geluiden als hinderlijk of zeer hinderlijk te ervaren.

Tenslotte willen wij wijzen op de herhaalde klachten van buurtbewoners over lawaai van disko-bars, juke-boxen e.d., en op de konflikt-situaties tussen massa-rekreatanten en stilte-rekreatanten waarbij lawaai (bijvoorbeeld via transistorradio's) een rol speelt.

6.3.6. Energie en grondstoffen

Omtrent de relatie tussen consumptie en energie/grondstoffen zijn legio voorbeelden mogelijk. We beperken ons hier tot enige illustraties die direkt gelieerd zijn aan het milieuvraagstuk.

Bezien we allereerst het elektriciteitsverbruik op huishoudelijk niveau.

Tabel: Elektriciteitsverbruik op gezinsniveau

Jaar	mid kWh
1960	2,8
1965	5,0
1970	8,7
1971	9,3
1972	10,0
1973	11,0
1974	11,2
1975	12,4
1976	13,5

Bron: C.B.S., Algemene Milieustatistiek, 1975-1976.

Uit deze tabel wordt duidelijk, dat de elektriciteitsconsumptie van de Nederlandse huishoudens in 1976 bijna vijfmaal groter was dan in 1960. In 1974 stabiliseerde dit verbruik zich enigszins, naar men mag aannemen vanwege de energiekrisis. Dat deze crisis slechts een tijdelijk effect heeft gehad, kan blijken uit de verbruikstoename na 1974.

Uiteraard houdt de consumptie van elektriciteit nauw verband met aard en aantal van aanwezig elektrische apparatuur, al lijkt de automatisering van het huishoudelijk werk een grens te hebben bereikt (hoofdstuk 3, grafiek 'verbruik in 1977').

Reeds eerder werd melding gemaakt van de toename van het autobezit. Deze toename impliceert onder meer een toename van het brandstofverbruik. De volgende tabel geeft daarvan een indicatie.

Tabel: Benzineverbruik in het verkeer

Jaar	mln kg
1965 1)	1960
1970 1)	3035
1972 2)	3418
1973 2)	3556

1) exclusief landbouwwerktuigen, binnenvaart, loodswezen, zeevisserij

2) inclusief landbouwwerktuigen, binnenvaart, loodswezen, zeevisserij

Bron: C.B.S., Algemene Milieustatistiek 1973, 1975-1976.

Interessant is tenslotte de ontwikkeling van de consumptie van produkten onderscheiden naar verpakkingsmateriaal. Bezien we allereerst de verkoop van aerosolprodukten (spuitbussen). In 1971 werden ruim 87 miljoen aerosolprodukten in spuitbussen verkocht. Dit aantal was in 1976 gestegen tot bijna 126 miljoen.

De consumptie van bier in blik is weliswaar stijgende, maar blijft niettemin een bescheiden plaats innemen. In 1976 werd 1,7% van ons bier in blik verkocht. Wat het verpakkingsmateriaal van zuivelprodukten betreft, kan het volgende worden geconstateerd. Werd in 1970 nog 70% van de belangrijkste zuivelpro-

dukten in glas verkocht, in 1976 was dit gedaald tot bijna 43%. Het gebruik van zuivelprodukten in papier en karton daarentegen steeg in die zelfde periode van 15% tot 45%.

Kortom, met betrekking tot energie- en grondstoffenverbruik lijkt men zich slechts weinig te laten leiden door motieven die te maken hebben met milieuvervuiling.

Hij stelt zijn eisen vrij automatisch, of misschien beter gezegd, koopt vrij gehoorzaam wat hem aan nieuwe aantrekkelijk geachte produkten wordt aangeboden. In dit samenspel tussen produktie en konsumptie spelen milieuoverwegingen vooralsnog een ondergeschikte rol.

6.4. Het toenemend gebruik van de ruimte

6.4.1. Inleiding

Een van de terreinen waarop in toenemende mate de lasten worden gevoeld van ons huidige konsumptiepatroon, is dat van het gebruik van ruimte. Ruimtegebruik valt analytisch uiteen in een vijftal aspecten: wonen, werken, gebruik van diensten, recreatie en verkeer en vervoer.

Het ruimtebeslag dat met 'werken' gepaard gaat, wordt hier grotendeels buiten beschouwing gelaten, aangezien het ons hier om partikuliere konsumptie gaat. Achtereenvolgens zullen aan de orde komen de partikuliere ruimtekonsumptie in verband met wonen, verkeer en recreatie.

Gebruik van diensten is niet in een aparte paragraaf opgenomen maar in de andere verwerkt.

In de 19e eeuw waren de grote Nederlandse steden de brandpunten van onze cultuur, waar zich alle aspecten van het menselijk samenleven konsentreerden: wonen, werken en dienstverlening.

De ontwikkelingen werkten enerzijds deze konsentratie, anderzijds differentiatie in de hand; speelden voor die tijd de belangrijkste aspecten van het menselijk bestaan zich af in een beperkte ruimte rond de woning, die tevens werkplaats was, de industriële revolutie bracht de over het platteland verspreide huisindustrie bijeen in grote fabriekshallen. De talloze fabrieksarbeiders, die vanuit het platteland waren toegestroomd, werden gehuisvest in stadswijken met huizen van minder dan minimaal akseptabele afmetingen en een zeer lage kwaliteit.

6.4.2. De groei van de ruimtekonsumptie door wonen

Het vertoeven in de stad was dus niet onverdeeld aangenaam. De rijkere waren al vanaf de Gouden Eeuw op zoek gegaan naar een frissere en rustiger omgeving, maar in de 19e eeuw kwam er een meer algemene verplaatsing van het wonen op gang, eerst naar de rand van de stad, in de 20e eeuw naar steeds wijder wordende cirkels van randgemeenten. Hoe rijker men was, hoe beter men dat kon doen, maar de lagere inkomensgroepen bleven meestal achter in de stad.

Behalve dat een groeiend aantal mensen gehuisvest moest worden, vonden in de oude steden steeds minder mensen woonruimte door een proces van cityvorming. Woonruimte werd omgezet in ruimte voor industrie en dienstverlening. De woonruimte die overbleef werd peperduur. Dat veel mensen in de randgemeenten van de grote stad terecht kwamen was dus niet helemaal hun eigen keus: daar waren de enig betaalbare woningen te krijgen. Maar in de jaren '50 en '60 werd deze trek uit de grote stad door de meeste bewoners als positief beoordeeld. De vestiging van stedelingen op het platteland, de zogenaamde suburbanisatie, nam massale vormen aan.

Een tweede oorzaak van de toename van het ruimtegebruik voor wonen was, dat het wonen zelf een toenemende belangstelling ondervond, onder invloed van een aantal processen in de samenleving. De positieve beoordeling van het suburbane wonen had onder andere te maken met het al eerder signaleer-

de proces van individualisering en privatisering. Het huis wordt ervaren als veilige, rustige privéplek, waar men zich kan terugtrekken uit het woelige leven van alledag, dat men naar eigen inzicht kan inrichten en waar men zich ongestoord aan prettige bezigheden kan wijden. Als gevolg van deze wooncultuur, en van de welvaartsstijging die de mensen in staat stelde al deze wensen te realiseren, is de behoefte aan ruimte aanzienlijk gestegen.

Een derde oorzaak voor de toenemende ruimteconsumptie is de groei van het aantal huishoudens. Een groei die zich de komende jaren nog zal voortzetten ondanks afnemende bevolkingsgroei.

Een van de oorzaken is de al lang bezig zijnde ontwikkeling van 'Gross-familie' naar kerngezin. Allen een aparte huishouding. De bejaarden prefereren een appartement of bejaardenwoning, de jonge gezinnen een eengezinswoning met tuin. Ook recent is het op zichzelf (of samen) gaan wonen van volwassen kinderen; hetgeen de vraag naar woonruimte nog verhoogt (gezinsverdunding).

Een tegen-tendens, ook van recente datum is het samenwonen in een ander verband dan van het kerngezin. Soms woont men met meerdere gezinnen samen, hetgeen juist ruimtebesparend is.

6.4.3. Toenemende ruimteconsumptie door verkeer

Zoals gezegd oefenden industrie en dienstverlening aanvankelijk grote druk uit op de binnenstad. Met de toenemende schaalvergroting echter, de gelijk daarmee afnemende bereikbaarheid en de overlast die door stank en lawaai werd veroorzaakt, groeide de industrie buiten de proporties van de stad. Groot-schalige en zware industrie is van lieverlee dan ook buiten de stad terecht gekomen in grote ruimtelijke eenheden (industrieparken), relatief ver van de woon-gebieden.

De dienstverlening is in de grote steden gekonsentreerd gebleven, aangezien zij haar hoogwaardig karakter, dat wil zeggen voldoende specialisatie en differentiatie, alleen door intensieve communicatie en door concurrentie, kan bewaren. Het resultaat van dit alles is een spreiding over een zeer grote afstand van woonplaatsen, werkgelegenheid en dienstverlening.

Een gevolg hiervan, dat enorme proporties begint aan te nemen, is de verplaatsingsbehoefte, die met de ruimtelijke uiteenrafeling van genoemde functies gepaard gaat. Waar de bebouwing uit elkaar wordt getrokken, wonen en werken van elkaar worden gescheiden, nemen afstanden toe. Het autobezit dat zich sinds het midden van de jaren '60 zo spektakulair heeft uitgebreid, heeft het overbruggen van de toch flinke afstanden minder bezwaarlijk gemaakt, maar een auto is bij het wonen in zulke plaatsen onmisbaar.

Bovendien is sprake van een mobiliteitsbehoefte die te maken heeft met de kulturele ontwikkeling naar grotere ontplooiingskansen en grotere vrijheden op het gebied van contactkeuze, vrije-tijdsbesteding in de kulturele sfeer, levensopvatting, e.d.

Terwijl op deze manier het platteland steeds voller wordt en langzamerhand een verstedelijkt aanzien krijgt, gaan de grote steden in kwaliteit achteruit. Door de druk van diensten en bedrijven op de binnenstad en de veelal slechte kwaliteit en kleine afmetingen van de woningen vindt er een trek van de bewoners plaats, weg uit de binnenstad, vooral van de meer draagkrachtige midden-groepen. Wat er in de stad aan kleinschalige voorzieningen is (de winkel op de hoek), verliest daarmee zijn draagkracht. Alleen degenen die een andere woonruimte kunnen betalen, zoals bejaarden en ongeschoolde arbeiders, blijven achter in een aftakelend woonmilieu.

De vrijgekomen ruimte wordt vaak in beslag genomen door minder draagkrachtigen, vaak met een wat marginale positie in de samenleving. Dit zichzelf versterkend proces van economische achteruitgang en sociale stuktuurverandering begint ook in Nederland de sporen van getto-vorming te vertonen (Rotterdams Oude Westen bijvoorbeeld).

Een tegentendens is de trek naar de binnenstad van de welgestelden (speciaal grachtenhuizen).

6.4.4. Groeiende ruimtekonsumptie door recreatie

Ook de gestegen behoefte aan recreatie geeft aanleiding tot een steeds stijgende ruimtekonsumptie, in de vorm van recreatieverblijf. Weliswaar er is kwa oppervlakte nog wel heel wat open en groene ruimte binnen de Nederlandse verstedelijkte gebieden (bufferzônes, Hollands Groene Hart), die niet wordt gekonsumeerd voor wonen of werken, maar voor recreatie is die nauwelijks geschikt: niemand heeft er behoefte aan te gaan wandelen over een kilometers lange kaarsrechte polderweg tussen de weilanden door, terwijl de huizenhoge kontoeren van de verstedelijking aan alle kanten opdoemen.

Het resultaat is een massale verplaatsing van recreanten uit de verstedelijkte gebieden naar het verder weg gelegen natuurgebied. Ook hier geldt dat, wanneer iemand eenmaal een auto bezit, het goedkoper is om die ook voor recreatieve doeleinden te gebruiken.

Door de enorme betekenis die de auto voor de recreatie heeft, wordt ook de plaatskeuze van nieuwe recreatierreinen vergaand bepaald. Het resultaat is elk mooi week-end waarneembaar.

De maatschappelijke nadelen van deze recreatievormen worden steeds hoger: files, enorme afstanden, schade aan milieu en natuur etc.

Zo begint bijvoorbeeld de seizoenkampeerderij een destructieve invloed uit te oefenen op de oevers van onze kleine rivieren, met name in het Groene Hart, en wordt de kwalijke invloed van de pleziervaart op de stand van de vogels en de kwaliteit van de natuurlijke oevers berucht.

6.4.5. Gevolgen

Er treedt een ruimtelijke scheiding van inkomensgroepen op, waarbij de hogere inkomensgroepen zich, zowel wat het wonen als het rekreëren aangaat, een fraaie en rustige omgeving kunnen permitteren, en richting stad de financiële draagkracht afneemt. Het eindpunt is getto-vorming in de binnenstad. Ook de betrokkenheid bij de talloze files is zeer ongelijk verdeeld: files in het woon-werkverkeer zijn onontkoombaar voor diegenen die niet met hun werktijden kunnen schuiven. De last van files in en naar recreatiegebieden wordt hoofdzakelijk door de middengroepen ondervonden. Ook de lasten van het autoverkeer worden op anderen dan automobilisten afgewenteld: de belastingbetalers, de andere weggebruikers, de stadskinderen, het milieu en het openbaar vervoer.

Het belangrijkste gevolg is in dit verband echter dat de consumptie van ruimte voor stedelijke doeleinden, recreatie en infra-structuur, nog steeds toeneemt, en dat het effect ervan nog wordt versterkt door de versnipperde en versplinterde manier waarop dit gebeurt. Hierbij komt nog het verschijnsel van onverenigbaarheid van functies.

Dit alles heeft tot gevolg gehad dat er in grote delen van Nederland een nogal halfslachtige situatie is ontstaan, waarbij noch de specifieke voordelen van het leven in de grote stad, noch die van het 'buitenleven' nog gelden, aangezien beide milieu's hun oorspronkelijke karakter hebben verloren: de grote steden hun diversiteit en dichtheid, het platteland zijn rustige wijdsheid. Zo wordt er zeer veel, en steeds meer ruimte gekonsumeerd, maar op een zeer versnipperde manier, zodat geen enkele plek op den duur nog een uitgesproken karakter heeft, en er van keuzemogelijkheden op het gebied van wonen en rekreëren ook steeds minder sprake zal zijn.

6.5. Consumptie en arme landen

In deze paragraaf komt de vraag aan de orde of en in hoeverre ons consumptiepatroon een probleem vormt voor de relatie met en de ontwikkeling van de

arme landen. Met 'ons' doelen we in dit verband op de rijke westerse landen en de andere partij is niet de Derde Wereld als geheel, die te zeer gedifferentieerd is, maar de arme landen en het armste deel van de wereldbevolking.

Het zal duidelijk zijn dat op een dergelijke vraag niet een eenvoudig antwoord te geven is. In zijn algemeenheid is het bijna niet vaststelbaar of en in hoeverre de handelswijze van de rijke landen de armoede elders in de wereld bestendigt. Het wordt nog ingewikkelder wanneer we het 'schadelijke' van het karakter van het westerse consumptiepatroon voor de arme landen willen bestuderen.

Eén ding is vermoedelijk wel duidelijk, namelijk dat het consumptiepatroon van de rijke landen maar een klein facet van de totale problematiek van de arme landen vormt.

Politieke en militaire machtsverhoudingen, inkomensverdeling en arbeidsverdeling zijn vermoedelijk veel beslissender voor hun ontwikkeling dan de gevolgen van ons consumptiepatroon.

In deze paragraaf willen we een subjektieve en een objectieve kant van dat probleem belichten.

Wat het subjektieve betreft, via de massamedia worden we vrijwel dagelijks geconfronteerd met de armoede en ellende in de arme landen en dat heeft een zeker schuldgevoel gekreëerd. Het wordt als onethisch ervaren dat wij baden in weelde, terwijl elders in de wereld mensen niet kunnen voorzien in hun basisbehoeften.

Wat binnen de eigen samenleving grotendeels gelukt is, namelijk het opheffen van armoede, blijft als mondiaal probleem bestaan.

Bovendien wordt de indruk gegeven dat er een vrij directe relatie is tussen onze overvloed en hun schaarste, dat hun ontwikkeling uit de armoede geremd wordt door onze overdadigheid.

Dit subjektieve gevoel heeft de laatste jaren nieuwe impulsen gekregen door een aantal wetenschappelijke rapporten over de relatie rijke en arme wereld. Hiermee komen we op het tweede (objectieve) aspect. Als eerste impuls noemen we het rapport 'Grenzen aan de groei' (Meadows).

Dit rapport benadrukt de eindigheid van de aardse bronnen. De totale koek is beperkt en dat betekent dat wanneer de één (het rijke westen) zeer veel van die koek consumeert, er weinig voor de ander (de arme ontwikkelingslanden) overblijft.

Dit zou betekenen dat de toename van de welvaart in de arme landen alleen mogelijk is ten koste van de toename van die in de rijke landen.

Men spreekt in dit verband wel van een 'zero-sum-game'.

Als tweede impuls de in de Verenigde Naties aangekaarte behoefte van de ontwikkelingslanden te komen tot een Nieuwe Internationale Economische Orde (NIEO), die meer recht zou doen aan de verlangens van die ontwikkelingslanden.

Een belangrijk aspect van deze NIEO was de discussie rond het begrip basisbehoeften.

In dit verband is vooral het zogenaamde Bariloche-model van belang (Herrera, e.a.) waarin deze behoeften omschreven worden als die aan voedsel, onderdak, onderwijs en gezondheidszorg.

Wat zou nu een verandering c.q. vermindering van de voedselconsumptie in de rijke landen voor gevolgen hebben voor de arme landen?

Linneman heeft dit nagegaan in zijn MOIRA-model en hij kwam tot de conclusie dat (zij het binnen het huidige mondiale marktsysteem) een algehele consumptiebeperking van de rijke landen niet gunstig is voor de arme landen, omdat de vermindering van de koopkrachtige vraag een zodanige dramatische daling van de wereldmarktprijs tot gevolg heeft, dat de landbouw wordt afgeremd en de honger alleen maar toeneemt.

Ook stelt Linneman dat de wereld in totaal over voldoende voedsel beschikt om alle wereldburgers te voeden (Linneman, p. 157).

Dit geldt niet alleen voor het huidige aantal van tegen de vier miljard, maar zelfs voor de acht miljard mensen, die er in het jaar 2000 te verwachten zijn.

Dit neemt overigens niet weg, dat het wereldvoedselvraagstuk één van de grote problemen van onze tijd vormt. Volgens het RIO-rapport (Tinbergen,, p. 28) wordt het aantal mensen, dat op het ogenblik aan honger en ondervoeding lijdt, geschat tussen de 500 en 1500 miljoen, afhankelijk van de criteria die men hier voor slechte en ondervoeding stelt.

Nu is de relatie tussen deze basisbehoeften en ons konsumptiepatroon gekompliceerd en indirect. De meest directe relatie is die op het punt van voedsel, en daar gaan we nu nader op in.

Er is de laatste jaren een verandering opgetreden in de opvattingen over de toekomstige totale voedselproductie.

Meadows was nogal somber op dit punt. Hij meende, dat de huidige bevolkingsgroei de voedselschaarste alleen nog maar zou doen toenemen. Bovendien zei hij dat, zelfs als alle technische hulpmiddelen (grond, bemesting, irrigatie en dergelijke) optimaal gebruikt zouden worden (wat nu zeker niet het geval is), in de toekomst met voedselschaarste en hongersnood rekening gehouden zou moeten worden.

Meer recente studies bestrijden deze visie.

Kortom konsumptiebeperking alléén, zonder anderssoortige maatregelen is geen bruikbare oplossing van het probleem.

Nu is daarmee het laatste woord over ons konsumptiegedrag niet gezegd. Er is in de rijke landen sprake van — voor de oplossing van het wereldvoedselvraagstuk schadelijke — luxe neigingen.

De aardse hulpbronnen worden ondoelmatig gebruikt vanuit het oogpunt van de voorziening van de wereldbevolking van de benodigde calorieën en eiwitten. De meest in het oog springende luxe consumptie in de rijke landen is die van vlees. De productie hiervan kost een onevenredig grote hoeveelheid graan (in de vorm van veevoeder). Men schat dat tussen de vijf en acht kilo graan nodig is voor de productie van één kilo vlees.

In de rijke landen wordt van de 617 miljoen ton graan die daar per jaar geconsumeerd wordt 60% voor veevoer gebruikt en minder dan 30% voor de menselijke voeding. In de V.S. en in Canada is dit laatste zelfs maar 10%.

In de ontwikkelingslanden ligt de totale consumptie vrijwel even hoog (bijna 600 miljoen ton), maar daar wordt het leeuwendeel (bijna 80%) voor de voeding gebruikt en maar 10% voor veevoer.

Dit betekent onder andere dat de totale graankonsumptie, die in de rijke landen voor veevoer gebruikt wordt meer bedraagt dan de menselijke graankonsumptie in India en China samen (Almeida, pp. 72-73).

In vele voorstellen die de laatste jaren gedaan worden om het mondiale voedselprobleem te verminderen komt men dan ook steeds vaker het voorstel tegen tot het terugdringen van de vleesconsumptie in de rijke landen.

In het RIO-rapport wordt zelfs gepleit voor een belasting op het gebruik van vlees en voor rantsoenering ervan (Tinbergen, p. 242).

Voorlopig lijkt het waarschijnlijker, dat bepaalde kringen in het westen hun boterham met kasselerrib met schuldgevoelens blijven eten, dan dat er regeringen zullen zijn, die in de nationale voedselconsumptie dwingend zullen ingrijpen ten behoeve van een vooralsnog efemeer mondiaal voedselbeleid.

6.6. Balans

Zo zijn dan een aantal elementen die in de konsumptiediskussie als bedreigend of bedreigend worden genoemd in de voorafgaande paragrafen de revue gepasseerd. Het geheel overziend valt het op, dat het vrijwel steeds gaat over ongewenste toenemingen van een recent karakter. De aanzetten bestaan al, zodra de verzorgingsstaat zich werkelijk comfortabel in gaat richten, maar de enorme groei is veelal een kwestie van de laatste 10, hooguit 20 jaar. In een aantal gevallen betreft het zelfs meer een zorg over wat er nog staat te gebeuren in de komende jaren. Vrijwel steeds geldt erbij, dat het een automatisch proces lijkt, dat we niet werkelijk hebben willen oproepen, maar dat zich in zijn totaliteit

aan ons voltrekt. Dat ziet men al bij de analyse van de gezondheid. Bewust is er naar gestreefd armoede en besmettingsziekten te bestrijden en het succes ervan blijkt uit de zo verlengde levensduur.

Maar op de één of andere manier is de dokter toch niet overbodig geworden, het lijkt alsof we even ziek als altijd zijn, maar alleen via een nieuw soort epidemische kwalen. Een nieuwe levensstijl speelt hierbij een rol en de overvloed is een onderdeel van die nieuwe stijl. Ze uit zich ook in een sterk vergrote consumptie van tabak en drank. Het is op het eerste gezicht moeilijk te zeggen, wat men daaruit af moet lezen. Misschien zijn tabaks- en drankgebruik toegenomen zoals alle gebruik is toegenomen. Maar omdat het hier over artikelen gaat met een verslavend en op den duur erg nadelig karakter, zou men van deze willen, dat ze niet meededen met de algemene consumptiegroei.

Ook is het gebruik ervan disproportioneel toegenomen. Het zou kunnen duiden op een behoefte langs deze weg een soulaas te zoeken voor andere disproportionaliteiten. In het laatste geval zal het nog moeilijker zijn de groei van het gebruik te stuiten. In beide gevallen geldt, dat het om zorgwekkende randverschijnselen van de welvaartsmaatschappij gaat.

Gaat het hier nog om zaken die de mens direct letterlijk aan den lijve ervaart, moeilijker lijkt het tot individuele gedragscorrectie te komen bij verschijnselen die zich niet aan ons, maar aan onze omgeving voltrekken. Verschijnselen bovendien, waarvoor meestal helemaal niet een individuele schuldige aan te wijzen is, maar die het gevolg zijn van kollektieve attitudes. Dit geldt dan in het bijzonder de milieubedreiging en de zeer onzekere energiesituatie. De exponentiële groei van de riskante ontwikkeling lijkt hier het meest dreigend en tegelijk het moeilijkst om te buigen.

Typisch Nederlands, maar binnen onze grenzen toch wel zeer manifest is de ruimteconsumptie. Op zichzelf is de ontwikkeling minder fataal dan die op andere gebieden. Het schaars worden van de ruimte is blijkbaar een prijs die we willen betalen tot het verkrijgen van vooruitgang in levensvoering in andere sectoren. Misschien kan men ook veronderstellen, dat men bij een gestabiliseerde en nog rijkere bevolking hoopt op bepaalde ruimtecompensatie buiten de rijksgrenzen.

Dat onze consumptie duidelijk afsteekt tegen wat men zich vroeger en elders op aarde permitteren kon en kan is duidelijk. Toch kan men zich nauwelijks voorstellen, dat een daardoor opgeroepen schuldgevoel op spontane wijze werkelijk een mitigerende invloed op onze manier van leven zal kunnen uitoefenen.

Slechts indien men zich bedreigd zou weten door nieuwe crises die ons leven of onze levenswijze essentieel bedreigen is bij de individuele mens een doeltreffende reactie op het opgeroepene te verwachten.

Dat, wat op het ogenblik aan georganiseerde bezorgdheid in Nederland bestaat, wordt in het volgende hoofdstuk geïnventariseerd.

Noten

- 1) Zie: Acid Precipitation in the Netherlands, door Dr. A. Vermeulen (Dienst voor milieuhygiëne van de Provinciale Waterstaat in Noord-Holland).
- 2) De kweekreaktor en de warmte, Werktuig, Ir. A.H. de Haas van Dorsses, 14 april 1978.

HOOFDSTUK 7: ACTORES

Inleiding

In het voorafgaande is al meerdere malen gesuggereerd, dat het konsumptiepatroon ingebed is in een gegeven cultuur.

In de fase waarin wij verkeren is die cultuur niet zonder meer door alle groepen geaccepteerd. In bepaalde opzichten is ze onderwerp van discussie en experiment. Een uitvloeisel daarvan is in een aantal gevallen politisering in de vorm van geprogrammeerde of spontane acties. Een inventaris daarvan kan laten zien in welke mate die politisering optreedt en op welke onderdelen van de consumptie zij zich richt.

Bij de hiervolgende inventarisatie is gekozen voor de hiervóór gegeven knelpuntenopsomming als eerste klassifikatiebeginsel. Het is immers juist bij de knelpunten dat de behoefte aan politisering het eerst zal optreden. Daarnaast is het interessant te zien, in welke mate dergelijke actie geïnstitutionaliseerd is, of ze van lange of korte adem is en of ze zich hoofdzakelijk of meer zijdelings op consumptie richt.

In dit geheel worden twee actores apart naar voren gehaald omdat ze duidelijk een eigen profiel hebben. Het gaat in de eerste plaats over de overheid als bewuste of soms niet zo bewuste actor. In de tweede plaats zijn er de consumentenverenigingen die hier een eigen functie hebben en een eigen ontwikkeling doormaken.

7.1. Partikuliere actores

De ruimte

Onze Nederlandse ruimte is een knelpunt omdat er een groot aantal verschillende niet met elkaar in overeenstemming te brengen claims op gedaan worden.

Het verkeer en met name het snelverkeer legt een zeer zware claim op de ruimte. Een duidelijke actor is de E.N.W.B., die met name het langzame (fiets)-verkeer wil bevorderen. Ook de actiegroep Stop de Kindermoord is hier een voorstander van, maar voor deze is dat een nevenactiviteit.

Ook tegen het zeer ruimtekonsumerende wonen zijn tegenbewegingen, onder meer tegen de verdergaande uitwaaiing (suburbanisatie).

De ideologie van 'lucht, licht en ruimte' lijkt wat op zijn retour en de tendens naar woonverdichting krijgt meer aandacht.

Dit vindt onder andere zijn weerslag in actores die de oude binnensteden weer voor (dichte) bewoning geschikt willen maken (de Lastige Amsterdamer, de actiegroep Bouw es wat anders).

In dit verband dienen nog een aantal actores genoemd te worden, die zich met name om esthetische redenen inzetten voor een specifiek ruimtegebruik. Centraal staat hier de beleving van de ruimte. Te denken valt aan acties die het behoud van schilderachtige dijken of boomgaarden ten doel hebben.

Bij de grote maatschappelijke instituties is de belangstelling voor de ruimteproblematiek niet erg groot. De vakbeweging houdt er zich niet of nauwelijks mee bezig en bij de politieke partijen is dit slechts een 'hot issue'. Wel is het een belangrijk beleidspunt bij de grote rijks- en gemeentediensten (zie 7.3.).

Milieu, energie en grondstoffen

In de jaren zeventig zien we de opkomst van een groot aantal actores die het behoud van het natuurlijk leefmilieu tot een centrale doelstelling hebben. Naast de al veel oudere Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten ontstaan bijvoorbeeld de vereniging Milieudefensie, de vereniging tot behoud van de Waddenzee. In deze kontekst passen ook de instituten en vakgroepen voor milieuvraagstukken aan enkele universiteiten.

Deze houden zich bezig met de analyse van en in bepaalde gevallen met het protest tegen milieu-onvriendelijke activiteiten. Er zijn ook actores die de stap naar een praktisch alternatief maken. Te noemen vallen de Kleine Aarde, die zich op milieuvriendelijke landbouw en technologie richt, en de Stichting Mens en Maatschappij Vriendelijk Ondernemen, die het ambachtelijk ondernemen wil bevorderen.

Heemschut, vereniging tot behoud van Natuurmonumenten en Monumentenzorg speelt in het algemeen een bewakende rol, die zich ook tot de hier genoemde onderwerpen uitstrekt.

Daarnaast zijn er talloze actiegroepen die zich richten op één geografische plaats, waar, in de spanning tussen de verschillende claims, het milieu dreigt te verliezen.

Deze acties kunnen variëren van betrekkelijk kleine eenheden (de Leidse Baan, Amelisweerd, het Zuidlimburgse mergelland) tot grote eenheden en projecten (het verzet tegen de tweede nationale luchthaven, de acties tot behoud van de open Oosterschelde, het IJsselmeer, de Waddenzee).

Ook op het gebied van de energie, zijn er actores die deze problematiek tot een centrale gemaakt hebben. Zeer hevig zijn bijvoorbeeld de acties tegen de uitbreiding van kerncentrales (stop Kalkar, Strohalm, de stroomgroep Dodewaard).

Daarnaast vallen de acties tegen de olieboringen in bepaalde natuurgebieden (Ameland) te noemen.

In deze gevallen is meestal sprake van een samengaan van een energie- en een milieuproblematiek. Dit geldt ook voor de voorgestelde Zonderdagactie, die een auto-loze zondag progageerde om zowel energie- als milieuredenen.

Ook met betrekking tot deze problematiek is sprake van alternatieven, naast de analyse en het protest. Ook in Nederland kennen we, zij het minder krachtig dan in enkele ons omringende landen, een zachte of milieuvriendelijke technologiebeweging.

De grote maatschappelijke instituties lijken meer belangstelling te hebben voor deze milieu- en energieproblemen dan voor de ruimte.

De kerken bijvoorbeeld benadrukken tegenwoordig dat de mens zich als rentmeester van de schepping dient op te stellen en dat betekent een zorgvuldig beheer en behoud van die schepping.

Binnen en tussen politieke partijen zijn milieu (de Oosterschelde bijvoorbeeld) en energie (en met name de nucleaire energie) vrij belangrijke kwesties.

De vakbeweging is in deze nog zeer ambivalent. Enerzijds leeft er de angst dat milieubescherming bedreigend is voor de werkgelegenheid, maar anderzijds past milieubeheer wel in de algemene doelstelling van een leefbare samenleving. De vakbeweging zal als actor vooral naar voren komen wanneer ten gevolge van vervuiling de gezondheid van de werknemers bedreigd wordt.

Arme en rijke landen

Ook de problematiek van de arme landen heeft bij ons een groot aantal actores opgeleverd. Vanuit konsumptie-oogpunt zijn vooral de zogenaamde Derde-Wereldwinkels van belang. Daarnaast zijn er actores die zich om politieke redenen vóór (rietsuiker) of tegen (Angolakoffie) een bepaald produkt uit de Derde Wereld richten.

Vanuit vooral kerkelijke kringen wordt een appel op de konsument gedaan meer rekening te houden met de effecten van zijn konsumptiegedrag, alsook wordt gewezen op het gevaar dat individuele consumptie belangrijke menselijke waarden kan verdringen, getuige de vastenbrief van de Nederlandse bisschoppen uit 1973. Op dezelfde lijn ligt het door de Nederlandse Gezinsraad en de Stichting Economisch Huishoudelijk Beheer (1978) ontwikkelde idee van het 'inclusief consumeren'.

Met name bij de actie Nieuwe Levensstijl van de Raad van Kerken staan de problemen van de arme landen vrij centraal.

Deze actor heeft een voorstel voor een vleesloze dag gedaan als een symbolische daad voor solidariteit met de medemens in de arme landen. Het vraagstuk van de honger in de wereld is al vanouds een probleem waar de kerken zich mee beziggehouden hebben.

Ook ten aanzien van deze problematiek is de houding van de vakbeweging ambivalent. Enerzijds past internationale solidariteit met de maatschappelijk zwakkere in het algemene doelstellingenpatroon, maar anderzijds lijkt het er – zeker op korte termijn – vaak op dat de belangen van de mensen in de arme landen en van de Nederlandse werknemers tegengesteld zijn. Zeker in vergelijking met de ons omringende landen kan gesteld worden dat de hulp aan de ontwikkelingslanden (met een toenemend aksent op de armste onder die landen) redelijk verankerd is in het politieke systeem. Zelfs in een tijd van bezuinigingen houdt vrijwel geen enkele politieke partij een pleidooi voor een drastische verlaging van de ontwikkelingshulp.

De gezondheid

Ook op dit terrein treffen we een groot aantal actrices aan, waarvan een aantal al met vrij lange geschiedenis. Het alcoholprobleem bijvoorbeeld is al vroeg onderkend en heeft geleid tot een aantal verenigingen ter bestrijding van de drankmisbruik.

Naast deze 'negatieve' (het *bestrijden* van een ongezond consumptiepatroon) zien we ook al vroeg 'positieve' actrices, die uitdrukkelijk een gezonde voeding propageren. Te denken valt aan de reformhuizen en het vegetarisme. Deze laatste is gestart vanuit een ethisch principe (de bezorgdheid om het lot van het dier), en heeft er de laatste tijd een nieuwe impuls bijgekregen, namelijk het bewustzijn dat de vleesconsumptie in de rijke landen een obstakel vormt voor de voedselproblematiek in de arme landen. Een meer recente bestrijdingstendens is de beweging tegen het roken.

Hieronder valt onder andere de Club Aktieve Niet-Rokers.

Ook in de wereld van de gezondheidszorg is veel in beweging.

Voor ons van belang is de opkomst van een aantal alternatieve geneeswijzen, die veelal al langer bestonden, maar nu meer weerklank vinden, die het gebruik van de traditionele geneesmiddelen ter discussie stellen. Te denken valt aan de homeopathie en de hernieuwde interesse voor kruiden als medicijn.

Wanneer we nu het totale beeld van de knelpunten overzien, dan valt op dat de meeste maatschappelijk een zodanige herkenning hebben gevonden, dat ze een redelijk aantal actrices opleveren.

De ruimte is in deze wel een beetje een uitzondering. Er zijn in ons land wel belangen tegenstellingen met betrekking tot de ruimte, maar slechts zelden leidt dat tot actrices in de hierboven geschetste zin. Een indikator voor de mate van maatschappelijke erkenning van een specifiek knelpunt vormt het aantal wetenschappelijke instituten op dat terrein.

De arm - rijk-problematiek en het milieu mogen zich verheugen in een groot aantal erkende wetenschappelijke instituten. Alternatieve geneeswijzen anderzijds hebben in deze nog een zeer marginale positie.

Interessant is verder dat deze knelpunten langzaam aan in een fase lijken te komen waarin de analyse- en protestactrices aangevuld worden door actrices die al of niet in experimentele vorm alternatieve oplossingen aandragen.

7.2. De overheid als actor

Wat deed en doet de overheid ten aanzien van het sturen en begeleiden van de consumptie?

De overheid heeft altijd bemoeienis gehad met de consumptie. De motieven hiervoor zijn verschillend geweest.

Ten behoeve van de gezondheid van de burger kwam de overheid bijvoorbeeld met de Warenwet (1919), waarin voor bepaalde produkten aangewezen werd aan welke minimale voorwaarden zij moesten voldoen. Ook leidde de overheidszorg tot een verbod van het gebruik van verdovende middelen.

Zorg voor de veiligheid van de burger leidde tot een verbod op wapenbezit.

De overheid stelde tevens ten aanzien van een aantal voor de gezondheid schadelijke produkten (rookwaren, alcohol) accijnzen vast; echter ook voor niet zo schadelijke produkten zoals bijvoorbeeld suiker en parfum). Sinds het begin van de jaren '70 begint men van overheidswege echter duidelijk bewust aandacht te schenken aan de consumptie en aan een consumptiebeleid.

In de Jaarrapporten Overheidsbeleid Consumentenaangelegenheden (uitgebracht door de Interdepartementale Commissie voor Consumentenzaken, ICC), die sinds 1973 verschijnen, is sinds het tweede rapport steeds een paragraaf gewijd aan consumptiebeleid. Als mogelijke uitgangspunten worden de volgende vier genoemd:

1. Er is voor de konsument absolute vrijheid van consumptie. In deze gedachtingang van absolute consumptievrijheid is geen plaats voor een consumptiebeleid.

2. Van een afgeleid consumptiebeleid is sprake als de overheid zich bemoeit met de verdeling van consumptie over de kollektieve en de partikuliere sektor.

Beïnvloedt de overheid de inkomensverdeling, dan beïnvloedt zij óók de konsumptieve bestedingen, waardoor indirecte effecten worden uitgeoefend.

3. Bij de derde vorm van beleid heeft de overheid een eigen visie op de vraag waar zij met de consumptie naar toe wil.

4. De overheid geeft een gedetailleerde richting aan consumptie door middel van een zeer gedifferentieerd instrumentarium.

Niet iedereen vindt dit een opstelling, die al specifiek genoeg is. Bons zegt hierover:

'Wat doen men? Men legt vier alternatieven voor, waarvan de eerste al in de middeleeuwen was achterhaald en de laatste alleen achter het IJzeren Gordijn toepassing vindt', en verder 'Ik wil vaststellen, dat op deze manier wordt gemaskeerd, dat er in feite helemaal geen vier konsepties beschikbaar zijn, maar dat er slechts twee mogelijkheden zijn, en dat de keuze tussen die twee van buitengewoon verstrekkende en principiële betekenis is' (Drs. J. Bons, president-directeur van K.B.B., Jaarrede, 15-11-1977).

De keuze van een maatschappelijke orde waarbij vrijheid één van de fundamentele uitgangspunten is, vraagt van de overheid terughoudendheid, maar paradoxaal genoeg tevens een actieve opstelling. Terughoudendheid als het erom gaat de konsument te bewegen konsumptievormen na te streven die 'het beste voor hem zijn'. Een actieve opstelling wanneer essentiële voorwaarden voor het beleven van die vrijheid in het gedrang dreigen te komen.

Het is dus voor de overheid soms moeilijk een keuze te maken, welke beleidslijn zij zal willen volgen. Hoewel enkele incidentele elementen van een dergelijk beleid zijn te traceren (bijvoorbeeld bevordering en stimulering van openbaar vervoer) en mede door een intensiever gebruik van het facettenbeleid zijn uit te bouwen, ontbreekt momenteel toch een gericht consumptiebeleid in deze zin.

Er treden in snel tempo veel nieuwe mogelijkheden op die voor de ene konsument vrijheidsverruimend en voor de andere vrijheidsbeperkend werken (bijvoorbeeld draagbare radio op de heide).

Voor wat betreft het richting geven aan consumptie, komt de huidige praktijk voor het belangrijkste deel overeen met de tweede konseptia. De over-

heid voert een inkomenspolitiek waardoor niveau, samenstelling en verdeling van de consumptie indirect worden beïnvloed.

De overheid heeft veel wetten en verordeningen gemaakt die ingrijpende gevolgen hadden en kunnen hebben voor de consumptie, hoewel vele van deze wetten en verordeningen niet met het oog daarop tot stand zijn gekomen. Men denke bijvoorbeeld aan wetten en verordeningen op het gebied van het landbouwbeleid, visserijbeleid, jachtwet, kapverbod enz. Heel vaak worden deze verordeningen momenteel ook door de Europese Commissie uitgevaardigd, bijvoorbeeld ten aanzien van het Europees landbouwbeleid. Dit beleid is in eerste instantie bedoeld als een bescherming van de gemeenschappelijke E.G.-markt. Het gemeenschappelijk buitentarief belet de import van goedkopere landbouwprodukten, bijvoorbeeld uit de ontwikkelingslanden, maar ook uit hoog-industriële landen als onder andere Australië: (vlees uit Australië is vier keer zo goedkoop als Nederlands vlees).

Het is hierbij dus niet de bedoeling om de consumptie van landbouwprodukten af te remmen, maar om de afzet van eigen landbouwprodukten niet in gevaar te brengen.

Duidelijker is van consumptiebeleid sprake bij de hantering van accijnsheffing. Drastische verhogingen van accijns hebben plaatsgevonden ten aanzien van benzine, drank en tabak. Ook probeert de overheid door middel van de motorrijtuigenbelasting het autogebruik enigszins af te remmen. In de door de overheid gefinancierde voorzieningen in het consumptieve vlak zijn ook mogelijkheden aanwezig om de consumptie te beïnvloeden (subsidies konserten, openbaar vervoer, schouwburgen).

Voorts kan de overheid door middel van gebods- en verbodsbepalingen de consumptie aan bepaalde voorwaarden verbinden (geen alcoholhoudende dranken verkopen aan kinderen beneden de 16 jaar) respectievelijk bepaalde vormen van consumptie geheel verbieden (gebruik van verdovende middelen).

Daarnaast kan de overheid ook andere instrumenten hanteren ter beïnvloeding van het bestedingspatroon, zoals O.Q.-spots op de televisie en grote advertenties van het ministerie van Economische Zaken in kranten, waarin bijvoorbeeld wordt aangespoord zuinig om te gaan met energie of 'kranig met water' te zijn.

Dat de overheid zich momenteel reeds van al de opgenoemde instrumenten bedient, zowel op verschillende beleidsniveau's als door middel van marktkonforme en niet markt-konforme maatregelen, moge blijken uit de opsomming van enkele voorbeelden naar de door ons in het rapport gebruikte consumptie-kategorieën:

Konsumptief krediet en sparen: onder andere belastingfaciliteiten, levensverzekeringen met rentekorting.

Voedings- en genotmiddelen: accijnzen, voedingswaarde-aanduidingen, wetten voorlichting over voeding.

Kleding en schoeisel: de overheid bepaalt of iets in de 4% B.T.W.-categorie of in de 18%-categorie valt; reinigingsaanduidingen, wasvoorschriften, wolmerk.

Wonen: hogere belasting op tweede huis, bepaalde kwaliteitseisen voor woningen, huursubsidies, aankoopsubsidies.

Huishoudelijke apparaten: decibelaanduiding bij huishoudelijke en hobby-apparaten, energielabels, elektriciteitsbesluit.

Medische zorg: kwaliteitstoezicht op geneesmiddelen, toezicht op toelaatbare grens aanwezigheid bestrijdingsmiddelen en soorten bestrijdingsmiddelen. Toezicht op gebruik van narkotika in de geneeskunde. Speciale wetten ten aanzien van inrichting van ziekenhuizen, verpleegtehuizen en bejaardenoorden.

Verkeer: voorschriften voor verlichting van voertuigen, uitstekende delen van auto's, gebruik van valhelm, autogordels; wegenbelasting, autobelasting en subsidiëring van het openbaar vervoer.

Ruimtelijke Ordening: Zo ergens, dan speelt de overheid een grote, traditionele rol bij het geven van voorschriften over het inrichten en gebruiken van onze ruimte.

Recreatie en ontspanning: subsidies voor sport, schouwburg, buurthuiswerk, enz. Speciale B.T.W.-tarieven voor bijvoorbeeld het circus. Omgekeerd het heffen van gemakkelijks- en toeristenbelasting.

Energie en milieu: dit zijn gebieden waar de overheid zich de laatste jaren steeds duidelijker bewust wordt van de noodzaak van een lange termijnbeleid met belangrijke aspecten voor de consumptie.

Het zal duidelijk zijn dat de overheid via al de genoemde middelen mogelijkheden heeft en ook reeds gebruikt om de consumptie te beïnvloeden. In het laatst verschenen I.C.C.-rapport wordt niets over de consumptieproblematiek gezegd, omdat de minister in de loop van het parlementaire jaar '78-'79 een nota over dit onderwerp aan de Staten-Generaal zal aanbieden.

7.3. Konsumentenorganisaties

Wat deden en doen de konsumentenorganisaties ten aanzien van een consumptiebeleid?

Het eerste instituut in Nederland dat zich ging bezighouden met konsumentenvoorlichting was het reeds in 1926 opgerichte Instituut tot voorlichting bij huishoudelijke arbeid (I.V.H.A.) van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. Aanleiding tot de oprichting was, dat een aantal huisvrouwen zich ergerden aan de ongemakken van bepaalde produkten, zoals morsende theepotten en deurenknoppen die je voortdurend moet poetsen.

Dit instituut ging zich daarom bezighouden met doelmatigheid, produktie- en dergelijkheid van die produkten. Als iets goed werd bevonden mocht het produkt het keurmerk van het instituut voeren en er onder vermelden: goedgekeurd door de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen.

De twee belangrijkste konsumentenorganisaties die zich momenteel in ons land bezighouden met behartiging van de belangen van de konsument zijn de vereniging Consumentenbond en de stichting Konsumenten-Kontakt.

In hoeverre deze beide organisaties iets in onze maatschappij doen aan bepaalde knelpunten die het gevolg zijn van het huidige consumptiepatroon, kan men het beste zien door enkele facetten uit de geschiedenis van deze organisaties in beschouwing te nemen.

Aanleiding tot het oprichten van de Consumentenbond in 1952 was dat één der oprichters, door zijn werk bij het ministerie van Landbouw, merkte dat de winstmarges bij de detailhandelaren buitengewoon varieerden en bij sommige abnormaal hoog waren. Hij besprak dit met enkele vrienden en men besloot tot oprichting van een konsumentengroep, die zich vooral zou richten op het adviseren van kwaliteit en prijzen, vooral ook omdat de huisvrouwen na de tweede wereldoorlog nog steeds in de roes leefden van 'we kunnen en *mogen* weer kopen'.

Het doel werd ook de positie van de individuele konsument te versterken. Dat was ook nodig, omdat de konsument vrijwel machteloos stond tegenover grote machtskonsentrasies van producenten, terwijl er voor de konsument nauwelijks beschermende wetten of instanties waren.

De Consumentenbond ging daarom warenonderzoek verrichten, opdat de konsument met kennis van zaken bepaalde produkten kon aanschaffen of afwijzen.

Het onderzoek richtte zich derhalve op duurzaamheid, degelijkheid, goed functioneren, prijs en energieverbruik (dit laatste omdat verbruik van gas en elektra veel geld kostte!).

In de loop der jaren nam het ledental zeer snel toe.

Toen een sigarettenfabrikant een proces tegen de 'kleine' Consumentenbond aanspande (Lexington-affaire), verdubbelde in korte tijd het aantal leden.

Na 25 jaar telde de Consumentenbond er ongeveer 500.000.

Met dit groeiproces kwamen andere consumptie-aspekten naar voren, en

kwamen aksenten van het onderzoek anders te liggen. Hoewel het aspect duurzaamheid en degelijkheid zijdelings gerelateerd is aan het tegengaan van verspilling van materialen, werd nu ook explicieter onderzocht en vermeld, hoeveel energie een onderzocht apparaat verbruikte.

Omstreeks 1968 traden er duidelijke wijzigingen op in de tot dan toe typisch op het individu gerichte voorlichting. De Consumentenbond ging zich allengs meer wijden aan het algemeen belang betreffende zaken zoals bijvoorbeeld vervuiling van zwemwater bij de belangrijkste toeristische badplaatsen.

Kort daarna vonden metingen plaats naar geluidshinder, veroorzaakt door het verkeer, voor omwonenden bij belangrijke verkeersknooppunten. In het advies op het konsumptiebeleid van de Consumentenbond staat hier over ook: 'onder verantwoorde consumptie wordt verstaan een zodanige aanwending van het inkomen, dat de verspilling zo klein mogelijk is. Niet alleen verspilling als gevolg van slecht functionerende artikelen of te hoge prijzen, maar ook verspilling van ruimte of grondstoffen en verstoring van milieufuncties, waaraan de konsument nu soms gedwongen wordt mee te werken'.

Ook daarom heeft de Consumentenbond in 1975 een onderzoek gedaan naar het gehalte van fosfaat in de wasmiddelen en aanbevolen fosfaatvrije wasmiddelen te kopen.

Internationaal hebben de gezamenlijke konsumentenbonden een onderzoek gedaan naar een nieuw soort was-droogmachines, die alles konden wassen en volledig droog afleveren, maar die voor dit proces drie maal zoveel tijd (en dus energie) nodig hadden als een 'normale' wasmachine.

Unaniem heeft men toen deze energieverlinder afgeraden.

Wel gaat de Consumentenbond ervan uit dat de konsument bewust en in vrijheid moet kunnen kiezen. De prijzen moeten een voor de konsument duidelijke en inzichtelijke afspiegeling vormen van de kwaliteit enerzijds en van de schaarsteverhoudingen met inbegrip van milieubelasting en grondstoffen-, c.q. energieverbruik anderzijds.

In 1957 werd het Consumenten Contactorgaan opgericht; hierin participeerden de drie vakcentrales, de Coöperatie Nederland, de Consumentenbond en iets later tevens de Gezinsraad en de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen.

Het richtte de stichting Vergelijkend warenonderzoek op, waarvoor overheidsgelden beschikbaar werden gesteld.

In 1970 trad de Consumentenbond uit het C.C.O., maar bleef met de overigen participeren in de Stichting Vergelijkend Warenonderzoek.

Het C.C.O. kreeg de naam Konsumenten Kontakt. Het gaf een eigen blad uit 'Koopkracht', dat ongeveer dezelfde onderwerpen behandelde als de Consumentengids, maar dat streefde naar een breder publiek en dat ook 'harder' van toon wilde zijn. Momenteel heeft het blad ongeveer 30.000 abonnees. Ook het Konsumenten Kontakt heeft een visie op het konsumptiebeleid; men zegt hierover: 'Een evenwichtig beleid is noodzakelijk; dit mag niet beperkt blijven tot nationaal terrein. Het gaat daarbij om het in evenwicht brengen van konsumptieve belangen, zodat uiteindelijk het beleid zal leiden tot een structurele welvaarts- en welzijnsverbetering'.

HOOFDSTUK 8: SLOTBESCHOUWING

Inleiding

In de voorafgaande hoofdstukken is een beeld geschetst van de aard en de functie van de konsumptie tegen de achtergrond van een ruimere maatschappelijke ontwikkeling.

Het historisch overzicht schetst de groei naar het huidige konsumptieniveau en haar plaats in de burgerlijke cultuur. Daarnaast wordt in beeld gebracht hoe de konsumptie funktioneert in de moderne verzorgingsmaatschappij en wordt impliciet de vraag opgeworpen, in hoeverre die maatschappij nu nog de trekken vertoont van de oude burgerlijke maatschappij of al bezig is over te gaan naar de één of andere vorm van post-industriële samenleving.

In ieder geval wordt daarbij duidelijk dat die ontwikkeling geen geruisloos verlopend proces is. De verzorgingsmaatschappij is niet meer vanzelfsprekend, maar onderwerp van levendige discussie. Daarbij spelen vrij veel gevarieerde factoren een rol, maar het consumptiepatroon is er hetzij als oorzaak, hetzij als gevolg veelal nauw bij betrokken.

Zomin als de verzorgingsmaatschappij in haar geheel nog kan worden gepercipieerd als de uitkomst van een natuurlijk krachtenspel, zomin kan het gegeven consumptiepatroon worden begrepen als de uitkomst van een natuurlijke behoeftenbevrediging.

Het is evenmin het resultaat van een van te voren ontworpen rationeel plan, hoe een voor ons optimaal consumptiepatroon eruit zou moeten zien. Het is het resultaat van een combinatie van natuurlijke gegevenheden en menselijke overwegingen. Deze laatste zijn echter deeloverwegingen, bedoelde, maar ook wel onbedoelde konsekventies van in andere delen der samenleving door ons in beweging gezette processen.

Een andere ontstaanswijze is binnen ons kultuurtype ook niet goed denkbaar. Het is daarom toch nog wel zaak, om eens te overzien, waar die genese ons gebracht heeft. De uitkomst van een dergelijke balans kan dan daarna leiden tot een reflectie, waarbij we ons kunnen afvragen, hoe we het resultaat waarderen en voor zover het problemen bergt, in hoeverre het mogelijk lijkt daar iets aan te doen.

8.1. Een voorlopige balans

In vergelijking met andere culturen wordt de huidige westerse gekenmerkt door een grote produktie aan goederen, verhoudingsgewijs nog wat meer voor de privé dan voor de kollektieve sektor, een hoog dienstenniveau, een enorm energieverbruik en een neiging om steeds meer goederen voor steeds meer mensen te produceren.

Het consumptiepatroon, dat daaruit heeft geresulteerd, staat ter discussie en daarmee ook het produktieproces erachter. Sommige krachten zijn stuwend. Zij willen de in gang gezette processen continueren of versnellen. Andere zijn remmend. Ze willen het proces terugdraaien of op zijn minst van richting laten veranderen.

Belangrijke stuwende krachten zijn:

1. De technische innovatielust.

Met name de westerse cultuur wordt gekenmerkt door een sterke drang naar technologische verandering en vernieuwing. In combinatie met het kapitalisti-

sche systeem heeft dit tot een opvoering van de produktie en de konsumptie geleid.

Echter technische innovatiedrift hoeft niet noodzakelijkerwijs tot een verhoging van het konsumptieniveau te leiden, al is dit in onze maatschappij wel het geval. De samenleving zou zelf veel nadrukkelijker kunnen bepalen welke vindingen ze wel of niet wil honoreren. Bovendien hoeven niet alle vindingen produktieverhogend te zijn. Het is heel goed voorstelbaar dat de technische innovatielust zich in de toekomst op energiezuinige en milieuvriendelijke produkten gaat toelagen.

2. De ondernemingslust van het produktieapparaat.

De ondernemingsgewijze produktie stuwt in de richting van het verzadigen van welke markt dan ook. Als het verkocht kan worden is het goed, kanonnen, boter, dromen, drugs. Daarbij geldt voor belangrijke sectoren, dat produktie vooral interessant is, als het massaproduktie kan zijn. Het positieve van deze produktiewijze is dat ze veel schaarste heeft weten uit te bannen. Een groeiend bezwaar is echter dat er een interne dynamiek in het produktieapparaat zit, die het dwingt op dit pad voort te gaan.

3. De behoefte aan arbeid.

Hetzij vanuit een behoefte aan inkomen, hetzij vanwege de status, hetzij uit vlijt, in de verzorgingsmaatschappij staan honderdduizenden te dringen om aan de slag te gaan. Voor de handhaving van het B.N.P. zijn ze niet nodig, maar toch zoeken ze arbeid die binnen het klassieke burgerlijke patroon als zinvol wordt bestempeld.

4. De groeiende konsumptiebehoefte ten gevolge van het gestegen niveau aan scholing.

De onderwijsexplosie, tezamen met de wereldverruimende rol van de massamedia heeft een nog lang niet verzadigde behoefte aan nieuwe artikelen en diensten gegeneerd.

5. Het emancipatie- en herverdelingsstreven.

Groepen met vroeger vrij beperkte behoeften verschijnen met nieuwe eisen op de markt en willen deelnemen aan het produktie- maar zeker ook aan het konsumptieproces op basis van een grotere gelijkwaardigheid. Het op grote kwantiteiten ingestelde produktieproces staat daar altijd positief tegenover en stimuleert de konsumptie van gastarbeiders, vrouwen, jeugdigen en bejaarden.

6. De reclame is een macht op zichzelf; vroeger was zij er vooral op gericht de klant te wijzen waar hij een bepaald produkt dat bij zijn levensstijl hoorde goed en goedkoop kon krijgen. Nu is de reclame de opvoeder die de klant wijst op nieuwe konsumptie, op het verkrijgen van dat wat hij nog niet heeft, maar waar hij volgens de reclame toch een recht op mag laten gelden.

7. De sterk gegroeide hoeveelheid tijd die niet in of aan arbeid hoeft te worden besteed, vraagt om een eigen konsumptiebeleid.

8. De privatisering stuwt in de richting van het inrichten van eigen wereldjes, comfortabel en herkenbaar aan een eigen stijl via een overvloed van spulletjes voor automatisering, mobiliteit, kommunikatie en esthetisering.

9. Het schijnt alsof geld een minder schaars artikel is geworden.

Het wordt als een commodity aangeboden, geld hoort erbij. Voor een groot deel is het een gevolg van een reële maatschappelijke inkomensstijging, voor een deel is het uitdrukking van een nieuw type ekonomie en een nieuwe levensstijl.

Als remmende krachten kunnen worden genoemd:

1. De angst voor het hoog-industriële potentieel.

Vooral door haar vermogen de wereld te kunnen vernietigen, heeft het produktie-apparaat van de hoog-industriële samenleving grote groepen zo beangstigd, dat de combinatie van wetenschap, techniek, arbeid en ondernemerschap niet langer wordt gezien als een betrouwbare drager der vooruitgang. Vooral daar waar men ook geen vertrouwen heeft in de vermogens van de (nationale) overheden om de opgeroepen krachten onder beheer te houden, leeft een verlangen tot terugkeer naar een meer kleinschalige, ambachtelijke samenleving.

2. Waar we in de voorafgaande periode moesten konstateren dat de volksgezondheid moest lijden door het bestaan van allerlei tekorten, komt nu in het beeld hoe de gezondheid kan lijden door bepaalde vormen van overvloed. In principe is hier een bewustzijn aanwezig dat tot matiging maant. Het schuldgevoel over het te veel eten, drinken, roken en tabletten slikken heeft niet geleid tot een duidelijk zichtbare vermindering van het gebruik.

3. Sinds de eerste publikatie van de Club van Rome zijn de grenzen aan de groei blijvend ter discussie gesteld. Waar die grenzen nu liggen is nog niet duidelijk geworden, maar men is zich bewust geworden van hun aanwezigheid. In ieder geval is men er zeker van dat er grenzen zijn aan het beschikken over grondstoffen en fossiele energiedragers. Evenzeer weet men, dat als de recente gebruikstrends rechtlijnig worden geëxtrapoleerd, die grenzen vrij snel in zicht komen. De hier gewekte aarzeling heeft duidelijke reperkussies op het gebied van de produktie en daarmee ook van de konsumptie.

4. Het produktie- en konsumptieproces van de westerse wereld is een stofwisselingsproces van een zo gigantische omvang, dat de hoeveelheid afvalstoffen van een niet gewenste aard, die als bijprodukt ontstaan, ons grote zorgen baart. Wij brengen deze stoffen terug in de natuur, die daardoor soms op een door ons ongewenst geachte wijze van aard verandert. Het gaat er daarbij vooral om dat allerlei door ons gewenste levensvormen (waaronder die van het genus mens) worden bedreigd. Dit vraagstuk van het milieubederf kan wellicht worden aangepakt via verfijning van het bestaande stofwisselingssysteem, zonder veel aan produktie of konsumptie te veranderen. Er zijn echter ook groepen, die het terugschroeven van het produktie- en konsumptieniveau zien als een oplossing van milieuvragen.

5. Vooral voor Nederland en andere dichtbevolkte gebieden moet worden opgemerkt, dat de huidige produktie-, maar vooral konsumptievormen leiden tot een enorme uitbreiding van het ruimtebeslag. Grotere huizen, tweede huizen, publieke voorzieningen, auto's, tweede auto's, schepen, jachthavens en luchthavens zijn tekenen van welvaart, maar zolang onze kultuur zich vooral op het aardoppervlak manifesteert leidt dat plaatselijk tot hinderlijke kongesties.

6. Vanouds wordt een aantrekkelijk deel van het konsumptiepakket van het westen gevormd door produkten uit de Derde Wereld, die voor ons beschikbaar worden via de koffieveilingen van het Nederlandsche Handelsmaatschappij of anderszins. Sinds Max Havelaar drukken deze veilingen in toenemende mate op ons geweten. Indien een deel van onze welstand berust op produkten uit minder welvarende gebieden, in hoeverre is er dan sprake van zuivere koffie? Is er hier sprake van een vervalste ruilvoet en een uitbuitingssituatie? Zou die relatie eigenlijk moeten worden veranderd en zou dat er toe leiden dat er weer een markt komt voor de vaderlandse cichorei?

Dat hier een groeiend ethisch besef ons tot een wijziging in konsumptiegevoonten zou leiden ligt voor alsnog niet voor de hand. Maar wat het westers initiatief niet opbrengt, zou ons misschien te gelegener of ongelegener tijd door de Derde Wereld kunnen worden afgedwongen. Zou het dan zaak zijn nu reeds ons konsumptiepatroon aan te passen aan mondiale overwegingen op langere termijn?

8.2. Evaluatie

Van een opgemaakte balans, zoals die in de vorige bladzijden is aangeboden, kan gemakkelijk een verkeerde suggestie uitgaan. De opgesomde feiten, hoe ongekwantificeerd soms ook, suggereren iets definitiefs, iets dat blijkbaar zo is. Een natuurlijk gegeven situatie, waarmee men wel kan rekenen, maar waaraan men in feite niet veel kan veranderen. Tot op zekere hoogte is dat ook zo. Onze konsumptie, hoe kunstmatig ook, hoezeer ook gestuurd door prijsbeleid en reclame, is in wezen de uitdrukking van iets, dat we al eeuwen hebben gezocht. Zij het niet onbeïnvloed, is het de uitdrukking van een marktproces, een in de lijn der ontwikkeling liggende uitkomst. We hebben het zelf zo gezocht en ingericht en om het resultaat worden we door miljoenen benijd.

Zoals in de inleiding reeds werd gezegd, alleen al het gebruik van het woord *konsumptiepatroon*, hoe onbereflek teerd ook, roept de idee op van een diep-gewortelde ingeslepen toestand.

Toch blijkt het, dat op alle niveaus van de samenleving, binnen en buiten Nederland en Europa, dat konsumptiepatroon onderwerp van discussie is. Sterker nog, het huidige patroon is zeker resultaat van een discussie over het voorafgaande. Er is een begin bij Adam Smith en een optimistische inschatting over ons vermogen, als land rijk te worden. Bij Malthus is er weer de zorg of de vergrote produktie werkelijk tot grotere welvaart zal leiden. Bij Keynes wordt een oplossing gezocht door een groot produktiepotentieel beter om te zetten in een navenant distributie- en konsumptievermogen. Door al die perioden heen is het produktieproces en daarmee ook het konsumptiepatroon bewust gewijzigd en aangepast.

Waar men eerst bezorgd was over de te geringe omvang, later over de verdeling, is men het nu over de aard. Het is onwaarschijnlijk dat we, als we de vorige veranderingen hebben kunnen verwezenlijken, dit aktuele vraagstuk als een onoverkomelijke barrière zouden moeten zien. Er is daarbij niet alleen sprake van een eventuele vrijheid. Het betreft evenzeer een onontkoombare verantwoordelijkheid. De konsumptie, zoals wij die nu kennen is door ons gewild en gemaakt. We hebben een zekere prijs betaald en ongeveer het produkt gekregen, dat we vroegen. Het lijdt geen twijfel, dat voor een zo duidelijk ingeslagen weg tegenover anderen en later een verantwoording zal moeten worden afgelegd.

Het is ook onmiskienbaar, dat er kritische en korrigerende geluiden worden gehoord. De hiervóór genoemde actoes zijn geen indrukwekkend koor, maar ze geven toch onmiskienbaar signaal. Wat is eigenlijk ons beleidsvermogen, als we hierop zouden willen reageren?

8.3. De vraag naar het beleidsvermogen

Dit is een Nederlands rapport, uitgebracht aan een Nederlandse instelling. Denkend in de termen van een bewuste beleidsadvisering, moet men zich in de eerste plaats de Nederlandse samenleving en de Nederlandse overheid voor ogen stellen. Wat meent men daar aan eigen inrichtend vermogen aan te treffen, of te kunnen mobiliseren?

Alvorens daarop in te gaan, dient men zich toch opnieuw te realiseren, dat ons konsumptiepatroon onderdeel is van een vrijwel mondiaal proces. Indien zich een duidelijk stuwende wereldtrend in een bepaalde richting voor zou doen, dan is het Nederlandse vermogen daarvan af te wijken betrekkelijk gering. In het verleden is trouwens zelden de wens daartoe gebleken. Integendeel, Nederland staat zeer open naar de wereld, wil dat ook. Het land is trendgevoelig, volgt graag wat grote broeders elders ondernemen. Het is meer de natie van de goede neus, dan van het stoute voorbeeld. Dit heeft zeker altijd gegolden in de wereld van produktie, handel en konsumptie. Onze welgedane hoog-industriële verzorgingsstaat onder het tamelijk welwillend toezien van de Bondsrepubliek en de Verenigde Staten lijkt ons eigenlijk op het lijf geschreven. Zou het werkelijk wel mogelijk zijn, dat iets, dat goed is voor de General Motors, niet goed voor ons zou zijn?

Dit is dan misschien het moment, weer voor ogen te roepen, dat er in het eerste hoofdstuk op gewezen is, dat de aarzeling omtrent het vanzelfsprekende van het konsumptiepatroon juist in de Verenigde Staten is begonnen. Binnen de reeds vermelde trendgevoeligheid, kan worden gezegd, dat het juist de twijfel daar is, die we ook snel hebben overgenomen. In hoeverre kan een stuk oppositientaliteit, zoals geschilderd in de verhandeling over actoes nu omgezet worden in een beleidskorrectie? Het is dan niet voldoende opnieuw te benadrukken, dat het gegeven patroon een diskretioneel patroon is, dat goeddeels gevuld is met produkten en diensten die men zou kunnen missen, of op andere

wijze beschikbaar maken. Deze wetenschap wordt eerst interessant, als de consumenten zich dat diskretionele karakter bewust zijn en zich genoopt voelen in alternatieven te denken. In dat licht bezien zijn de genoemde actrices de moeite van het vermelden waard. Hun voorbeeld laat zien, dat het gekozen een betrekkelijk toevallige optie is. Erkend moet worden, dat hun vermogen om verandering te bewerkstelligen, gemeten tegen de zwaarte van het bij die groepen zelf aanwezige probleembesef, betrekkelijk gering is.

Toch zouden op den duur de volgende factoren ertoe kunnen leiden, dat bewustwording en daarmee beleidsbeïnvloeding in de toekomst kunnen toenemen:

1. In het geheel van de maatschappijkritische beweging is juist het element van consumptiecorrectie ruim aanwezig. Zeker daar waar het direkt om de eigen consumptie gaat, worden mensen aangesproken en is er een grote gevoeligheid voor dreigingen van overdosering, verslaving, uitputting, kwaliteitsverlies en dergelijke.

2. Een mogelijke groei van consumptiebewustzijn zou kunnen worden meegenomen met de vrouwenemancipatie. Eerder in het rapport is betoogd, dat daar, waar de vrouwenemancipatie een inhaalbeweging is, haar invloed op de consumptie knelpuntbevorderend kan werken door een groeiende vraag naar zaken waarvan men de vraag liever gestabiliseerd zou zien. Het is mogelijk dat dit maar een fase is in een proces, dat er uiteindelijk toch toe zal leiden dat de vrouw (en de klant is toch vooral koningin) zich hier bewuster op gaat stellen.

3. Ofschoon het Nederlandse volk ook wel getypeerd wordt door een wat ongezeglijk individualisme, is het toch ook een natie met een bijzonder hoge scholingsgraad. Dat betekent toch, dat de bevolking via dat kanaal aanspreekbaar is, juist wat levensstijl en levensinrichting betreft. Het zijn twee onderwerpen, die een groter aandeel in het leerprogramma krijgen, naarmate men zich meer bewust is, hoezeer het bestaan wordt gekarakteriseerd door wat men weet te consumeren. Een extra mogelijkheid schuilt hier nog in de realisering van plannen voor volwassenenvorming, waarbij opnieuw het informeren van volwassen vrouwen een belangrijk element kan zijn.

4. Voor velen van de generatie van nu-volwassenen is het consumptieniveau een stuk verworvenheid, waar men trots op is. Dat maakt binnen die generatie een realisering van een bepaalde reductie extra moeilijk. Mogelijk is een volgende generatie minder prestatiegebonden en beter in staat iets gedistantieerder naar het beschikbare pakket te kijken.

In de huidige verzorgingsstaat kan men zich diepgaande veranderingen nauwelijks voorstellen, zonder dat de overheid daar mede de hand in heeft. Het is dan ook van belang tot een inschatting te komen van het beleidsvermogen van ons type overheid in een hoog-industriële samenleving. Er zijn een aantal factoren die in dit geval duidelijke grenzen stellen aan het inrichtend vermogen van onze publieke organen.

1. De Nederlandse overheid is de overheid van een klein, bijzonder afhankelijk land.

2. De burgerlijke democratie is maar zelden in staat tot het soort bewuste lange-termijnbeleid, waar bepaalde onderdelen van de consumptieproblematiek om vragen.

3. In de samenleving zelf voltrekt zich een proces van distantiëring van de overheid. Zij heeft minder gezag bij de burger, die zelf betrokken is in een proces van privatisering, dat hem zeker niet stimuleert om zich naar overheidsvoorschriften te richten.

Daar komt op dit ogenblik nog bij, dat de overheid het werkgelegenheidsbeleid als haar belangrijkste lange-termijnzorg ziet. Haar corrigerend vermogen daar is al niet bijzonder groot. Ze zal dat zeker niet graag doorkruist zien door een consumptie-afremmend beleid, dat eventueel werkgelegenheid in gevaar zou kunnen brengen.

Daartegenover staat, dat de huidige overheid zo veelzijdig in de nationale

ekonomie betrokken is, dat men zich nauwelijks kan voorstellen, dat ze zich kan permitteren in dat geheel het verloop van de consumptie buiten beschouwing te laten. Met name haar verantwoordelijkheid voor de produktie, voor het prijspeil, voor de volksgezondheid, voor het onderwijsprogramma, voor de sociale zekerheid en niet in de laatste plaats voor het nationale milieu en de nationale ruimte dwingen haar hier op den duur een standpunt in te gaan bepalen.

Ze zal dat zeker niet in de eerste plaats kunnen en willen doen in de richting van een op een oorlogseconomie gelijkend distributiepakket. Haar verantwoordelijkheid ligt echter duidelijk bij het aangeven van de marges waarbinnen de burgerlijke keuzevrijheid zich zal mogen uitleven.

Er zijn veel redenen waarom die keuzevrijheid zelf binnen gestelde grenzen weliswaar duidelijk zichtbaar moet blijven. Eén ervan is, dat aan verschuivingen binnen het consumptiepatroon verschuivingen binnen de cultuur zichtbaar worden. Wat daar zichtbaar wordt kan een belangrijke indikator zijn voor een cultuurbeleid in ruimere zin.

Het onderzoek naar consumptiepatronen is daarom ook belangrijk onderzoek. Het is dat toch vooral, zoals in het voorafgaande getracht is zichtbaar te maken, om zichzelf wille.

Het is belangrijk en er is reden tot enige zorg. Die zorg betreft enkele aberaties binnen de consumptie en evenzeer het betrekkelijk beperkt vermogen van samenleving en overheid hier adequaat op te reageren.

De vraag is naar een meer geprofileerd consumptiebeleid binnen dit systeem. Een beleid, dat, zonder aan de privé-vrijheden zulke reducties op te leggen, dat ze in een aan het kriminele verwante halve illegaliteit worden gedrukt, voor de kollektiviteit voldoende indammend vermogen blijkt te hebben.

8.4. Cultuur en consumptie

In het voorafgaande is een beeld gegeven van een samenleving die in staat is gebleken om met behulp van een ongelooflijke inventiviteit, arbeidsdiscipline en energie-aanwending enorme hoeveelheden grondstof om te zetten in produkten, waaraan op de een of andere wijze behoefte bestaat, of geacht wordt te bestaan.

De groei van dit omzettingsvermogen is astronomisch.

Om diverse redenen lijkt het niet gewenst die ontwikkeling rechtlijnig te extrapoleren. Er is een behoefte aan reflectie, die in haar uitwerking wel aangeduid wordt met de term: selektieve groei. In dit rapport wordt erop gewezen, dat dit toegenomen consumptievermogen niet zonder meer iets is, dat ons aangedaan wordt door een op hol geslagen produktieapparaat. Er liggen diepere oorzaken, waarvan die produktiewoede zelf alleen maar weer een uitdrukking is.

Meer dan in de meeste andere studies wordt hier de relatie gezocht met het cultuurtype in ruimere zin. In die lijn doordenkend betekent dat, dat het consumptiepatroon mede begrepen moet worden uit het cultuurpatroon. De konsekwentie daarvan is, dat een reflectie op de consumptie dan mede een reflectie op het cultuurtype moet worden. Indien men consumptie beziet als een ontcijferbare vorm van kultuursymboliek, dan staat men voor de vraag, hoe dan de tekenen moeten worden gelezen. Zoals al in het hoofdstuk over de theorie werd aangeduid, beschikken we hier nog niet over een algemeen aanvaarde leesplank. Toch wordt in de hier gegeven beschouwing een zekere verwachting gewekt, dat het mogelijk moet zijn, bepaalde zaken te noemen, die als onderdelen van een cultuurtype mede verantwoordelijk kunnen worden geacht voor zekere aspecten van het cultuurpatroon. Zonder te pretenderen, dat hiermee dan toch een aanzet voor theorievorming is gegeven, worden hieronder een aantal punten opgenoemd, die bij een dergelijke poging in de beschouwing zouden kunnen worden meegenomen.

We laten dan voor de westerse cultuur de consumptie als directe levenshoofdzaak buiten beschouwing. Men mag veronderstellen dat nu driekwart van ons produktievermogen wordt ingezet voor de vervaardiging van goederen en diensten, die boven de eerste materiële levensbehoeften uit gaan.

Daarom wordt er met die diskretionele driekwart nog wel geappeleerd aan diep gewortelde strevingen van sociale en kulturele aard.

Als zodanig zijn te noemen:

1. Een diep gevoelde behoefte aan zekerheid. Door grote groepen wordt het dagelijks bestaan ervaren als iets hachelijks, iets gevaarlijks, iets waar men zich moet handhaven. Men moet zich hoeden, met moet gemobiliseerd blijven, men moet over instrumenten beschikken tot verweer, imponering en zelfhandhaving.

2. Een behoefte aan sociaal machtsvertoon.

Iedereen wordt van jongs af aan bijgebracht, dat hij is wat hij/zij presteert. Voor velen betekent prestatie hetzelfde als vermogen. Vermogen wordt dan veelvuldig uitgedrukt in bezit. Men bezit een bedrijf, een titel, een vaardigheid, een vermogen, een man, een vrouw, zo mogelijk meerdere.

3. Een technisch beheersvermogen. Menige moderne kleuter weet al het kontaktsleuteltje van vaders auto om te draaien, voor hij nog zijn eerste woord heeft leren spreken. We vinden het allemaal prachtig, de telekommunikatie, de mobiliteitsapparatuur, de geautomatiseerde huishouding, de landing op de maan, de blokkendam in de Oosterschelde, de harttransplantatie, kortom alles waaruit blijkt, dat wij de natuur, dood en levend, doorzien en beheersen.

Als deze kulturele oerkrachten mede verantwoordelijk zijn voor het huidige consumptiepatroon, wat zullen we dan eigenlijk nog? Is dat wat als cultureel is aangeduid, dan in feite toch 'natuurlijk'? Nu, natuurlijk is het natuurlijk niet. Daarvoor is onze cultuur in een groter geheel gezien toch te veel — om Jan Romein te citeren — een afwijking van het Algemeen Menselijk Patroon.

Maar elke poging om hier lichtvaardig aan te tillen, laadt wel de verdenking op zich van een 'kurieren am Symptom'. Gemeten aan het hier genoemde is b.v. de idee van een ingrijpend consumptiebeleid, dat door de Nederlandse regering op korte termijn zelfstandig kan worden geëffektueerd, illusoir. Dat neemt niet weg, dat ze niet werkloos kan toezien, daarvoor is haar instrumentele verantwoordelijkheid, juist ook voor het huidige cultuurpakket, te groot. Ze zou echter moeten handelen in overeenstemming met maatschappelijke veranderingen van diepgaande aard.

De daarmee gezochte konsumptiereflectie en daaropvolgend zo mogelijk konsumptiebeïnvloeding, zou(den) kunnen worden gestimuleerd door de volgende maatschappelijke veranderingen:

1. Het scheppen van basiszekerheid.

Indien elke nieuwgeborene opgroeit in een omgeving die hem van het begin af aan verregaand aksepteert zoals hij is; als hij/zij aan de basissocialisatie heeft voldaan, zindelijk is, de taal heeft geleerd en een primaire voorraad algemene kennis en manieren heeft opgedaan, wordt hij/zij als volwaardig lid erkend.

Wat daarboven uit wordt gezocht, is goed, maar niet nodig. Als konsekwentie: elk lid van de samenleving moet voldoen aan een set primaire voorwaarden en sociale verplichtingen en ontleent dan daaraan het recht op een basis-inkomen voor de duur van zijn/haar bestaan.

2. Het scheppen van basisegelijkheid. Gelijkeit betekent hier niet uniformiteit. Men kan anders en eigen zijn, maar de cultuur is er minder op uit elke vorm van ongelijkheid onder te brengen in de een of andere soort 'henpicking order'. Dit vraagt om onthierarchisering en in een aantal gevallen waarschijnlijk ook om schaalverkleining.

3. Het respect voor het gegevene.

Dit betekent een reductie van de omzettinglust en een grotere eerbied voor wat men aantreft in het rijk van de ons omringende natuur. Een wrijfpunt kan hierbij zijn, dat het onder 1 en 2 genoemde in eerste instantie appeleert aan een grote sociale omzettinglust, terwijl naar de natuur toe onthouding wordt voorgesteld.

4. Het respect voor subkulturen.

De massale produktie en konsumptie hebben veel gelijk geschakeld, maar toch ook veel keuze mogelijk gemaakt. De bewustwording van keuzevrijheid zou kunnen leiden tot het inrichten van subkulturen met diversiteit van o.m. konsumptiepatronen.

De levensstijlgroepen hebben de mogelijkheid ervan geïllustreerd. Men kan zich een rijkere uitwerking hiervan voorstellen, binnen het kader van het onder 1, 2 en 3 gestelde.

Deze alternatieve set van beginselen wordt hier 'gelassen ausgesprochen'. Hoe ze zouden moeten worden vertaald in beleidsmaatregelen is nog nauwelijks voorstelbaar, al kan er toch op gewezen worden dat in de beginselprogramma's van een aantal politieke partijen en kerkelijke en levensbeschouwelijke organisaties wel degelijk uitspraken van dien aard kunnen worden aangetroffen. Vaak duurt het geen 25 jaar of het eens utopistische is het al te dagelijkse voer van ambtenaren en politici geworden.

Denkend aan maatschappelijke veranderingen die bij die beginselen aansluiten, kunnen de volgende in de desbetreffende groslijst worden opgenomen:

a. De in feite al zeer algemeen aanwezige sociale voorzieningen kunnen worden aangepast in een richting van een rationeel opgebouwd, algemeen beschikbaar, basispakket.

b. Met alle voorzieningen waarin de overheid participeert, die boven dat basispakket uit gaan, zou veel kariger kunnen worden omgesprongen.

c. Van de besteedbare geldsom zou meer kunnen worden geïnvesteerd in ondernemingen, anders dan de klassieke economische.

Men zou o.m. kunnen denken aan een nieuw maecenaat, waarbij de investeerder anders wordt beloond dan in de vorm van rente op zijn kapitaal.

d. Aftopping van de hogere inkomens kan leiden tot vermindering van conspicuus waste.

e. Het oprichten van nieuwe orden, die hun leden ostentatief een gedrag laten uitdragen, dat maatschappelijk nuttig is en konsumptief sober. Het is niet nodig voor het gehele leven op een dergelijke orde in te tekenen. Men kan er ook in bepaalde fasen van zijn bestaan aan deel nemen.

f. Bij een in te stellen arbeidsdienstplicht, zouden duidelijk ekologisch bewuste groepen kunnen worden geformeerd, die zich actief inzetten voor het bestrijden van de eklatante, desastreuze effecten van overkonsumptie, zoals vervuiling, vuilnisverwerking, olierampen.

g. Het opwaarderen van wetenschappen, technieken en beroepen van niet direkt produktieve en konsumptieve aard. Met name denke men aan bepaalde sociale en kulturele wetenschappen, aan kunst en wijsbegeerte.

Ons vermogen binnen ons type samenleving die produktie enigszins te reflektieren en vervolgens te richten volgens uit die reflectie voortvloeiende beginselen, is geen eenvoudige zaak gebleken. De reflectie leidt niet tot een direkte heldere consensus, er zijn geïnstitutionaliseerde en traditionele mechanismen die het produktieproces bijna het karakter van Sachzwang geven.

Nog meer geldt dat voor onze konsumptiepatronen, het is nog onduidelijk, waar onze angst en hoop precies moeten worden gelokaliseerd. Het is nog minder duidelijk, hoe eventuele suggesties in beleid zouden moeten worden vertaald.

Dit alles geldt dan nog eens a fortiori, als men de doorvertaling maakt naar kultuuranalyse en kultuurbeleid. Het betreft hier grote krachten, die we nog niet goed kunnen traceren, taxeren en begrijpen.

Ingaan op de hiervoor genoemde punten in de zin van een weloverwogen beleid, lijkt een onverantwoorde vorm van hoogmoed.

Het zou prettiger zijn, indien te vertrouwen ware op een oerinstinkt. Iets dat we ons niet bewust hoeven te worden, maar dat ons bij komende keuzen als een ingebouwde radar, keer voor keer de meest acceptabele van de beschikbare deeloplossingen doet kiezen.

De mogelijkheid van het bestaan van zo'n zintuig behoeft zeker niet te worden uitgesloten.

We hebben ons echter in een cultuur begeven, die daarnaast zoekt naar en bouwt op bestaansinrichting gebaseerd op redelijke kennis, bewustwording en beheersvermogen. Het lijkt niet goed mogelijk, dat recept wel te willen hantieren in het economische, juridische en technische denken, daarmee een stuk bestaan vorm te geven en de cultuur die daar zo hecht mee verweven is volkomen in het intuïtieve te laten.

Het zij toegegeven, dat het algemene denken over cultuur als bewust gewild produkt nog in de kinderschoenen staat. Het begin ervan moet worden gevonden in het opsporen van het feitelijke konsumptiepatroon.

Dit rapport wil hier een bijdrage aan leveren. Het heeft een overzicht gegeven over het feitelijke konsumptiegedrag, de verbinding met ruimere maatschappelijke ontwikkelingen, enkele knelpunten en alternatieven.

Als hulpmiddel voor beleidsbepaling is het slechts een bescheiden bijdrage.

Er is veel wat nog geweten zou moeten worden. Als zodanig is dit een begin. Men zal zich echter moeten realiseren, dat hier niet alles geweten kan worden. Voor elk beleid geldt en voor een konsumptiebeleid geldt dat niet minder, dat men weliswaar moet beschikken over een redelijke kennis, maar dat die alleen tot gelding kan worden gebracht in combinatie met politieke moed en verbeeldingskracht.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Hoofdstuk 1: Voorgeschiedenis

- Brugman, I.J., De arbeidende klasse in Nederland in de 10e eeuw, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1929.
- Brugman, I.J., Standen en klassen in de 19e eeuw, in Welvaart en Historie. Economische Structuurnota, Staatsuitgeverij, 1976.
- Galbraith, J.K., The affluent Society, Boston, 1958.
- Groethuyzen, B., Die Entstehung der bürgerliche Welt- und Lebensanschauung in Frankreich, Deel II, 1930.
- Huizinga, J., Herfsttij der Middeleeuwen, Haarlem, 1947, 6e druk.
- Heek, F. van, Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat, Meppel, 1973.
- Kruyt, J.P., Arbeiders en nieuwe middenstand, Amsterdam, 1947.
- Kuttner, E., Het Hongerjaar 1956, Amsterdam, 1949.
- Marcuse, H., De Eéndimensionale Mens, Hilversum, 1968.
- Roland Holst, H., Arbeid en Kapitaal in Nederland, Rotterdam, 1932.
- Romein, J., Op het breukvlak van twee eeuwen, Amsterdam, 2e druk, 1976.
- Rostow, W.W., The stages of economic growth, 1960, Cambridge.
- Sombart, W., Der moderne Kapitalismus, München und Leipzig, 1924.
- Sombart, W., Luxus und Kapitalismus, München, 2e druk, 1922.
- Thoenes, P., De elite in de verzorgingsstaat, Leiden, 1962.
- Weber, M., Die protestantische Ethik, Schleswig, 1965.

Hoofdstuk 2: Begrippenkader

- Brittain, C.V., Adolescent choices and parent-peer cross pressures, in: American Sociological Review XXVIII, June 1963.
- Galtung, J., Op zoek naar de post-revolutionaire samenleving, Katernen 2000, 1971 nr. 1.
- Harich, W., Kommunisme ohne Wachstum, Reinbeck, 1975.
- Hirsch, F., The Social Limits to Growth, Cambridge, 1976.
- Hondrich, K.O., Menschliche Bedürfnisse und Soziale Steuerung, Reinbeck, 1975.
- Horn, L.A. ten, Maslow's theorie van de fundamentele behoeften nader onderzocht, in: Sociale Wetenschappen, 1975.
- Jager, H. de, en Mok, A.L., Grondbeginselen der Sociologie, Leiden, 1971.
- Lammers, C.J., Het Koninklijk Instituut van de Marine, Assen, 1963.
- Langedijk, C., Behoeftenonderzoek, passe-partout of paskwil? In: Tijdschrift voor Maatschappijvraagstukken en Welzijnswerk, 1975, nr. 10.
- Marcuse, H., Versuch über die Befreiung, Frankfurt, 1969.
- Maslow, A.H., A theory of human motivation, in: Psychological Review, 50, July, 1943.
- Mechelen, F. van, e.a. Referentiegroeptheorie, Leuven, z.j.
- Merton, R.K., Social theory and social structure, Glencoe, Illinois, 1952.
- Munters, Q.J., Stijgende en dalende cultuurgoederen, Alphen, 1977.
- Riesman, J., The lonely crowd, New Haven, 1950.
- Rogers, E.M. en Shoemaker, F.F., Communication of innovations, London, 1971.
- Veblen, Th., The theory of the leisure class, New York, 1899.

Hoofdstuk 3: Verschuivingen in het consumptiepatroon

- Brink, J.R.M. van den, Ontwikkelingen in het konsumptief krediet, in: Kwartaalfacetten, december, 1976.
- Burema, L., Maatschappelijke gezondheidszorgen preventie van kanker en atherosclerose, Erasmusuniversiteit Rotterdam, 1977.
- Brouwer, R.J., Pleziervaartuijgenbestand in Nederland naar ligsituatie, in: Recreatievoorzieningen, 1977, nr. 7.
- Centraal Economisch Plan, 1978, Centraal Plan Bureau, Den Haag, 1978.
- De komende 25 jaar, W.R.R., Den Haag, 1977.
- Demografische ontwikkelingen en partikuliere consumptie, rapport van de SER-commissie voor consumentenangelegenheden, Den Haag, 1978.
- Dertig jaar later, de Nederlandse consument in 1947 en 1977. Nederlandse Stichting voor Statistiek, Den Haag, 1978.

- Draak, J. den, en Windt, W. van der, Eigen woningbezit; feiten, achtergronden en ontwikkelingen, in: *Intermediair*, jg. 14, nr. 21, 26 mei 1978.
- Knulst, W.P., *Vrije Tijd*, nota ten behoeve van de Commissie Algemene Toekomst Verkenning van de WRR, Den Haag, 1977.
- Maandstatistiek van de binnenlandse handel, C.B.S., Den Haag, 1975.
- Commissie Muntendam, *Rapport Alternatieve Geneeswijzen*, nog niet gepubliceerd.
- Nationaal Onderzoek Persmedia, 1970, 1971, 1972, 1975, Novum b.v., Haarlem
- Schatting van het aantal jachten in Nederland en van de toename ervan, ANWB, KNWV, NKB, 1974.
- Schenk, D.G., Eten we meer of eten we anders? in' *Intermediair*, jg. 10, nr. 31, 2 augustus, 1974.
- Schippers, G.M., e.a. Het gebruik van alcohol; een 'sample-survey' naar drinkgewoonten, in: *Tijdschrift voor sociale geneeskunde*, 56, 1978.
- Sociaal en Cultureel Rapport 1978, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 1978.
- Trendrapport, enkele lange termijn ontwikkelingen binnen de volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting en ruimtelijke Ordening, Den Haag, 1977.
- Werknemersbudgetonderzoek 1974/1975, vergelijking van consumptieve uitgaven in 1963/1964 en 1974/1975, in: *Maandschrift CBS*, december 1977.
- Windt, W. van der, *Huisvestingssituatie in Nederland*, CBS/SISWO, Den Haag, 1978.

Hoofdstuk 4: Effecten van maatschappelijke ontwikkelingen

- Buuren, A.J. van, WAO-ers gaan, gehuwde vrouwen komen, in: *ESB*, 31 mei 1978.
- Demografische ontwikkelingen en particuliere consumptie, rapport van de Commissie voor Consumentenaangelegenheden, Sociaal Economische Raad, Den Haag, 1978.
- Derde Nota Ruimtelijke Ordening, Oriënteringsnota, RPD, Den Haag.
- De toekomstige demografische ontwikkeling in Nederland na 1975, CBS, Den Haag, 1976.
- De verdeling en waardering van arbeid, Voorstudies en achtergronden van de WRR, Den Haag, 1976.
- Een week tijd, rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 1977.
- Nimwegen, N. van, en Vries, H. de, De gehuwde werkende vrouw en haar kindertal, Sociologisch Instituut, Utrecht, 1974.
- Pauwels, K., Vergelijking van de gezinsbudgetten en de levensvoorwaarden naar gelang er één of twee inkomens beschikbaar zijn, in: *Bevolking en Gezin*, 1974, 1.
- Perspektieven voor jongeren zonder werk, rapport van de commissie jeugdwerkloosheid, Raad voor de Jeugdvorming, Den Haag, 1977, 6.
- Schoenmaker, N., en Jong, A.M. de-van de Poel, en Hommes, R.W., De positie van de vrouw op de arbeidsmarkt, SISWO, Amsterdam, 1978.
- Sociaal en Cultureel Rapport 1978, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 1978.
- Sociale Atlas van de vrouw, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 1977.
- Trendrapport, enkele langere termijn ontwikkelingen binnen de volkshuisvesting, Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Den Haag, 1977.
- Verwey, H.,-Jonker, De bejaarden, slachtoffer van de geboortebeperving, in: *Socialisme en Democratie*, 1978, nr. 9.
- Rapport werkgroep 'geboorte en gezinsvorming' van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Den Haag, 1977.
- Rapport werkgroep 'sociaal' van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Den Haag, 1977.

Hoofdstuk 5: Levensstijlgroepen

- Berting, J., In het brede maatschappelijke midden, Meppel, 1968.
- Doorn, J.A.A. van, De proletarische achterhoede, Meppel, 1954.
- Driessen, F.M.H.M., Notitie over levensstijlen, eerste tussenrapport projekt 'Kwaliteit van het stedelijk leefmilieu', Sociaal Culturele Wetenschappen, Utrecht, 1978.
- Felson, M., The differentiation of material lifestyles, 1925 to 1966, in: *Social Indicator Research* 3, 1976.
- Kleine Aarde, de, *Tijdschrift van de Kleine Aarde*, diverse jaargangen.
- Klein, M.O.L., *Statusonderscheidingen*, Leiden, 1963.
- Kooy, G.A., De oude samenwoning op het nieuwe platteland, Assen, 1959.
- Meiden, A., van de, *De Zwarte Kousenkerken*, Utrecht, 1968.
- Munters, O.J., *Sociale Stratificatie en Consumentengedrag*, Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers, 1977.
- Simonse, J., *Sociologische schets van de volksbuurt*, Utrecht, 1963.
- Star, T. van de,-Rienksma, *Leefstijlen*, RPD-notitie, 25 augustus 1977.
- Vuijsie, H., *Nieuwe Vrijgestelden*, Amsterdam, 1976.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1947.

Hoofdstuk 6: Knelpunten

- 6.1. Alcoholgebruik en -misbruik, verslag van het Nederlands Congres voor Openbare gezondheidsregeling, Het Ziekenhuis, 7, 1977.
Arnzenius, A.C., e.a. Preventing coronary heart disease, Society of Cardiology, van Gorcum, Assen, 1978.
Burema, L., Maatschappelijke gezondheidszorg en preventie van kanker en arteriosclerose, Afscheidscollège Erasmusuniversiteit, 1977.
Cooper, K., Testing and developing cardiovascular fitness within the United States Air Force, Journal of Occupational Medicine, Vol. 11, nr. 11, 1968.
Eyer, J., Prosperity as a cause of death, International Journal of Health Services, vol. 7, nr. 1, 1977.
Gadourek, I., Riskante gewoonten en zorg voor eigen welzijn, Groningen, Wolters, 1963.
Ginneken, S. van, Alcoholgebruik door vrouwen, Stichting voor wetenschappelijk onderzoek van alcohol en druggebruik, 1977.
Hart- en vaatziekten, een statistische verkenning, CBS, Den Haag, 1976.
Jongsma, T., Problems of Alcohol, Drugs and Tobacco in the Netherlands, response to a World Health Organization Inquiry, Groningen, 1972.
Ledermann, S., Alcohol, alcoholisation; mortalité, morbidité, accidents du travail, Cahier nr. 41, Institut national d'études démographiques, Parijs, 1964.
Leefsituatie-survey, CBS, 1977.
Maatregelen tot beperking van het roken, advies van de Gezondheidsraad, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, 1975.
Meisma, L., Roken en gezondheid nu, Strengholt, 1972.
Nooter, J., en Emt Braat, P.K. van der, Alcoholabus; verkenningen van een NHG-studiegroep, Huisarts en Wetenschap, 19, 1976.
Mulder, W.G., Gezondheidsaspecten van alcoholmisbruik, Tijdschrift voor sociale geneeskunde, 56, 1978.
Schippers, G.M., e.a. Het gebruik van alcohol; een 'sample survey' studie naar drinkgewoonten, Tijdschrift voor sociale geneeskunde, 56, 1978.
Statistisch Jaarboek, CBS, 1977.
Sterftetafels voor Nederland, CBS, 1977.
Trimbos, C.J.B., De roes en het menselijk tekort, Tijdschrift voor sociale geneeskunde, 56, 1978.
Wever, O.R., en Gips, C.H., Recente gegevens over alcoholgebruik en sterfte aan levercirrose in Nederland, Tijdschrift voor Alcohol, Drugs en andere psychotrope stoffen, 2, 1977.
- 6.2. Jong, W.M. de en Rathenau, G.R., The future availability of energy to the Netherlands, Nota ten behoeve van de commissie A.T.V., W.R.R., 1977.
- 6.3. Aanpak Zwerfvuilbestrijding, V.N.G.
Algemene Milieustatistiek, CBS, 1973, 1975-1976.
Ontwerp geluidhinderwet, ingediend oktober 1975.
Voorstel voor onderzoek ter ondersteuning van de bestrijding van zwerfvuil, Instituut voor toegepaste sociologie, 1977.
- 6.4. Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening, 'Deel I, Oriënteringsnota, Den Haag, 1974.
Deel II, Verstedelijkingsnota, Den Haag, 1976.
Holland's growing pains, in' New Society, 1974.
Verstedelijking Randstad gewest, In: NRC-Handelsblad, 26 maart 1977.
West-Nederland, chaotische planning of geplande chaos?, congresbundel VUGS-lustrum, Assen, 1973.
- 6.5. Almeida, S. e.a. De wereldvoedselsituatie, heden en toekomst, in: Derks, H., Milieu en maatschappij, Baarn, 1977.
Linneman, H., e.a. Mensen tellen, Utrecht, 1976.
Meadows, D., e.a. Rapport van de Club van Rome, De grenzen aan de groei, Utrecht, 1972.
Tinbergen, J., Naar een rechtvaardiger International orde (RIO), Amsterdam, 1976.

Hoofdstuk 7: Actores

- Boissevain E., en Joode, T. de, Tussen te koop en miskoop.
De Consumentenbond; werk, doel en streven, Beleidsnota 1978.
25 jaar Consumentenbond, Consumentenbond, 1978.
Jaarrapporten Overheidsbeleid Consumentenaangelegenheden 1973-1978.
Konsumenten en Maatschappij, Den Haag, april 1973.
Nederlandse Gezinsraad en Stichting Economisch Huishoudelijk Beheer: Konsumenten inclusief. 1978.
Slagter, W.J., Wat doet de overheid in consumentenaangelegenheden? Tijdschrift voor Marketing, juni 1978.
Volle kracht voorwaarts voor een doelbewuster konsumentenbeleid, Konsumenten Kontakt, Rijswijk, 1977.

ISBN 90 12 02738 1
925327F-2767

In de reeks 'Rapporten aan de Regering' zijn tot nu toe verschenen:

1. Europese Unie
2. Structuur van de Nederlandse economie
3. Energiebeleid
Gebundeld in één publikatie (1974)
4. Milieubeleid (1974)*
5. Bevolkingsprognose (1974)
6. De organisatie van het openbaar bestuur (1975)*
7. Buitenlandse invloeden op Nederland: Internationale migratie (1976)
8. Buitenlandse invloeden op Nederland: Beschikbaarheid van wetenschappelijke en technische kennis (1976)
9. Commentaar op de Discussienota Sectorraden (1976)
10. Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (1976)
11. Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)
12. Externe adviesorganen van de centrale overheid (1977)
13. Maken wij er werk van? Verkenningen omtrent de verhouding tussen actieven en niet-actieven (1977)
14. Interne adviesorganen van de centrale overheid (1977)
15. De komende vijftientig jaar. Een toekomstverkenning voor Nederland (1977)
16. Over sociale ongelijkheid. Een beleidsgerichte probleemverkenning (1977)
17. Etnische minderheden (1979)

In de reeks 'Voorstudies en Achtergronden' zijn tot nu toe verschenen:

W.A.W. van Walstijn e.a.: Kansen op Onderwijs; een literatuurstudie over ongelijkheid in het Nederlands onderwijs (1975)*

I.J. Schoonenboom en H.M. in 't Veld-Langeveld: De emancipatie van de vrouw (1976)*

G.R. Mustert: Van dubbeltjes en kwartjes; een literatuurstudie over ongelijkheid in de Nederlandse inkomensverdeling (1976)

Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Hogeschool Tilburg: De verdeling en de waardering van arbeid; een studie over ongelijkheid in het arbeidsbestel (1976)*

'Adviseren aan de Overheid', met bijdragen van economische, juridische en politicologische bestuurskundigen (1977)

Dr. Ir. J.J.C. Voorhoeve: Internationale macht en interne autonomie; Een verkenning van de Nederlandse situatie (1978)

W.M. de Jong: Techniek en wetenschap als basis voor industriële innovatie; Verslag van een reeks van interviews (1978)

R. Gerritse: De publieke sector: ontwikkeling en waardevorming (1979)

Alle publikaties van de Raad zijn verkrijgbaar via de Staatsuitgeverij, Christoffel Plantijnstraat 1, 's-Gravenhage, telefoon 070-624551.

Op aanvraag is gratis verkrijgbaar bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid het 'Mededelingenblad W.R.R.'.

Inlichtingen over het werk van de W.R.R. zijn verkrijgbaar bij het Bureau van de W.R.R., Plein 1813 no. 2, 's-Gravenhage, telefoon 070-614031, tst. 4451.

* Uitverkocht